

TÜRÇEDE FİİL ÇATISI

Doktora Tezi

Anıl ARSLAN

Eskişehir 2022

TÜRÇEDE FİİL ÇATISI

ANIL ARSLAN

DOKTORA TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Selahitin TOLKUN

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran 2022

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Anıl ARSLAN'ın "Türkçede Çatı" başlıklı tezi .../.../20.. tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği"nin ilgili maddeleri uyarınca, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında Doktora Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Unvanı Adı Soyadı</u>	<u>İmza</u>
Üye (Tez Danışmanı)	:
Üye	:
Üye	:
Üye	:
Üye	:

.....

Enstitü Müdürü

FINAL APPROVAL FOR THESIS

This thesis titled “Voice of Verb in Turkish” has been prepared and submitted by Anil ARSLAN in partial fulfillment of requirements in “Anadolu University Directive on Graduate Education and Examination” for the Degree of Doctor of Philosophy (PHD) in Turkish Language and Literature Department has been examined and approved on .../.../20..

Committee Members

Signature

Member (Supervisor)	:
Member	:
Member	:
Member	:
Member	:

.....

Director

Graduate School of Social Sciences

ÖZET

TÜRÇEDE FİİL ÇATISI

Anıl ARSLAN

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran, 2022

Danışman: Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Araştırmada Eski Türkçeden tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine çatı eklerinin üstlendikleri görevler doğrultusunda yeniden kategorize edilişi ve Türkiye Türkçesinde edilgen, dönüşlü, ettirgen ve işteş çatıların morfolojik, sentaktik ve leksik yöntemlerle incelenişi ele alınarak Türkçede çatının oluşum yöntemleri ve işlevleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Türkçede çatı kategorisi üzerinde durulmuş, çatı hakkında alanyazında erişilebilen kaynaklar taranarak konunun izaha ihtiyaç duyan yönleri tespit edilip araştırmacıların konuyla ilgili görüşleri irdelenmiştir. Türkçede çatı oluşturma yöntemleri, çatı eklerinin işlevleri, geçişli-geçişsiz fiillerde çatı ve morfolojik yöntemle oluşturulan çatıların yapılarına göre tasnifi konu edilmiştir. İkinci bölümde, Eski Türkçe ve tarihî Türk lehçelerinde morfolojik yöntemle oluşturulan çatılar ve çatı eklerinin işlevleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, 20 çağdaş Türk lehçesinde fiil çatısı morfolojik yöntemle incelenerek söz konusu lehçelerdeki çatı ekleri ve işlevleri tespit edilmiştir. Dördüncü bölümde ise Türkiye Türkçesinde fiil çatısı, morfolojik, sentaktik ve leksik yöntemlerle anlatmaya bağlı metinlerden seçilmiş 25 öykü ve romandan oluşturulan örneklem üzerinden incelenmiş, elde edilen verilerden hareketle de Türkiye Türkçesinde çatı oluşturan yapılar, sıfır biçimbirimli yapılar ve çatı eklerinin işlevleri bütünüyle ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çatı, Çatının oluşum yöntemleri, Tarihî Türk lehçelerinde çatı, Çağdaş Türk lehçelerinde çatı, Türkiye Türkçesinde çatı.

ABSTRACT

VOICE OF VERB IN TURKISH

Anıl ARSLAN

Department of Turkish Language and Literature

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, June, 2022

Supervisor: Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

In the research, the formation methods and functions of the voice in Turkish were tried to be determined by recategorizing the suffixes from Old Turkish to historical and contemporary Turkish dialects in line with the tasks they undertake, and examining the passive, reflexive, causative and reciprocal voices in Turkey Turkish with morphological, syntactic and lexical methods.

In the first part of the study, the voice category in Turkish was emphasized, the sources that could be accessed in the literature about the voice were scanned, the aspects of the subject that needed explanation were determined, and the opinions of the researchers on the subject were examined. The methods of forming a voice in Turkish, the functions of the suffixes, the voice in transitive intransitive verbs and the classification of the voice formed by the morphological method according to their structures are discussed.

In the second part, the morphological forms and the functions of the suffixes in Old Turkish and historical Turkish dialects are discussed. In the third chapter, the verb form in 20 contemporary Turkish dialects was examined with the morphological method and the suffixes and their functions in the mentioned dialects were determined. In the fourth chapter, the verb voice in Turkey Turkish has been examined through the corpus formed from 25 stories and novels selected from the texts connected to the narrative with morphological, syntactic and lexical methods, and based on the data obtained, the structures forming the voice , the zero morpheme structures and the functions of the suffixes in Turkey Turkish have been tried to be dealt with completely.

Keywords: Voice, Voice formation methods, Voice in Historical Turkish dialects, Voice in Turkish dialects, Voice in Turkey Turkish.

TEŞEKKÜR

Lisanstan doktora eğitim s¼recime kadar Őahsımı eğiten, engin bilgileriyle yol g¼steren, ¼rnek olan, varlıklarıyla cesaret ve ¼mit veren, benim i¼in bir eğitimciden ¼ok daha fazlası olan kıymetli Hocalarım, tez danıŐmanım Prof. Dr. Selahittin TOLKUN ve Prof. Dr. Mehmet Mahur TULUM'a bu araŐtırmanın ortaya ¼ıkmasında sağladıkları rehberlik, g¼sterdikleri ilgi, anlayıŐ ve g¼ven i¼in t¼m i¼tenliđimle Ő¼kranlarımı sunarım.

Hayatımın her anında yanımda olan, koŐulsuz sevgi ve Őefkatlerini esirgemeyen, her daim desteklerini hissettiren biricik aileme ve bu uzun s¼rekte Őahsıma y¼nelik inancı, g¼veni, sabrı ve fedak¼rlıklarıyla beni hi¼ yalnız bırakmayan, varlığıyla bana g¼¼ katan, en b¼y¼k destek¼im, hayat arkadaŐım Heliya'ya teŐekk¼r ederim.

Anıl ARSLAN

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Anıl ARSLAN

STATEMENT OF COMPLIANCE WITH ETHICAL PRINCIPLES AND RULES

I hereby truthfully declare that this thesis is an original work prepared by me; that I have behaved in accordance with the scientific ethical principles and rules throughout the stages of preparation, data collection, analysis and presentation of my work; that I have cited the sources of all the data and information that could be obtained within the scope of this study, and included these sources in the references section; and that this study has been scanned for plagiarism with “scientific plagiarism detection program” used by Anadolu University, and that “it does not have any plagiarism” whatsoever. I also declare that, if a case contrary to my declaration is detected in my work at any time, I hereby express my consent to all the ethical and legal consequences that are involved.

Anıl ARSLAN

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vi
STATEMENT OF COMPLIANCE WITH ETHICAL PRINCIPLES AND RULES ..	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar DİZİNİ	xv
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xvi
Kısaltmalar	xvi
Eski Türkçede Taranan Eserler ve Kısaltmaları.....	xvi
Tarihî Türk Lehçelerinde Taranan Eserler ve Kısaltmaları	xvi
Çağdaş Türk Lehçelerinde Taranan Eserler ve Kısaltmaları	xvii
Türkiye Türkçesinde Taranan Eserler ve Kısaltmaları.....	xix
Diğer Kısaltmalar	xx
İşaretler	xxi
GİRİŞ.....	1
Problem.....	1
Amaç.....	1
Önem	1
Yöntem	2
Sınırlılıklar	5
1. TÜRKÇEDE ÇATI KATEGORİSİ	6

1.1. Türkçede Çatı	6
1.2. Türkiye Türkçesinde Çatının Oluşum Yöntemleri	11
1.2.1. Morfolojik Yöntem	12
1.2.2. Sentaktik Yöntem	15
1.2.3. Leksik Yöntem.....	18
1.3. Çatı Eklerinin İşlevleri.....	19
1.4. Geçişli-Geçişsiz Fiiller ve Çatı.....	22
1.5. Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Çatıların Yapılarına Göre Tasnifi.....	26
1.5.1 Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Basit Yapılı Çatılar	29
1.5.2. Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Türemiş Yapılı Çatılar	32
1.5.3. Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Birleşik Yapılı Çatılar	34
1.5.4. Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Katmerli Yapılı Çatılar.....	39
2. ESKİ TÜRKÇE VE TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDE MORFOLOJİK ÇATI OLUŞUMU.....	40
2.1. Eski Türkçede Morfolojik Çatı Oluşumu	40
2.1.1. Orhon Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	40
2.1.2. Eski Uygur Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	43
2.2. Tarihi Türk Lehçelerinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	46
2.2.1. Karahanlı Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	46
2.2.2. Harezmi Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	50
2.2.3. Kıpçak Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	53
2.2.4. Çağatay Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	56
2.2.5. Eski Anadolu Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	60
3. ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE MORFOLOJİK ÇATI OLUŞUMU.....	67
3.1. Gagauz Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	67
3.1.1. Gagauz Türkçesinde Edilgenlik.....	67

3.1.2. Gagauz Türkçesinde Dönüslülük.....	68
3.1.3. Gagauz Türkçesinde Ettirgenlik	69
3.1.4. Gagauz Türkçesinde İŖteŖlik.....	70
3.2. Azeri Türkçesinde Morfolojik Çatı OluŖumu	70
3.2.1. Azeri Türkçesinde Edilgenlik.....	70
3.2.2. Azeri Türkçesinde Dönüslülük.....	71
3.2.3. Azeri Türkçesinde Ettirgenlik	72
3.2.4. Azeri Türkçesinde İŖteŖlik.....	73
3.3. Horasan Türkçesinde Morfolojik Çatı OluŖumu	74
3.3.1. Horasan Türkçesinde Edilgenlik.....	74
3.3.2. Horasan Türkçesinde Dönüslülük.....	75
3.3.3. Horasan Türkçesinde Ettirgenlik	75
3.3.4. Horasan Türkçesinde İŖteŖlik	77
3.4. Türkmen Türkçesinde Morfolojik Çatı OluŖumu.....	77
3.4.1. Türkmen Türkçesinde Edilgenlik	77
3.4.2. Türkmen Türkçesinde Dönüslülük	77
3.4.3. Türkmen Türkçesinde Ettirgenlik.....	78
3.4.4. Türkmen Türkçesinde İŖteŖlik	79
3.5. Özbek Türkçesinde Morfolojik Çatı OluŖumu.....	80
3.5.1. Özbek Türkçesinde Edilgenlik	80
3.5.2. Özbek Türkçesinde Dönüslülük	80
3.5.3. Özbek Türkçesinde Ettirgenlik.....	81
3.5.4. Özbek Türkçesinde İŖteŖlik	83
3.6. Yeni Uygur Türkçesinde Morfolojik Çatı OluŖumu.....	83
3.6.1. Yeni Uygur Türkçesinde Edilgenlik	83
3.6.2. Yeni Uygur Türkçesinde Dönüslülük	84

3.6.3. Yeni Uygur Türkçesinde Ettirgenlik.....	84
3.6.4. Yeni Uygur Türkçesinde İşteşlik.....	86
3.7. Kazak Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	86
3.7.1. Kazak Türkçesinde Edilgenlik.....	86
3.7.2. Kazak Türkçesinde Dönüştülük.....	87
3.7.3. Kazak Türkçesinde Ettirgenlik.....	88
3.7.4. Kazak Türkçesinde İşteşlik.....	90
3.8. Kırgız Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	90
3.8.1. Kırgız Türkçesinde Edilgenlik.....	90
3.8.2. Kırgız Türkçesinde Dönüştülük.....	91
3.8.3. Kırgız Türkçesinde Ettirgenlik.....	91
3.8.4. Kırgız Türkçesinde İşteşlik.....	93
3.9. Karakalpak Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	94
3.9.1. Karakalpak Türkçesinde Edilgenlik.....	94
3.9.2. Karakalpak Türkçesinde Dönüştülük.....	95
3.9.3. Karakalpak Türkçesinde Ettirgenlik.....	96
3.9.4. Karakalpak Türkçesinde İşteşlik.....	97
3.10. Karay Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	98
3.10.1. Karay Türkçesinde Edilgenlik.....	98
3.10.2. Karay Türkçesinde Dönüştülük.....	98
3.10.3. Karay Türkçesinde Ettirgenlik.....	99
3.10.4. Karay Türkçesinde İşteşlik.....	100
3.11. Nogay Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	100
3.11.1. Nogay Türkçesinde Edilgenlik.....	100
3.11.2. Nogay Türkçesinde Dönüştülük.....	101
3.11.3. Nogay Türkçesinde Ettirgenlik.....	102

3.11.4. Nogay Türkçesinde İşteşlik	103
3.12. Tatar Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	104
3.12.1. Tatar Türkçesinde Edilgenlik	104
3.12.2. Tatar Türkçesinde Dönüştülük	104
3.12.3. Tatar Türkçesinde Ettirgenlik.....	105
3.12.4. Tatar Türkçesinde İşteşlik	106
3.13. Başkurt Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	107
3.13.1. Başkurt Türkçesinde Edilgenlik	107
3.13.2. Başkurt Türkçesinde Dönüştülük.....	108
3.13.3. Başkurt Türkçesinde Ettirgenlik.....	108
3.13.4. Başkurt Türkçesinde İşteşlik	110
3.14. Karaçay-Balkar Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu.....	111
3.14.1. Karaçay-Balkar Türkçesinde Edilgenlik	111
3.14.2. Karaçay-Balkar Türkçesinde Dönüştülük	111
3.14.3. Karaçay-Balkar Türkçesinde Ettirgenlik.....	112
3.14.4. Karaçay-Balkar Türkçesinde İşteşlik	113
3.15. Kumuk Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	113
3.15.1. Kumuk Türkçesinde Edilgenlik.....	113
3.15.2. Kumuk Türkçesinde Dönüştülük	114
3.15.3. Kumuk Türkçesinde Ettirgenlik	116
3.15.4. Kumuk Türkçesinde İşteşlik.....	117
3.16. Altay Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	118
3.16.1. Altay Türkçesinde Edilgenlik.....	118
3.16.2. Altay Türkçesinde Dönüştülük.....	118
3.16.3. Altay Türkçesinde Ettirgenlik	119
3.16.4. Altay Türkçesinde İşteşlik.....	120

3.17. Hakas Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	121
3.17.1. Hakas Türkçesinde Edilgenlik.....	121
3.17.2. Hakas Türkçesinde Dönüşlülük.....	121
3.17.3. Hakas Türkçesinde Ettirgenlik	122
3.17.4. Hakas Türkçesinde İşteşlik.....	123
3.18. Tuva Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	123
3.18.1. Tuva Türkçesinde Edilgenlik.....	123
3.18.2. Tuva Türkçesinde Dönüşlülük.....	125
3.18.3. Tuva Türkçesinde Ettirgenlik	126
3.18.4. Tuva Türkçesinde İşteşlik	128
3.19. Yakut Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	129
3.19.1. Yakut Türkçesinde Edilgenlik.....	129
3.19.2. Yakut Türkçesinde Dönüşlülük	129
3.19.3. Yakut Türkçesinde Ettirgenlik.....	130
3.19.4. Yakut Türkçesinde İşteşlik.....	131
3.20. Çuvaş Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu	132
3.20.1. Çuvaş Türkçesinde Edilgenlik.....	132
3.20.2. Çuvaş Türkçesinde Dönüşlülük.....	132
3.20.3. Çuvaş Türkçesinde Ettirgenlik	133
3.20.4. Çuvaş Türkçesinde İşteşlik.....	134
4. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI.....	135
4.1. Edilgen Çatı.....	135
4.1.1. Morfolojik Edilgenlikler	136
4.1.2. Sentaktik Edilgenlikler.....	145
4.1.3. Leksik Edilgenlikler.....	147
4.2. Dönüslü Çatı.....	149

4.2.1. Morfolojik Dönüşlülükler	151
4.2.2. Sentaktik Dönüşlülükler	157
4.2.3. Leksik Dönüşlülükler	158
4.3. Ettirgen Çatı	159
4.3.1. Ettirgen Çatının Yarattığı Anlamsal Türler	162
4.3.2. Morfolojik Ettirgenlikler	163
4.3.3. Sentaktik Ettirgenlikler	175
4.3.4. Leksik Ettirgenlikler	176
4.4. İşteş Çatı	178
4.4.1. İşteş Çatının Oluşturduğu Anlamsal Türler	180
4.4.2. Morfolojik İşteşlikler	180
4.4.3. Sentaktik İşteşlikler	183
4.4.4. Leksik İşteşlikler	185
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	188
KAYNAKÇA	193
ÖZ GEÇMİŞ	

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Eski Türkçe, Tarihî Türk Lehçeleri ve Çağdaş Türk Lehçeleri Kaynakları.....	3
Tablo 2. Türkiye Türkçesinde Çatı Oluşumunun İzahında Yararlanılan Kaynaklar	4
Tablo 3. Türkiye Türkçesinde Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanılabilirlik Durumu	27

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

Eski Türkçede Taranan Eserler ve Kısaltmaları

- BK : Tekin, T. (1998), *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- EÖT : Tulum, M. M.ve Azılı, K. (2015), *Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade)*, İstanbul: Ofis Yayın Matbaacılık.
- KT : Tekin, T. (1998), *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- T : Tekin, T. (1998), *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınları.

Tarihî Türk Lehçelerinde Taranan Eserler ve Kısaltmaları

- BD : Yücel, B. (1995), *Bâbü Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- DLT-I, II : Atalay, B. (1985), *Kaşgarlı Mahmud; Dîvânü Lugâti't Türk I-II*, Ankara: TTK Yayınları.
- DLT-D : Atalay, B. (1986), *Kaşgarlı Mahmud; Dîvânü Lugâti't Türk Dizini*, Ankara: TTK Yayınları.
- G : Karamanlıoğlu, A. F. (1989), *Seyf-i Sarâyi; Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- KB : Kaçalın, M. S. (2008), *Yûsuf Has Hâcib; Kutadgu Bilig Metin*, e-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- NF : Tezcan, S. ve Zülfikar, H. (1984), *Eckmann János, Çevriyazı (tarihsiz), Nehcü'l-Ferâdîs. Uştmahlarnıg Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): Metin. II*, Ankara: TDK Yayınları.
- SN : Dilçin, C. (2016), *Süheyl ü Nev-Bahâr*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

ŞT : Ölmez, Z. (1996), *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara: Şafak Matbaacılık.

Çağdaş Türk Lehçelerinde Taranan Eserler ve Kısaltmaları

AÇA : Davletov, T. (2015), *Ah Çibek Arıĝ*, Ankara: TÜRKSOY Yayınları.

AMD : Ergun, M. (1998), *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

BFD : Tulu, S. (2005), *Bocnurd'dan Folklor Denemeleri*, Ankara: Ürün Yayınları.

BHD : Ergun, M. ve İbrahimov, G. (2000), *Başkurt Halk Destanları*, Ankara: TÜRKSOY Yayınları.

BS : Tanasoğlu, D. (1959), *Bucaktan Sesler*, Kişinev.

ÇTKA : Bayram, B. (2008), *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (İnceleme-Metinler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DDFE : Zhanarystanova, L. (2019), *Dükenbay Dosjanov'un "Farabi" Adlı Eserinin Türkiye Türkçesine Aktarımı ve Eserdeki Cümlelerin Şekil Bilgisi Yönünden İncelenmesi (Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

EŞŞY : Özkan, İ. (1999), *Efendi Şorta Sözler, Yomaklar Nasreddin Hoca Fıkraları*, Ankara: TİKA.

GF : Babaoglu, N. (1969), *Gagauz Folkloru*, Kişinev.

GHT : Manov, A. (2001), *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*, Ankara: TTK Yayınları.

GKT : Gülsevin, S. (2010), *Günümüz Karay Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini) ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- GTT : Gündoğdu, V. (2012), *Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KDİ : Kuvvetli, C. (2021), *Kazan-Tatar Türkçesine Çevrilmiş Kelile ve Dimne Üzerine Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizinler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale OnSekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- KDKV : Ok, Z. B. (2018), *Korođlu Destanı'nın Karakalpak Varyantı Ävez'in Evleniři, Arap Rayhan, Qırmandäli, Bazergen Kolları (İnceleme-Metinler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KHM : Kaya, B. (2013), *Kazak Hayvan Masalları Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KKRİ : Akdağ, Ö. M. (2013), *Karaçay-Malkar Türkçesi ve Kara Kübür Romanı Üzerine İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KMTM : Aslan, Z. (2012), *Karaçay-Malkarlarda Tılsımlı Masallar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KTA : Pekacar, Ç. (2006), *Kumuk Türklerinin Atasözleri*, Ankara: Meyil Matbaacılık.
- KTF : Başar, S. (2010), *Kumuk Türkçesinde Fiil*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KTİ : Kırbaş, G. (2016), *W.Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy"Adlı Eserinde Geçen Karaim Türkçesine Ait Kelimelere Dair Art Zamanlı Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KTM : Kúnos, I. (2013), *Kazan Tatar Mânileri*, (Çev. Mustafa S. Kaçalın), Ankara: TDK Yayınları.

- MD : Yıldız, N. (1995), *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara: TDK Yayınları.
- NM : Işık, M. (2010), *Nogay Masalları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖTL : Tolkun, S. (1994), *Özbek Türkçesinin Leksikolojisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- QB : Çemenzeminli, Y. V. (2013), *Qızlar Bulağı*, Bakü: CBS Polygraphic Production.
- QF : Xalipayeva, İ. (2020), *Türk Xalqları Folkloru V Kitab Qumuq Fokloru*, Bakü: Elm və Təhsil.
- THM : Sakaoğlu, S. ve ERGUN M. (1991), *Türkmen Halk Masalları*, Ankara: Neyir Matbaası.
- UHM : Ardoğan, A. (2009), *Uygur Halk Masalları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YM : Sağlam, M. (2012), *Yakut (Saha) Masalları Üzerine Bir Dil İncelemesi (Giriş, İncelemesi Metinler, Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkiye Türkçesinde Taranan Eserler ve Kısaltmaları

- AS : Rezaizade Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2018.
- BBAR : Oğuz Atay, *Bir Bilim Adamının Romanı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- BD : Hüseyin Nihal Atsız, *Bozkurtlar Diriliyor*, Baysan Basım Yayım, İstanbul, 1992.
- BÖ : Hüseyin Nihal Atsız, *Bozkurtlar Ölümü*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- BŞ : Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.
- DK : Hüseyin Nihal Atsız, *Deli Kurt*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2014.

- DKİ : Rıfat Ilgaz, *Don Kişot İstanbul'da*, Çınar Yayınları, İstanbul, 2000.
- FBRE : Ahmet Mithat Efendi, *Felâton Bey ile Râkım Efendi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2017.
- GLC : Tülin Çayırıcı, *Gülcemal*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2012.
- H : Şenol Onay, *Horgeneral*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- İM-1 : Yaşar Kemal, *İnce Memed-1*, YKY, İstanbul, 2015.
- İM-2 : Yaşar Kemal, *İnce Memed-2*, YKY, İstanbul, 2015.
- İM-3 : Yaşar Kemal, *İnce Memed-3*, YKY, İstanbul, 2014.
- İM-4 : Yaşar Kemal, *İnce Memed-4*, YKY, İstanbul, 2015.
- İŞ : Sabahattin Ali, *İçimizdeki Şeytan*, YKY, İstanbul, 2014.
- K : Ömer Seyfettin, *Kaşığı*, Prizma Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- KB : Oğuz Atay, *Korkuyu Beklerken*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.
- KMM : Sabahattin Ali, *Kürk Mantolu Madonna*, YKY, İstanbul, 2014.
- KÖ : Ayşe Kulin, *Köprü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- RA : Rıfat Ilgaz, *Rüşvetin Alamancası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- ŞÇT : Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015.
- T : Oğuz Atay, *Tutunamayanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- TÜ : Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Ülküsü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- YFK : Salâh Birsal, *Yalnızlığın Fırınlanmış Kokusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.

Diğer Kısaltmalar

- Az. : Azeri Türkçesi
- EAT : Eski Anadolu Türkçesi
- KKlp. : Karakalpak Türkçesi

Kzk.	: Kazak Türkçesi
s.	: Sayfa
TatK.	: Kazan Tatar Türkçesi
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TT.	: Türkiye Türkçesi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

İşaretler

+	: Ekin isme bağladığını gösterir
-	: Ekin fiile bağlandığını gösterir
(...)	: Alınan metinden bağlamı vermek amacıyla atlanan bölüm
<	: Daha eski şekilden gelir
>	: Daha yeni şekilden gelir
~	: Değişken biçim
*	: Tahmine dayalı biçim
Ø	: Sıfır biçimbirim
A	: /a/, /e/ ünlülerini gösterir
Ä	: /a/, /ä/ ünlülerini gösterir
I	: /ı/, /i/ ünlülerini gösterir
I ²	: /i/, /ü/ ünlülerini gösterir
I ⁴	: /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerini gösterir
O	: /o/, /ö/ ünlülerini gösterir

U	: /u/, /ü/ ünlülerini gösterir
Ů	: /ů/, /ű/ ünlülerini gösterir
U ²	: /ı/, /u/ ünlülerini gösterir
D	: /d/, /t/ ünsüzlerini gösterir
G	: /g/, /k/ ünsüzlerini gösterir
Ġ	: /ğ/, /g/ ünsüzlerini gösterir
Ġ ²	: /ğ/, /k/ ünsüzlerini gösterir
G ³	: /g/, /k/, /k/ ünsüzlerini gösterir
Ġ ⁴	: /k/, /ğ/, /k/, /g/ ünsüzlerini gösterir
Ğ	: /ğ/, /g/ ünsüzlerini gösterir
Ğ ² :	: /ğ/, /k/ ünsüzlerini gösterir
Ƙ	: /k/, /k/ ünsüzlerini gösterir
Q	: /q/, /k/ ünsüzlerini gösterir
Q ³	: /q/, /g/, /k/ ünsüzlerini gösterir

GİRİŞ

Problem

Çatı kategorisi, üzerine yapılan farklı tanım, adlandırma ve tasnifler ile çatının oluşum yöntemlerindeki bakış açılarının farklılıkları nedeniyle Türkçenin en tartışmalı konulardan biridir. Çatı kavramı ve kategorisi, alanyazında farklı şekillerde işlenmeye devam etmektedir. Çatının türleri, çatı eklerinin türetimlik mi yoksa işletim ekleri içerisinde mi yahut özel bir kategoride mi değerlendirileceği, yüklem özne ve nesne ile olan ilişkileri, geçişlilik-geçişsizliğin çatı kategorisine alınıp alınamayacağı gibi tartışma konuları üzerinde görüş birliği sağlanamamıştır.

Araştırma; çatı kategorisini, Eski Türkçeden Çağdaş Türk Lehçelerine fiil çatıları ve çatı eklerini, Türkiye Türkçesinde morfolojik yöntemle oluşturulan çatıların yapılarına göre tasnifini, edilgen, dönüşlü, ettirgen ve işteş çatıların morfolojik, sentaktik ve leksik yöntemle oluşumlarının incelemesini konu edinmektedir.

Amaç

Çalışmada çatı kavramının sorgulanarak dilbilgisel ölçütler doğrultusunda kapsamının belirlenmesi, Türkçenin tarihsel dönemleri esasında fiil çatılarının ve çatı eklerinin tespitinin yapılması, işlevlerinin açıklanması, morfolojik yöntemle oluşturulan çatıların yapılarına göre sınıflandırılması, sıfır biçimbirimle oluşturulan çatıların izahı ve edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen çatıların morfolojik, sentaktik ve leksik yöntemlerle incelenmesi amaçlanmıştır.

Önem

Geleneksel dilbilgisinde çatı kavramı ve çatı ekleri ile işlevleri, morfolojik açıdan ele alınmaktadır. Yalnızca şekil bilgisi ile sınırlandırılmaması gereken çatı, morfolojik yapının yanı sıra sentaktik ve leksik yöntemlerle de incelenmelidir.

Araştırma, Türkçenin geleneksel dilbilgisi içerisinde çatı kategorisinin bugüne dek uygulanmış olan geleneksel ve yeni dilbilimi yöntemleriyle yapılan incelemelerinden yeniden gözden geçirilerek edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen çatı türlerinin oluşum yöntemlerinin saptanması açısından önem arz etmektedir.

Türkçenin tarihî seyri içerisinde çatı kategorisinin nasıl bir temayül gösterdiği hususunda genel bir çerçeve oluşturulduğunda ortaya çıkacak veriler de Türkiye Türkçesinin çatı tasnifine ilişkin çalışmalara katkı sağlayacak, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin çatı ekleri bu çalışmada bir araya getirilecektir.

Fiilde çatı kategorisinin art ve eş zamanlı-tasvirî çalışmalarla incelenmesi, morfolojik, sentaktik ve leksik yaklaşımlarla da çatı türlerinin belirlenmesi yeni bir tasnifin oluşmasına katkı sağlayacaktır. Bunun yanında morfolojik yapıyla oluşturulan çatıların yapılarına göre basit, türemiş, birleşik ve katmerli olarak sınıflandırılması, çatı eklerinin oluşturduğu anlamsal türler, emir cümlelerinin ettirgenlik işlevleri ve çatı türlerinde sıfır biçimbirimin incelenmesi de tezin önemli noktalarını oluşturmaktadır.

Yöntem

Araştırmada çatı kavramı, kategorisi, tasnifi, çatı eklerin işlevleri ve çatının oluşum yöntemleri hususunda daha önce yapılan araştırmalar temel alınarak çeşitli hipotezler oluşturulmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde Türkçede çatı kategorisi incelenmiş, çatının oluşum yöntemleri izah edilerek morfolojik, sentaktik ve leksik yöntemle çatı oluşturma biçimlerine değinilmiş, çatı eklerinin işlevleri ve geçişli-geçişsiz fiillerde çatı hakkında bilgiler verilmiş ve morfolojik yöntemle oluşturulan çatıların yapılarına göre tasnifi yapılmıştır.

İkinci bölümde Eski Türkçe ve tarihî Türk lehçelerinde, üçüncü bölümde ise çağdaş Türk lehçelerinde çatı oluşumlarına değinilmiş, bahse konu lehçelerde morfolojik yöntemle oluşturulan çatılar, dönemin özelliklerini yansıttığı düşünülen kaynaklardan alınan verilerle oluşturulan örneklem üzerinden izah edilmiştir. Tezdeki veriler yazılı metinlerden tespit edildiği için Orhon Yazıtlarından itibaren bütün dönemlere ait metinlerden ulaşılabilen ve dönemin özelliklerini yansıttığı düşünülen bir örneklem oluşturulmuş, art ve eş zamanlı yöntemler kullanılmıştır.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde morfolojik yöntemle oluşturulan çatılara yönelik örneklem, Tablo 1’de yer alan eserlerden hazırlanmıştır:

Tablo 1. Eski Türkçe, Tarihî Türk Lehçeleri ve Çağdaş Türk Lehçeleri Kaynakları

Sıra No	Kaynak	Dönem
1	Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk	Orhon Türkçesi
2	Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin	Eski Uygur Türkçesi
3	Kutadgu Bilig	Karahanlı Türkçesi
4	Divânü Lugâti't-Türk	
5	Nehcü'l-Ferâdis	Harezm Türkçesi
6	Gülistân Tercümesi	Kıpçak Türkçesi
7	Şecere-i Terākime	Çağatay Türkçesi
8	Bâbür Divânı	
9	Süheyl ü Nev-Bahâr	Eski Anadolu Türkçesi
10	Gagauzlar (Hristiyan Türkler)	Gagauz Türkçesi
11	Gagauz Folkloru	
12	Qızlar Bulağı	Azeri Türkçesi
13	Bocnurd'dan Folklor Denemeleri	Horasan Türkçesi
14	Türkmen Halk Masalları	Türkmen Türkçesi
15	Efendi Şorta Sözler, Yomaklar Nasreddin Hoca Fıkraları	
16	Özbek Türkçesinin Leksikolojisi	Özbek Türkçesi
17	Uygur Halk Masalları	Yeni Uygur Türkçesi
18	Kazak Hayvan Masalları	Kazak Türkçesi
19	Dükenbay Dosjanov'un "Farabi" Eseri	
20	Köroğlu Destanının Karakalpak Varyantı	Karakalpak Türkçesi
21	Günümüz Karay Türkçesi	Karay Türkçesi
22	W.Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Eserinde Geçen Karaim Türkçesine Ait Kelimeler	
23	Kazan Tatar Mânileri	Tatar Türkçesi
24	Kazan-Tatar Türkçesine Çevrilmiş Kelile ve Dimne	
25	Başkurt Halk Destanları	Başkurt Türkçesi
26	Nogay Masalları	Nogay Türkçesi
27	Kumuk Türklerinin Atasözleri	Kumuk Türkçesi
28	Kumuk Türkçesinde Fiil	
29	Türk Xalqları Folkloru V Kitap Qumuq Fokloru	
30	Karaçay-Malkarlarda Tılsımlı Masallar	Karaçay-Balkar Türkçesi
31	Karaçay-Malkar Türkçesi ve Kara Kübür Romanı	
32	Manas Destanı	Kırgız Türkçesi
33	Alıp Manaş	Altay Türkçesi
34	Ah Çibek Arıĝ	Hakas Türkçesi
35	Günümüz Tuva Türkçesi	Tuva Türkçesi
36	Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları	Çuvaş Türkçesi
37	Yakut (Saha) Masalları Üzerine Bir Dil İncelemesi	Yakut (Saha) Türkçesi

Dördüncü bölümde Türkiye Türkçesinde fiil çatısı edilgen, dönüşlü, ettirgen ve işteş çatılar özelinde morfolojik, sentaktik ve leksik yöntemlerle incelenirken söz konusu bölümün araştırma evreni standart yazı dili ile sınırlandırılmıştır. Buna ek olarak örnekler Tanzimat Döneminden Cumhuriyet Dönemine seçilmiş, anlatmaya bağlı metinler içerisinde yer alan öykü ve romanlardan alınmıştır. Eserlerin Türkiye Türkçesinin temsili hususunda yeterli nitelikte olmaları dikkat edilmiş, örneklemin oluşturulma sürecinde olabildiğince titiz davranılmıştır. Tezin dördüncü bölümü Türkiye Türkçesi ile sınırlandırıldığından eş zamanlı yöntem kullanılmıştır.

Araştırma için taranan eserlerden oluşturulan örnekleme rastgele (random selection) tekniği kullanılmış, elde edilen veriler doküman analizi yöntemi kullanılarak çözümlenmiştir. Çalışmada araştırma konusu olan eserlerdeki fiiller taranarak çatılarla ilgili örnekler derlenmiştir.

Türkiye Türkçesinde çatı kategorisinin izahına yönelik yapılan çalışmanın örneklemini Tablo 2’de yer alan eserler incelenerek oluşturulmuştur:

Tablo 2. *Türkiye Türkçesinde Çatı Oluşumunun İzahında Yararlanılan Kaynaklar*

Sıra No	Kaynak	Yazar
1	Ahmet Hamdi Tanpınar	Beş Şehir
2	Ahmet Mithat Efendi	Felâatun Bey ile Râkım Efendi
3	Ayşe Kulin	Köprü
4	Hüseyin Nihal Atsız	Bozkurtlar Diriliyor
5	Hüseyin Nihal Atsız	Bozkurtlar Ölümü
6	Hüseyin Nihal Atsız	Deli Kurt
7	Hüseyin Nihal Atsız	Ruh Adam
8	Hüseyin Nihal Atsız	Türk Ülküsü
9	Oğuz Atay	Bir Bilim Adamının Romanı
10	Oğuz Atay	Korkuyu Beklerken
11	Oğuz Atay	Tutunamayanlar
12	Ömer Seyfettin	Kaşığı
13	Recaizade Mahmut Ekrem	Araba Sevdası
14	Rıfat Ilgaz	Don Kışot İstanbul’da
15	Rıfat Ilgaz	Rüşvetin Alamancası
16	Sabahattin Ali	İçimizdeki Şeytan
17	Sabahattin Ali	Kürk Mantolu Madonna
18	Salâh Birsell	Yalnızlığın Fırınlanmış Kokusu
19	Şenol Onay	Horgeneral
20	Turgut Özakman	Şu Çılgın Türkler
21	Tülin Çayırıcı	Gülcemal
22	Yaşar Kemal	İnce Memed 1
23	Yaşar Kemal	İnce Memed 2
24	Yaşar Kemal	İnce Memed 3
25	Yaşar Kemal	İnce Memed 4

Sınırlılıklar

Fiil çatısı, Türkiye Türkçesinde morfolojik, sentaktik ve leksik açıdan ele alınırken tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yalnızca morfolojik yöntemle kurulan çatılara değinilmiştir. Araştırmada ele alınan çatı eklerinin etimolojisi üzerinde durulmamıştır. Söz konusu şekiller, bağlam içerisindeki işlevleri özelinde değerlendirilmiştir.

Tezdeki veriler yazılı metinlerden tespit edilirken Türkiye Türkçesinde çatı kategorisi standart Türkçe ile oluşturulan metinler üzerinden işlenmiş, ağızlar ve sözlü dil konu dışı bırakılmıştır. Bunun yanında filimsiler ve iç içe birleşik cümlelerde yer alan çatı ekleri kapsam dışı tutulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRKÇEDE ÇATI KATEGORİSİ

1.1. Türkçede Çatı

Türk dilinin yeni bir konusu olmamasına karşın en tartışmalı meselelerinden biri olan fiil çatısında pek çok farklı tanım ve tasnifler ile sonuca ulaşmayan tartışmalar neticesinde bir görüş birliği sağlanamamıştır.

Alanyazında çatı kavramı ve kategorisi üzerine görüş ayrılıkları devam etmektedir. Çatı kategorisi için İngilizcede *voice*, Almancada *diathese*, Fransızcada *voix*, İspanyolcada *diátesis* ve *la voz*, terimleri kullanılırken Türkiye Türkçesinde *fiil çatısı* terimi genel kabul görmüştür. Buna karşın Grunina (1997, s. 195) Türk lehçeleri arasında bir terminoloji birliği olmadığını ifade eder ve “Azerice *növ*, Türkmence ve Özbekçe *derece*, Uygurca *derice*, Başkırtça *daraca*, Kazakça *etis*, Kırgızca *mamile*, Karakalpakça *fevil türi*, Tatarca *yüneliş*, diğer Türk dillerinde Rusça *zalog*” terimi kullanılmaktadır.” der.

Musaoğlu (2008, s. 210) da lehçelerde çatı terimi konusunda bir uzlaşın olmadığını, Türkiye’de yapılan çalışmalarda çoğunlukla İngilizceden diğer Türk Cumhuriyetlerinde yapılan çalışmalarda da Rusçadan yapılan çeviri terimlerle adlandırılma yapıldığını belirtir.

Türkiye Türkçesinde ekseriyetle *fiil çatısı* terimi kullanılıyor olsa da *bina*, *taban*, *yapı*, *görünüş*, *örgü* terimlerinin de kullanıldığını ifade eden Karpuz (2007, s. 651-652) çalışmasında çatı türlerine yönelik adlandırmaları da verir:

“Eylemler özneleri bakımından etken (=edim, etkin, yalın, malum, aktif), dönüşlü (=yanlanışlı, mutavaat), işteş (=iştaş, ortaklaşmalı, müşareket), ettirgen (=faktitif, ettirimli, teşvikli, ettiren, ta’diye), edilgen (=edilim, tutuluşlu, edilen, meçhul, pasif), nesnelere bakımından da geçişli (=aşarca, müteaddi), geçişsiz (=aşmazca, lâzım) (...) olarak ayrılmaktadır. Kimi uzmanlar da bunların yanında/dışında asıl (=düz, yalın), oldurgan (=olduran), gizil, sıklık, olumsuz, kuvvetlendirme, istemli-geçişsiz, istemsiz-geçişsiz çatı(sı) / eylemler(i) adları kullanılmıştır.”

Deny’nin “Türk Dili Grameri” adlı eserini Türkçeye çeviren Ali Ulvi Elöve, çatı için *özgelemeçler* terimini kullanırken fiilin bildirdiği işin yapılmasında failin bulunduğu hâl ve şartların değiştirilmesini de *özgeleştirme* olarak ifade eder. (1941, s. 343)

Banguoğlu (1998, s. 411) çatı kavramı için *görünüş* (aspekt) terimini kullanır. Türkçede fiilin aldığı görünüşlerin çeşitli olduğunu ve bu görünüşlerin de özel eklerle sağlandığını belirterek fiil tabanının bu şekil çeşitlenmesine fiilin çatısı adının verildiğini ifade eder: “Fiil çatısı yalın görünüş (döv-mek), olumsuz görünüş (döv-me-mek), edilen görünüş (döv-ül-mek), dönüşlü görünüş (döv-ün-mek), karşılıklı görünüş (döv-üş-mek), ettiren görünüş (döv-dür-mek) olmak üzere altı görünüşten (aspect) meydana gelir.” der.

Korkmaz (1999, s. 159) çatıyı “Fiilin sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği.” olarak açıklar.

Çatı, *Grammer Terimleri Sözlüğü*’nde (Korkmaz, 1992, s. 35) “Özne veya nesnenin fiilin gerçekleşmesindeki farklı durumlarını belirtmek üzere, fiil tabanına, çekimden önce fiilden fiil türeten belirli eklerin getirilmesiyle meydana gelen değişik görünüşlerdeki fiil şekli.” olarak tanımlanırken *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*’nde (Topaloğlu, 1989, s. 49) “Çatı: Öznenin yüklemine belirttiği isi yapmasına, bu isin etkisi altında kalmasına veya bunlar dışında onunla belli biçimlerde ilgili olmasına göre, belirli çatı eklerinin fiil kök ve gövdelerine getirilmesiyle oluşturulan türev.” şeklinde tanımlanır.

Ediskun (1999, s. 219) ise konunun izahını şu şekilde yapar:

Fiil, bir eylem (= bir is) bildirir. İşi yapana özne; öznenin yaptığı isten etkilenen varlığa da nesne denir. Bu duruma göre, fiilin gösterdiği is: a) ya belli bir yapıcı (özne) ister, ya da istemez; b) ya kendi hareketinden doğrudan doğruya etkilenen bir varlık (nesne) ister, ya da istemez; c) kimi kez yapıcı (özne) ile etkilenicinin (nesne) aynı varlık olduklarını kendi yapısında birleştirmek ister; ç) kimi kez de kendi hareketini birden çok yapıcının birlikte, karşılıklı ya da ortaklaşa oluşturduklarını belirtmek ister. Bir fiilin belli bir yapıcı ya da belli bir etkilenici isteyip istemediği, yapıcı ile etkileniciyi kendinde birleştirip birleştirmedeği, kendi hareketinin birden çok yapıcı tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök ya da gövdesinden anlaşılabilir. İşte fiil kök ya da gövdelerinin gösterdikleri bu özelliklere fiil çatısı adı verilir.

Demircan (2003, s. 11) “Sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan / etkilenen / yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye çatı denir.” tanımını yaparken Hengirmen (2006, s. 202) “Eylemlerin nesne alıp almadıklarına ya da öznelerin durumuna göre çatı eklerinin fiil kök ya da gövdelerine getirilerek yeni eylem türetilmesine çatı denir.” der.

Akerson (2008, s. 132-133) ise çatı üzerine şu açıklamaları yapar:

Çatı (voice), geleneksel dilbilgisinde, fiilin biçim değiştirmesi olarak ele alınır. Doğru, çatı değişikliklerinden fiil de etkilenir... Türkçe tümcede, temel ilişkiler beş öge arasında kurulur. Özne eylemi gerçekleştiren ögedir, ötekilerde bu eylemden etkilenirler ya da bu eylem çerçevesinde mutlaka hesaba katılmaları gerekir. Özne, eylemi gerçekleştirdiği için en önemli öge sayılabilir. Dil bize, eylemi gerçekleştiren ögeye (özneye) önem vermemizi söyler. Bu ögeye farklı davranır. Bu ne demektir? Eğer birisi, bir önermeyi dışa vururken, belli bir varlığı özne konumuna getirmişse, bu, o kişinin olaya bakış açısını gösterir, yani bu kişi, bir bakıma, “ ben bu olayı aktarıırken, belli bir varlığa önem veriyorum” demiş olur. Ama bazen, bu bakış açısında kaymalar olabilir. Konuşmacı, vurgusunu örneğin –i tümlecine kaydırmak isteyebilir. İşte, bu amacı, yani bakış açısındaki bu önem kaymalarını göstermek için, dil bize çeşitli seçenekler sunar: Tümcede ögelerin yerini değiştirme, sesse vurgular, dilbilgisel açıdan gerek olmadığı halde , “ben”, “sen” gibi adları söyleme ... gibi. Çatı değişimi de bunlardan biridir.

Güneş (1996, s. 191), fiillerin gösterdikleri hareketin oluş tarzına bağlı olarak farklı şekillere girdiğini belirtir ve yüklem ya da nesnenin konumuna göre gerçekleşen bu şekil değişikliklerinin her birine çatı (Osm.: Bina, İng.: Voice) adı verildiğini ifade eder.

Aksan (1995, s. 103) konunun izahını şu şekilde yapar: “Eylemler için söz konusu olan, dizimle ve dolayla olarak anlamı ilişkili bulunan bir kavram da çatı’dır (voix, voice, Diathese). Çatıyı biz de ‘eylemin, anlattığı is, oluş, kılınışın özne ve nesneyle ilişkisini belirleyen bir anlam ve görev özelliği’ olarak tanımlayabiliriz. Eylemleri, böyle değişik anlam yükleriyle tümcenin öteki ögelerine bağlayan kavram, çatıdır.”

Uzun (2006, s. 75-77) da çatıyı “Tümcede yer alan ögelerin, geleneksel anlatımla tümce ögelerinin, sayı ve görev açısından yüklemcil eylemle olan anlamsal ilişkilerine dayanan bir dilbilgisel kategoridir.” şeklinde açıklar.

Boz (2015, s. 59) ise çatıyı “Kısaca tümcede eylemin özne ve nesneye göre şekillenmesidir.” olarak tanımlar ve bu şekillenmenin biçimbirimli ya da biçimbirimsiz olabileceğini belirtip çatının özne-yüklem ve nesne-yüklem ilişkisini belirlediğini vurgular.

Yılmaz (2014, s. 523) çatı için “Fiil gövdesince karşılanan eylemin fail ya da meful olan nesneyle bağlantısının ve gerçekleştiriliş biçiminin dile getirilebilmesini sağlayan morfolojik bir dil aracıdır.” der.

Kara (2014, s. 1205) çatı kavramını “Fiillerin kendilerine mahsus niteliklerinin, sözlük anlamlarının ve aldıkları belli başlı eklerin (kimi kez zamirlerin yardımıyla) cümledeki eyleyenleri (özne, nesne, tümleç) nasıl değiştirdiğini, söz dizimine, anlama nasıl etkide bulunduğunu inceleyen bir dilbilgisi kategorisidir.” şeklinde açıklar.

Dilbilgisi kitapları, sözlükler ve ansiklopedilerde çatı kategorisi birbirinden çok farklı tasnif edilmekte, kategori içine giren çatı türlerinin sayısı da farklılıklar göstermektedir. Kara (2014, s. 105) konu ile ilgili araştırma ve çalışmalarda öne çıkan hususları şu şekilde özetler:

1. Çatının özne-fiil ilişkisine göre belirlenmesi (Ortak düşünce)
2. Çatının hem özne-fiil hem de nesne-fiil ilişkisine göre belirlenmesi
3. Tümleçlerin çatılarla ilişkisi
4. Çatıların söz dizimine etkileri
5. Etken çatının varlığı ve içeriği
6. Geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarının çatı olarak değerlendirilmesi
7. Oldurganlık çatısının varlığı ve konumu
8. Ettirgenlik çatısının kapsamı
9. Sesteş çatı eklerinin farklı anlam ve işlevlerde bulunmaları
10. Çatıların anlam ve işlevlerine göre belirlenmesi
11. Çatı eklerinin türü, neler olduğu, sırası ve işlevi.

Yücel (2011’den aktaran Uysal, 2008, s. 15), dilbilgisi terimleri sözlüklerinde geçen çatı terimleri ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur:

(Hatiboğlu 1978, Vardar 1980, Topaloğlu 1989, Koç 1992, Korkmaz 1992) çatıyla ilgili toplam dokuz terim bulunmaktadır. Anılan sözlükler bu terimlerin ancak dördünde birleşmektedir. “Dönüslü çatı, edilgen çatı, ettirgen çatı, işteş” (Topaloğlu: “iştaş”) “çatı”. Bu terimlerin hemen altında bir de “dönüslü, edilgen, ettirgen, işteş fiil/eylem” terimleri görülmektedir. Bu sözlüklerin dikkat çeken önemli bir yanı, hiçbirinde “geçişli” ve “geçişsiz çatı” terimlerine yer verilmemiş olmasıdır. Eserlerde sadece “geçişli fiil” ve “geçişsiz fiil” terimleri yer almıştır. Ayrıca, iki sözlüğe (Hatiboğlu 1978 ve Koç 1992) “etken çatı” alınmamıştır. “Oldurgan çatı/fiil” terimleri ise Vardar 1980 ve Topaloğlu 1989’da görülmektedir. Öteki terimlerden “çok çatı” Hatiboğlu 1978’de “olumsuz çatı” (“çatı” maddesi içinde) Korkmaz 1992’de geçmektedir.

Uysal (2016, s. 14-15) da alanyazında çatı türlerine yönelik yapılan çalışmalarla ilgili olarak çalışmasında şu bilgilere yer vermiştir:

Dil bilgisi kitaplarında (Deny 2012, Emre 1945, Ergin 2009, Banguoğlu 1998, Ediskun 1985, Dizdaroğlu 1963, Bilgegil 2009, Gencan 2001, Atabay-Özel-Kutluk 2003, Koç 1996, Gülensoy 2000, Bozkurt 1995, Korkmaz 2014, Hengirmen 2012, Delice 2008, Eker 2009, Karaağaç 2012) toplam on sekiz çeşit çatı türü önerilmiş, fakat çoğunluğun üzerinde uzlaştığı çatı türleri ise beş çeşittir. Bunlar *etken*, *edilgen*, *dönüşlü*, *işteş* ve *ettirgen* çatılardır. Üzerinde uzlaşılan çatı türlerinin dışında *sıklık çatısı* (Eker 2009), *olumsuz çatı* (Eker 2009, Banguoğlu 1998, Deny 2012), *İktidar/yeterlik* (Deny 2012), *geçişli* ve *geçişsiz çatı* (Dizdaroğlu 1963, Gülensoy 2000, Gencan 2001, Bilgegil 2009, Korkmaz 2014), *oldurgan çatı* (Delice 2008, Bilgegil 2009, Dizdaroğlu 1963) edilgen çatının yanı sıra geçişsiz fiillerden oluşturulan *meçhul çatı* (Gülensoy 2000, Korkmaz 2014), *bilinmez çatı* (Karaağaç 2012), *orta/ortal çatı* (Emre 1945, Deny 2012), *iştir çatısı/kuvvetlendirme çatısı* (Emre 1945, Eker 2009), *Düz, gizil* (Demircan 2003), *yerseme çatısı, zarfsama çatısı* (Delice 2008) gibi çatı türleri de önerilmiştir.

Türkçede çatı konusunda araştırmacıların tanım, kapsam ve türler hususunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Engin Yılmaz (2001, s. 251-252), alanyazında çatı konusunun ele alınışını beş gruba ayırmıştır:

1. “Çatı” kavramını bağımsız bir bölümde incelemeyip “Şekil Bilgisi” kısmında “Yapım Ekleri Kategorisi”nde değerlendirenler (Emre 1945, Ergin 1972)
2. Çatı kavramını fiilin özne ve nesneye göre durumu olarak değerlendirenler (Hatiboğlu 1969, Dilâçar 1971, Gencan 1979, Bilgegil 1982, Aksan 1983, Ediskun 1988, TDK Türkçe Sözlük 1988, Korkmaz 1992, Koç 1992, Türk Ansiklopedisi c. VI)
3. Çatı kavramını açıklarken fiil ile sadece öznenin bağlantısını esas alanlar (Deny 1941, Vardar 1980, Topaloğlu 1989, Yücel 1999)
4. Çatı kavramını fiilin özne ve tümleçlerle kurduğu ilişki çerçevesinde değerlendirenler (Zülfikar 1980)
5. Asıl çatı kavramını kullananlar (Fiil ile sadece nesnenin ilişkisini esas alanlar): (Kononov 1956, Lüvimov 1963).

Uysal ise (2016, s. 16) yapılan bu tasnife şu araştırmacıları da eklemiştir: “Tasnifteki ikinci gruba; (Zeynalov 1993, Gülensoy 2000 ve Karaağaç 2012), üçüncü gruba (Banguoğlu 1974); dördüncü gruba da (Bozkurt 1995 ve Demircan 2003) ilave edilebilir.”

Araştırmacıların çalışmalarında da görüldüğü üzere dilbilgisi kitaplarında pek çok çatı türünden söz edilmesine karşın etken, edilgen, dönüşlü, ettirgen ve işteş olmak üzere beş çatı türü üzerinde uzlaşmaya varıldığı söylenebilir.

Yukarıdaki tanım, açıklama ve tespitler göz önünde bulundurulduğunda pek çok dilbilgisi konusu gibi çatı kavramı ve kategorisi de sorgulanmaya, kaynaklarda farklı biçimlerde işlenerek farklı görüşlerle değerlendirilmeye devam etmektedir. Çatı eklerinin türetimsel mi, işletme eki mi olduğu, sözlüksel mi yoksa dilbilgisel konuma mı sahip olduğu, geçişlilik-geçişsizliğin çatı kategorisi içerisinde olup olmadığı tartışmaları devam etmektedir.

Çatının sözcüklere yeni bir sözlük anlamı kazandıran türetimsel ekler ile sözcükler arasında birtakım dilbilgisel ilişkiler yaratan işletim ekleri arasında özel bir kategoride değerlendirilmesinin ayrıca çatı eklerinin dilbilgisel işlev üstlenmeleri fiillerin geçişlilik-geçişsizliğinin ise sözlüksel bir özellik olması sebebiyle de ayrı kategorilerde değerlendirilmeleri gerektiği kanaatinde olarak çatı için şu tanım yapılabilir:

Fiil cümlelerinde yüklem ile özne arasındaki dilbilgisel işlevleri bildiren, öznenin yapma, yapılma, yapılandırma, kendi etkilenme, yaptırma, birlikte veya karşılıklı yapma durumlarını *sentaktik*, *leksik* yahut basit, türemiş, birleşik veya katmerli yapılarda *morfolojik* olarak ortaya koyan gramer kategorisi.

1.2. Türkiye Türkçesinde Çatının Oluşum Yöntemleri

Fiilde çatı, özne ile yüklem arasında birtakım biçimsel ya da anlamsal işaretleyiciler vasıtasıyla kurulan ilişkidir. Geleneksel dilbilgisinde çatı (Emre 1945, Dizdaroğlu 1963, Banguoğlu 1998, Ediskun 1999, Gencan 2001, Ergin 2009) biçimbirimsel işaretleyicilerle morfolojik yöntemle oluşturulmasına karşın modern dilbilgisinde çatının oluşumunun yalnızca morfolojik değil sentaktik ve leksik yöntemlerle de sağlanabildiği görülmektedir.

Türkçede çatı oluşumunun morfolojik yöntem haricinde farklı yöntemlerle de sağlanabileceği (Demircan 2003, Uzun 2004, Koşaner 2005, Eker 2009, Karabulut 2011) bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir.

Uysal (2016, s. 18) çatının oluşum yöntemleriyle ilgili olarak şu açıklamalara yer verir:

Türkçede bazı fiiller biçimbirimsel işaretleyicilerle çatı oluşturamaz, bu fiilin biçimbirimsel yapı dışında bir alternatifi vardır. Örneğin *bak-*, *gül-*, *koş-* gibi fiiller biçimbirimsel olarak işteş çatı oluşturabilirken, *git-*, *yürü-*, *dik-* gibi fiiller biçimbirimsel işaretleyici ile (**git-iş-*, **yürü-(y)üş-*, **dik-iş-*) işteş çatı oluşturamaz. Ancak bu fiillerle biçimbirimsel yöntemin dışında işteş çatı oluşturulabilmektedir. Örneğin *yürü-* fiili “İki arkadaş sahilde *birlikte* yürüdü.” şeklinde sözdizimsel bir işaretleyici ile işteş çatı oluşturulabilir.

Akerson (2008, s. 253-254) çatıyı, anlamsal boyutla incelerken çatının anlam değişimlerinde ve cümledeki rol dağılımlarında önemli yer tuttuğunu vurgular. Çatı eklerinin verdiği anlam değişimleri sözcüğe yeni leksik bir değer katmadığını, öğelerde değişiklik yarattığını ifade eder.

Üstünova (2016, s. 685) ve Yıldız (2014, s. 12-16) Türkiye Türkçesinde çatı oluşumunun *morfolojik*, *sentaktik* ve *leksik* yöntemlerle gerçekleştirildiğini ifade ederler. Yine Terbish (2006, s. 71-78) *biçimsel*, *çözümlemeli* ve *sözcüksel* olarak adlandırdığı üç yöntemle çatı kurulumunu izah eder.

Uysal (2016, s. 18-31) ise Türkçede *biçimbirimsel*, *biçim-sözdizimsel*, *söz dizimsel* ve *sözlüksel* olmak üzere dört çeşit çatı oluşturan yapı olduğunu ifade eder. Bu tezde edilgen, dönüşlü, ettirgen ve işteş çatıların *morfolojik*, *sentaktik* ve *leksik* yöntem olmak üzere üç farklı oluşumu tespit edilmiş ve söz konusu çatı türleri bu üç yöntemle incelenmiştir.

1.2.1. Morfolojik Yöntem

Eklemeli bir dil olan Türkçede, çatı genellikle morfolojik yöntemle kurulmaktadır. Türkiye Türkçesinde yüklem “-(^F)l-, -(^F)n-, -Ar-, -(^F)r-, -(^F)t-, -D^Fr-, -(^F)ş-, -Ø” biçimbirimlerinden en az biriyle işaretlenmesiyle öznenin durumu belirlenir. Morfolojik yöntemli oluşumlarda yalnızca yüklemde biçimsel değişiklik yaşanır. Aşağıda yer alan örneklerde morfolojik yöntemle kurulan çatılara değinilmiş; i. ve ii. cümlelerde yüklem “-(^F)l-, -(^F)n- ve -Ø-” biçimbirimleriyle birlikte *edilgen*, iii. iv. v. ve vi. cümlelerde “-(^F)n-, -(^F)l-, -(^F)ş- ve -Ø-” biçimbirimleriyle *dönüşlü*, vii. viii. ve ix. cümlelerde “-Ar-, -(^F)r-, -(^F)t-, -D^Fr- ve -Ø-” biçimbirimleriyle *ettirgen*, x. ve xi. cümleler ise “-(^F)ş- ve -Ø-” biçimbirimleriyle *işteş* çatı oluşturmuşlardır.

i. (...) *Hüseyin Daniş'in yerine Velet Çelebi **atandı**, atamalar Vahidettin'in onayına **sunuldu**.* (T. Özakman, ŞÇT 573-574).

ata-n-dı

-n-: Edilgenlik

sun-u-l-du

-l-: Edilgenlik

ii. *Yunan taarruzu gece yarısından sonra yavaşladı ve on altı saat süren vahşi savaş **durdu**.* (T. Özakman, ŞÇT 388).

dur-Ø-du

-Ø-: Edilgenlik¹

iii. *Kâzım Özalp Paşa bu gösterişsiz, içten törenden sonra yine toprağa **uzandı**.* (T. Özakman, ŞÇT 485).

uza-n-dı

-n-: Dönüştülük

iv. *Gazeteciler ordu bir bildiri yayımlayana kadar hiçbir şey yazmayacakları sözünü vererek, ordu karargâhından neşe ile **ayrıldılar**.* (T. Özakman, ŞÇT 624).

ayır-ı-l-dılar

-l-: Dönüştülük

v. *FARUK işini bitirip hava kararmadan Cebeci Hastanesi'ne **yetişti**.* (T. Özakman, ŞÇT 493).

yet-i-ş-ti

-ş-: Dönüştülük

¹ Örnekte edilgenlik, sıfır biçim birimiyle sağlanmıştır. Eylemi gerçekleştiren savaş değildir. Dolayısıyla söz konusu öge, dilbilgisel özne işleviyle cümlede yer alsa da mantıkça nesnedir *dur-* eylemini gerçekleştiren başkalarıdır.

vi. *Mori Sultan nihayet **sakinledi**, farkına varır mısın be Zeliha Hanım?* (T. Çayırıcı, GLC, 167).

sakin+le-Ø-di

-Ø-: Dönüştürme²

vii. *Ahmet Emin'i elinden çekerek bir kahvenin üst katına **çıkardı**.* (T. Özakman, ŞÇT 452).

çık-ar-dı

-ar-: Ettirgenlik

viii. *Acısını çıkarmak için ağır makineli tüfek bölüğünü yolun iki yanına, sırtların arkasına **yerleştirdi**. Bölüklerini de pusuya yatırdı.* (T. Özakman, ŞÇT 304-305).

yer+leş-tir-di

-tir-: Ettirgenlik

yat-ı-r-dı

-r-: Ettirgenlik

ix. *Simit ve kaşar peyniri **getirttiler**, çay söylediler.* (T. Özakman, ŞÇT 249).

getir-t-tiler

-t-: Ettirgenlik

x. *Düşünmek için sana bir saat mühlet. **Git, düşün, gel!***" (T. Özakman, ŞÇT 591).

git-Ø-

düşün-Ø-

gel-Ø-

-Ø-: Ettirgenlik³

² Örnekte dönüştürme, sıfır biçim birimiyle sağlanmıştır. Eylemin gerçekleştireni özne, aynı zamanda eylemin etkileneni nesne konumdadır.

³ Örneklerde ettirgenlik, sıfır biçim birimiyle sağlanmıştır. Söz konusu emir cümlelerinde eylemler, bir başkasına yaptırılmakta dolayısıyla *eden* ve *ettiren* olmak üzere iki kılıcı bulunmaktadır.

xi. *General Papulas, Türk ordusu daha da güçlenmeden taarruza geçilmesini isteyen raporunuzu Bakanlar Kurulu'nda uzun uzun görüştük, önerinizi ilke olarak kabul ediyoruz.* (T. Özakman, ŞÇT 79).

gör-üş-tük

-ş-: İşteşlik

xii. *Birkaç kere evlenip ayrıldıktan sonra onu tekrar gördüm.* (O. Atay, T, 39).

gör-Ø-düm

-Ø-: İşteşlik⁴

1.2.2. Sentaktik Yöntem

Türkçede çatı, morfolojik yönetime nazaran daha kısıtlı olsa da sentaktik yöntemle de oluşturulabilmektedir. Bu yöntemde yüklemde biçimbirimsel ya da anlamsal bir işaretleyici bulunmaz, cümlede yer alan söz ya da söz öbekleri çatıyı belirler.

Demircan, Türkçenin çatı üzerine yapılan önemli çalışmalarından biri olan *Türk Dilinde Çatı* adlı eserinde çatı konusunun tartışmalı olduğunu ifade eder ve *düz, ettirgen* ve *gizil* başlıklarında incelenen yeni kavramlar önerir. Gizil anlatımın (edilgen, dönüşlü ve işteş) sıklıkla sentaktik işaretleyicilerle oluşturulduğunu belirtir ve Türkçede asıl çatı işaretleyicisinin morfolojik değil, sentaktik işaretleyiciler olduğunu vurgular. (2003, s. 111-115). Yıldız ise Türkçede çatı kategorisinin sentaktik yöntemle de ifade edilebildiğini belirtir ve bu yöntemde eyleme morfolojik bakımdan müdahale edilmeksizin cümleye eklenen kelime veya kelime grupları ile çatı değişimi sağlandığını ifade eder. Bunun yanında özellikle ettirgen çatının diğer çatılara nazaran sentaktik yöntemle ifade edilmeye daha uygun olduğunu belirtir (2014, s. 14).

Edilgen Çatı

Morfolojik yöntemle oluşturulan edilgen çatılarda cümle dışına itilen özne, yüklemde yer alan “-(^F)I-, -(^F)n-, -Ø-” biçimbirimleriyle işaretlenir. Edilgen çatılarda

⁴ Örnekte işteşlik, sıfır biçim birimiyle sağlanmıştır. Gör- eylemi üzerine -ş- işteşlik biçimbirimini almamasına karşın karşılıklı görüşme anlamını işaret etmektedir.

amaç, özneyi gizlemek, örtük hâle getirmek, bilinen özneyi tekrarlamamaktır bazen de özne gerçekten bilinmediğinden edilgen çatılı cümleler kurulur. Türkçede bu işlem yalnızca yüklemün biçimbirimlerle morfolojik olarak işaretlenmesiyle gerçekleştirilmez, edilgenliği sağlamanın bir diğer yöntemi de cümleye *belgisiz zamir* ekleyerek özneyi zamire bağlamaktır.

i. *Bazıları dersi hiç dinlemedi.*

“Ders hiç dinlenmedi.”

ii. *Hiç kimse ona yardım etmez.*

“Ona hiç yardım edilmez.”

iii. *Paşayı herkes severdi.*

“Paşa herkes tarafından sevilirdi.”

Dönüslü Çatı

Yükleme “ $-(I^t)n-$, $-(I^t)l-$, $-(I^t)ş-$, $-Ø-$ ” biçimbirimlerinden biriyle morfolojik müdahale edilmeksizin cümleye *dönüslülük* zamirinin uygun hâllerinin eklenmesiyle sentaktik yöntemle dönüslü çatılar oluşturulabilir.

i. *Kendini yıkadı.*

“Yıkandı.”

ii. *Kendi kendini temizliyor.*

“Temizleniyor.”

iii. *Kendini yere serdi.*

“Yere serildi.”

iv. *Konuya kendi girdi.*

“Konuya girişti.”

Ettirgen Çatı

Yükleme “-Ar-, -(^A)r-, -(^A)t-, -(D^Ar)-, -Ø-” biçimbirimlerinden biriyle morfolojik müdahale edilmeksizin cümleye eklenen söz ve söz öbekleriyle sentaktik yöntemle kurulan ettirgen çatılar oluşturulabilir.

i. *Dayısının sayesinde işe başladı.*

“Dayısı işe başlattı.”

ii. *Şifreyi yazılımcı aracılığıyla kırdı.*

“Şifreyi kırdırdı.”

iii. *Müdürün emriyle herkes mesai yaptı.*

“Müdür herkese mesai yaptırdı.”

İşteş Çatı

Yükleme “-(^A)ş- ve -Ø-” biçimbirimlerinden biriyle morfolojik müdahale edilmeksizin cümleye eklenen söz ve söz öbekleriyle sentaktik yöntemle kurulan işteş çatılar oluşturulabilir.

i. *Ali ve Cengiz birbirlerine vurmuş.*

“Ali ve Cengiz vuruşmuş.”

ii. *Çocuklar birlikte koşuyor.*

“Çocuklar koşuyorlar.”

iii. *Murat ve Kemal karşılıklı küfrediyor.*

“Murat ve Kemal küfürleşiyor.”

1.2.3. Leksik Yöntem

Leksik yöntemle oluşturulan çatılarda cümlede morfolojik ve sentaktik işaretleyiciler yer almamasına karşın yüklem anlamsal olarak hangi çatıyı işaretlediği tespit edilebilir. Bu yöntemde aslı unsur cümlede herhangi bir somut işaretleyicinin bulunmamasıdır. Yüklem anlamsal çözümlemede değişime uğrar.

Terbish (2006, s. 73), Türkçede leksik yöntemle oluşturulan çatılarla ilgili olarak “Çatı işaretlemenin esas olarak biçimsel yöntemle yapıldığı Türkçede çatı, çözümlemeli yöntemle de ifade edilebilmektedir.” der.

Yıldız (2014, s. 16-17) konuyu “Bu yöntemle kurulan çatılarda aynı eylemin aktif-pasif durumu ve diğer çatı değişimleri için farklı fiiller vardır. Burada esas olan çatı değişimi esnasında fiilin de bütünüyle değişmesidir.” şeklinde açıklar ve şu örneklere yer verir:

“Ahmet Ayşeyi üzdü.”, “Adam camı kırdı.”, “İş makinası duvarı yıktı.” cümlelerinde *üz-*, *kır-*, *yık-* eylemleri ettirgen olmasalar bile derin yapıda “Ahmet, Ayşe’nin üzülmeye neden oldu.”, “Adam, camın kırılmasına neden oldu/kırılmasını sağladı.”, “İş makinesi duvarın yıkılmasına neden oldu/yıkılmasını sağladı.” anlamlarıyla ettirgenliğin anlamsal boyutu içerisine girer.

Uysal (2016, s. 26-30), bu çatıda yüzey yapıda bir işaretleyici olmadığını, çözümlemenin mantıksal yapıda yapılarak yüklem hangi çatı tarafından işaretlendiğinin tespit edilebileceğini belirtir. Ayrıca Türkçede sözlüksel yöntemle çatı değişiminin bazı yardımcı fiiller, deyimler ve kalıplaşmış ifadelerin çözümlenmesiyle de sağlanabildiğini vurgularken şu örneklerle izaha bulunur:

Örneğin *flört et-*, *dedikodu yap-*, *yardım et-*, *ortak ol-* vb. birleşik fiiller yüzey yapıda etken çatılı olsalar da mantıksal yapıda (anlamsal açıdan) başka bir çatının kapsamı içerisine girecek şekilde çözümlenebilir.” (...)

Türkçede sözlüksel yöntemle çatı değişimi deyimler ve kalıplaşmış ifadelerle de (*kafa kafaya ver-*, *hesap gör-*, *hesabını dür-* *payına düşeni al-* vd.) sağlanmaktadır. Yüzey yapıda biçimbirimsel veya sözdizimsel herhangi bir işaretleyicisi olmamasına rağmen deyim veya kalıplaşmış ifadenin çözümlenme ile mantıksal yapıda çatı değişimini sağladığı görülmektedir.

Edilgen Çatı

- i. *Samet 10 yıl hüküm giydi.* “hapis cezası veril-”
- ii. *Bu salonda hiçbir film oynamıyor.* “gösteril-”

DönüŖlü Çatı

- i. Cinleri başıma topladım. “öfkelen-”
ii. Ali yine yersiz hayallere düşüyor. “umutlan-”

Ettirgen Çatı

- i. Herkesin düğüne gelmesini sağladı. “getirt-”
ii. Genç yaşında doğum yaptı. “doğur-”

İŖteŖ Çatı

- i. Eski eŖiyle göz göze geldiler. “bakıŖ-”
ii. Sokak ortasında bağıra çağıra kavga ediyorlar. “tartıŖ-”

1.3. Çatı Eklerinin İŖlevleri

Türkçenin dilbilgisi kaynaklarında çatı ekleri olarak ekseriyetle “-(^t)l-, -(^t)n-, -(^t)Ŗ-, -Ar-, -(^t)r-, -D^tr-, -(^t)t-” ekleri verilir. Banguoğlu ve Korkmaz eserlerinde -DAr- ve -(^t)z- eklerine değinirlerken bunlara ek olarak Banguoğlu -mA- olumsuzluk ekini de çatı kategorisinde *olumsuz görünüş (aspect négatif)* olarak tanımladığı çatının eki olarak ifade eder.

Çatı ekleri üzerine yapılan çalıŖmalarda bu eklerin iŖletimlik mi, türetimlik mi yahut ikisi arasında özel bir kategoride mi değlendirilmesi gerektiği tartıŖma konusudur. Kimi araŖtırmacılar (Emre, Banguoğlu, Ergin) türetimlikler, kimi araŖtırmacılar da (König, Lüvimov, Üstünova) iŖletimlikler içerisinde değlendirirken, kimi araŖtırmacılar ise türetimlik ve iŖletimlikler arasında özel bir kategoride değlendirilmesi gerektiğini savunur.

Türkçede fiilden fiillerin kök fiilin anlamına değişiklik getiren birtakım eklerle yapıldığını ve gramer iŖleyiŖi ölçüsünde bu değişikliği çatı eklerinin yaptığını belirten Banguoğlu (1998, s. 274), bu eklerin çekim eklerinden sayıldığını ifade ederken çatı eklerinin hemen hepsinin bir ucundan fiil kökünün anlamında kalıcı değişiklikler de yaptığını ve yeni kelimeler yarattığını vurgular.

König (1983, s. 115), “Çatı eklerinden bir ya da birkaçı eyleme eklendiğinde fiilin kök ya da gövde anlamını değiştirmez, yalnız fiilin özne ya da nesne ile ilişkisini gösteren bir anlam eklenir. Örneğin, *döv-*, *al-*, *gel-*, birbirlerinden ayrı anlamları olan eylemlerdir, ancak *dövün-*, *dövüş-*, *dövül-*, *dövdür-* ayrı eylemler değildir, aynı eylemin ayrı biçimleridir.” diyerek bu ekleri işletimlikler arasına alır.

Lübimov (1967, s. 150), fiillerin leksik ve gramer anlamlarının olduğunu ve çatı eklerinin fiile gramer anlamı kattığını vurgulayarak bu ekleri işletimlikler içerisinde değerlendirir.

Üstünova (2012, s. 9) da “Her şeyden önce edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik, dönüşlülük ekleri türetme eki değildir. Bu ekleri alan eylemler, yeni hareketleri karşılamazlar. *Yaz-yazdır-/ yıka-yıkan-/ kes-kesil-* arasında ayrı bir hareketi göstermek adına bir fark yoktur. Bu nedenle çatı ulamını eylem işletimi altında, çatı eklerini de eylem işletme ekleri arasında değerlendirmek gerektiğini düşünmekteyiz.” der.

Korkmaz (2009, s. 539-541), çatı eklerinin türetimlikler ile işletimlikler arasında bir geçiş kategorisinde olduğunu ifade ederek şu açıklamaları yapar:

Çatı ekleri aslında fiilden fiil türeten eklerdir. Bu bakımdan aynı şekil birliği içindeki öteki yapım ekleri ile ortaklaşırlar. Ancak, çatı eklerinin yapım ekleri içinde yine kendilerine özgü değişik bir durumu vardır. Bu değişikliğin belirtilebilmesi için fiilden fiil yapan ekleri taşıdıkları özelliklere göre iki alt gruba ayırmak gerekir:

A. Birinci gruptakiler tür itibarıyla çatı ekleri ile birleşen fakat eklendikleri kök ve gövdelere köklü birer anlam değişikliği yaparak, eskisinden farklı anlamda yeni fiiller türetmiş olan aldır- (*söylenenlere aldırma*), *ayır-*, *barış-*, *bildir-*, *canlan-*, *çalış-*, *çevir-*, *dağıl-*, *danış-*, *darıl-*, *eriş-*, *evlen-*, *geliş-*, *giriş-*, *güzelleş-*, *kapılan-*, *kırıt-*, *konus-*, *öğüt-*, *ört-*, *savaş-*, *somurt-*, *ulaş-*, *utan-*, *yanıl-*, *yırt-*, *yüksel-*, gibi. Bu türlü ekleri ve bunlarla kurulmuş olan ekler grubunda ele almak (§ 196 ve ö.t.) uygun olur. Yukarıdaki örneklerde yer alan ekler, tarihî gramer açısından, aslında gramer görevi yüklenmiş birer çatı eki olsalar bile, tarihî gelişme şartları içinde, bugün artık bu özelliklerini kaybederek eklendiği fiile yeni birer *sözlük anlamı* katan kaynamış veya anlam kaymasına uğramış birer yapım eki durumuna geçmişlerdir.

B. İkinci gruptakiler ve çatı kategorisine girenler ise, eklendiği fiilin temel anlamında köklü bir değişiklik yapmayan, fiilin nesne ve özne ile olan bağlantısında şekil ve durum değişikliği meydana getiren eklerdir: *iç-/iç-il*, *iç-ir*; *giy-/giy-in*, *giy-dir*; *ver-/ver-il*, *ver-dir*, *ver-dir-t*; *tanı-/tan-ış*, *tan-ış-tır*; *kaç-/kaç-ış* gibi.

Bu iki grup arasındaki farkı birer cümle örneği ile de açıklayabiliriz. Söz gelişi, “*Şiddetli rüzgârdan ağacın dalları kırıldı. Düğünde geline bilezik ve küpe takıldı.*” cümlelerindeki fiillerde görülen *-II-* ekleri, yalnızca bir durum değişikliği gösterdiği ve birer gramer işlevi yüklendiği hâlde, Ayşe arkadaşına kırıldı “gücendi” *Fatih konuşurken Ali’ye takıldı* “şaka yaptı.” cümlelerindeki kırıldı ve takıldı fiillerinde yer alan *-II-* ekleri ise, birer anlam değiştirme görevi yani sözlük işlevi yüklenmiştir.

İşte çatı eklerinin ayrı bir ayrı bir başlık altında toplanmasının gerekçesi budur. Ne var ki, çatı konusunu işleyen gramerlerde, yer yer birinci gruptaki ekler de çatı ekleri gibi gösterilmiştir.

Gerçi, çatı ekleri, fiilden fiil oluşturdukları ve üst üste gelebildikleri için yapım ekleri ile ortaklaşan bir özellik taşırlar. Birer gramer görevi yüklenmiş olmaları dolayısıyla da çekim eklerine yaklaşırlar. Ancak, fiilde bir anlam değişikliği değil, bir durum değişikliği yaptıkları ve cümle ile de yakından ilgili oldukları için, bunların sözlüksel değerdeki yapım ekleri ile gramer işlevi yüklenen fiil çekimi ekleri arasında özel bir gramer kategorisi, hatta bir geçiş kategorisi oluşturduğu görüşündeyiz.

Başdaş (2006, s. 400-406) da Korkmaz’a benzer sınıflandırma ile çatı eklerini fiilden fiil yapan ekler başlığı altında yapım eki ile çekim eki arasında *Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler* başlığı altında değerlendirir.

Grunina (1997, s. 197) da çatının bir geçiş kategorisi oluşturduğunu vurgular: “Türkçede çatı fiillerinin belirtilerine dil kategorisinin türü açısından bakılırsa daha çok kelime yapımı alanına ait olduğu karşımıza çıkmaktadır. Çatı ne yapım ne çekim olup aralarında bir nevi geçiş kategorisini oluşturur.”

Uysal (2016, s. 35) çatı eklerinin yapım eklerinden ayrılarak türetimsel ekler ile dilbilgisel görev üstlenen işletim ekleri arasında özel bir kategoride değerlendirilmesi gerektiğini, ifade eder.

Yılmaz (2014, s. 2877) ise konunun izahını şu şekilde yapar:

TT’de çatı kategorisinin ilgili morfemleri fiille temsil edilen eylemin fail(ler)i, eylemin gerçekleştiriliş biçimi hakkında bilgi vermekle kalmayıp söz diziminin görevli öğeleri olan özne ve nesne’yi ve fiilin anlamsal bir özelliği olan geçişlilik-geçişsizlik’i de değiştirirler. Dolayısıyla çatı şekilleri, yapım ve çekim kategorilere ait şekillerin hiçbirinde bir arada gözlenemeyen işlevlere sahip olduklarından ya da her iki kategoriyle de ilintilendirilebileceklerinden TT’de geleneksel olarak ekleri sınıflandırmada kullanılan türetme ve çekim kategorilerinden sadece birini ilgilendirdikleri savının kabulü güçleşir. Sonuç olarak, sözü edilen iki kategoriden herhangi birine konulamayan biçim birimleri olarak nitelendirilebilirler.

Çatı eklerini, sözcüklere yeni bir sözlük anlamı kazandıran türetimlik ekler ile sözcükler arasında birtakım dilbilgisel ilişkiler yaratan işletim ekleri arasında özel bir kategoride değerlendirilmesi daha uygun olacaktır. Zira bu ekler, kimi sözcüklere yeni sözlük anlamları kazandırırken (geliş-, sarıl- vb.) kimi sözcüklerde ise çatı işleviyle kullanılarak (okut-, yazış- vb.) sözcükler arasında dilbilgisel ilişki kurabilmektedir.

1.4. Geçişli-Geçişsiz Fiiller ve Çatı

Çatı konusunun işlendiği kaynaklarda geçişlilik ve geçişsizliğin çatı kategorisi içerisine alınıp alınmayacağı tartışma konusudur. Geçişlilik ve geçişsizlik terimlerini ayrı bir başlık altında ele almayan araştırmacıların (Banguoğlu⁵, Deny⁶, Emre⁷, Ergin⁸) yanı sıra kimi araştırmacılar (Bilgegil⁹, Bozkurt¹⁰, Ediskun,¹¹ Gencan¹², Gülensoy¹³, Güneş¹⁴) geçişlilik-geçişsizliği çatı kategorisine almıştır. Buna karşın kimi araştırmacılar da Türkçede çatı ve geçişlilik kategorilerinin birbirinden ayrı iki dilbilgisi kategorisi olduğunu savunur.

Üstünova (2015, s. 1146-1147), konuyu şu şekilde özetler:

Dil bilgisindeki pek çok konu gibi geçişlilik-geçişsizlik de oldukça fazla tartışılan, farklı biçimlerde ele alınan konulardandır. Hâlâ çatı eklerinin türetme eki mi, işletme eki mi oluşu, sözlüksel konuma mı dilbilgisel konuma mı sahip oluşu kesinleşmemiştir. Eylemin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin çatı eklerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı; buna bağlı olarak geçişlilik ve geçişsizliğin çatının konusu olup olmadığı; çatının, eylemin mi, cümlenin mi konusu olduğu; geçişlilik ve geçişsizliğin ele alınış biçimi, öğretim yöntemleri vb. pek çok konu netleşmeyi beklemektedir.

Korkmaz (2009, s. 543), çatı ekleriyle genişletilmemiş kök ve gövde hâlindeki fiillerde var olan geçişlilik ve geçişsizlik özelliği, çatı eklerinden kaynaklanan bir özellik olmadığını fiillerin kendi sözlük anlamları ile ilgili olarak asıllarında var olan bir özellik

⁵ Banguoğlu, Tahsin (1998), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

⁶ Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Elöve, A.U.(Çev.), İstanbul: Maarif Matbaası.

⁷ Emre, Ahmet Cevat (1945), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

⁸ Ergin, Muharrem (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

⁹ Bilgegil, M. K. (2009). *Türkçe Dilbilgisi*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

¹⁰ Bozkurt, F. (1995). *Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Cem Yayınevi.

¹¹ Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

¹² Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınları, Ankara.

¹³ Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

¹⁴ Güneş, S. (1996). *Türk Dili Bilgisi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

olduğunu bu nedenle yalın hâlleri ile çatı kategorisinin dışında tutulmalarının gerektiğini vurgular.

Demircan (2003, s. 12-13) da eylemlerden nesne alamayanların geçişsiz (*koş-*, *düş-*), nesne alanların ise geçişli (*tuğlalar-ı diz-*, *yazı-yı yaz-*) olarak ayrılıyor olsa da geçişsiz bir eylemden ettirgen eklerle geçişli yapılabildiğinden, bu ayrımın Türkçede kavram düzeyinde kaldığını vurgular ve ancak kök durumunda (*kır-*, *yan-*) ve türetmede (*sula-*, *karar-*) bir alt ayırıcı olarak kullanılabileceğini belirterek geçişli-geçişsiz ayrımının çatı işlemlerinde bir kısıtlayıcı olmadığını söyler.

Lübimov (1967: 150-151) ise konunun izahında çatı ve geçişlilik-geçişsizliği iki ayrı dilbilgisi kategorisi olarak değerlendirir:

Çatı kategorisini geçişlilik-geçişsizlik kategorisiyle karıştırılmamalı. Çatı kategorisi, geçişlilik-geçişsizlik kategorisine sıkı bir halde bağlıdır. Fakat geçişlilik-geçişsizlik kategorisi bir leksik kategori olup çatı kategorisi ise bir gramer kategorisidir. Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi çatı kategorisinden daha geniş, çatı kategorisi geçişlilik-geçişsizlik kategorisinden daha dardır.

Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi bütün fiilleri iki büyük gruba ayırır: birinci gruba nesne isteyen geçişli fiiller, ikinci gruba nesne istemiyen geçişsiz fiiller girer. Not: geçişli geçişsiz fiiller de olabilir. Çatı kategorisi, bir fiilin hususî eklerle vücuda getirilen gramer şekillerinin bir sistemidir. Birçok dillerde çatılar yalnız geçişli fiillerden de yapılabilir.

König (1983, s. 112-113) de çatı ve geçişliliğin iki ayrı dilbilgisi kategorisi olduğuna dikkat çeker:

Çatı ve geçişlilik birbirinden ayrı iki dilbilgisi kategorisidir. Çatı, fiilin, özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimdir. Geçişlilik ise fiilin kök ya da gövde anlamıyla bağlantılı bir kavramdır. Fiilin kök ya da gövde anlamı geçişliliği belirler, yani fiilin birlikte kullanıldığı adlar ve bu adların özellikleri geçişliliği belirler.

Türkçe dilbilgisi kitaplarında genel olarak geçişlilik ve çatı kategorileri birlikte, tek bir kategori olarak ele alınır. Bu karışıklık çatı eklerinin aynı zamanda türetme ekleri olarak da görev yapmalarından kaynaklanmaktadır.

Lübimov ve König gibi Delice (2009, s. 191-192) de çatı ve geçişliliğin iki ayrı dilbilgisi kategorisi olduğunu savunur:

Çatı için geçişlilik ve geçişsizliğin temel alınarak yaklaşılmasından vazgeçilmelidir. Bunun yerine, söz varlığındaki fiillerin oluş ve kılış fiilleri olarak iki gruba ayrılmasıyla konuya yaklaşılmalı ve çatı sadece kılış fiilleriyle ilişkilendirilmelidir; çünkü, oluş fiillerinin çatı ile ilgisi yoktur. Çatı, sadece kılış fiilleri (özneli fiiller) ile ilgilidir. “Bugün yağmur yağıyor.”,

“Sonbaharda yapraklar sararıyor.” cümlelerinde kullanılan ‘yağmak’ ve ‘sararmak’ birer oluş fiilidir ve genel kabul görmüş etken, edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen çatıyla hiçbir şekilde ilişkilendirilemez.

Terbish (2006, s. 58-62) çatı eklerinin asıl fonksiyonun, geçişli fiilleri geçişsiz, geçişsiz fiilleri geçişli yapmak ya da geçişli fiillerin “geçişliliğini” artırmak olmadığını, çatı eklerinin eklenmesi sırasında fiillerin geçişlilik-geçişsizliğinin değişmesinin sadece bir sonuç olduğunu savunur:

Fiillerin çoğu ya geçişli ya geçişsiz iken, bazı fiillerin geçişlilik-geçişsizliği duruma göre değişebilir. Bir nesne ile ilgisinin olup olmadığına göre ya geçişli ya da geçişsiz, yani kimi anlamlarıyla geçişli, kimi anlamlarıyla geçişsiz olan fiiller mevcuttur. Örneğin,

(11)

a. *Ayşe tarih kitabını okuyor.*

b. *Mehmet İstanbul’u gezdi.*

c. *Ali kapıyı açtı.*

(12)

a. *Ayşe üniversitede okuyor.*

b. *Mehmet İstanbul’da gezdi.*

c. *Bağlarda çiçek açtı.*

Okuyor, gezdi ile açtı fiilleri (11a), (11b) ve (11c)’de geçişli iken, (12a),(12b) ve (11c)’de geçişsizdir. (11a)’da Ayşe’nin yaptığı okuma işinin yönü kitaba doğru ise, (12a)’da okuyor fiilinin nesnesi yoktur, fiil burada “öğrenim görmek, eğitim almak” anlamında kullanılmaktadır. (11b) gezdi fiilinin yönü İstanbul ise, (12b) gezdi fiilinin yönü yoktur ve bu cümlede sadece eylemin gerçekleştiği mekân bellidir: İstanbul. *Okumak* ile *gezmek* hem geçişli hem geçişsiz olan aktif fiiller sayılmaktadır. Fakat (11c) açtı fiili aktif geçişli ise, aynı fiil (12c)’de pasif (dolayısıyla geçişsiz) bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır. (...)

Çatı eklerinin, fiilin geçişlilik-geçişsizliğini etkileyebildiği bilinmektedir. Bazı dil bilgisi kitaplarında (Gencan, 1979, Ediskun, 1992, Sevortyan, 1962) ettirgenlik ekinin fonksiyonu fiilleri geçişli yapmak olduğu belirtilip, söz konusu ekin geçişsiz fiilleri geçişli kıldığı, geçişli fiillere getirildiğinde ise “geçişliliğini” artırdığı ileri sürülmektedir. Bu, daha önceki bölümde belirttiğimiz gibi, Arap betimleyici modelinin esas alınarak Türkçe için geliştirilen geleneksel yaklaşımı yansıtan bir görüştür.

Bu görüşe göre, ettirgenlik eki gerçekten de geçişsiz fiilleri geçişli yapıyorsa da, fakat geçişli fiillerinin “geçişliliğini” etkilememektedir. Yani, geçişli fiil ettirgenlik ekini aldıktan sonra da geçişli olmaya devam etmektedir.

Edilgenlik eki, kabul görmüş genel görüşe rağmen, her zaman getirildiği fiili geçişsiz yapmaz. Örneğin, dolaylı edilgen yapıda edilgenlik eki geçişli fiillere getirildiği hâlde fiilin geçişliliğini değiştirmemekte, yani fiil hâlâ “nesneli” olmaya devam etmektedir. Eğer çatı eklerinin asıl fonksiyonu gerçekten fiilin geçişlilik-geçişsizliğini değiştirmek olsaydı, edilgenlik eki bütün geçişli fiilleri geçişsiz yapardı. (...)

Türk ve Moğol dillerinde çatı eklerinin asıl fonksiyonu, geçişli fiilleri geçişsiz, geçişsiz fiilleri geçişli yapmak ya da geçişli fiillerin “geçişliliğini” artırmak değildir. Çatı eklerinin eklenmesi sırasında fiillerin geçişlilik-geçişsizliğinin değişmesi, sadece bir sonuçtur.

Üstünova (2012, s. 12), eylemin nesne alıp almamasının dilbilgisel bir durum olmadığını ifade eder. Özne-nesne ilişkisini geçişlilik-geçişsizliğin yapısal özellik olmadığını vurgulayıp tıpkı etkenlik gibi eylemde doğuştan var olan nitelikler olduğunu belirtir ve bu nedenle sadece kavramsal, sözlüksel bir ayırım olarak ele alınması gerektiğini söyler.

Eylemin yaptığı işten etkilenen dil birimleri, sadece {-I} / {-Ø} ekleriyle kullanıma çıkmadığı gibi {-I} / {-Ø} ekleriyle çekimlenen her ad ya da zamir de işten etkileneni göstermez. Geçişlilikten söz edebilmek için nesnenin yüzey yapıda bulunması, zorunlu değildir. Geçişli bir eylem de işten etkilenenin metin dışında tutulmasını gerektirebilir. Buna eylemin aldığı çatı ekleri yol açar. {-I}, {-n}, {-ş} ekleri, getirildikleri eylemde (işteş-geçiş, dönüşlü-geçişli) hareketten etkileneni metin dışında tutma, belirsizleştirme işlevini üstlenirler.(2015, s. 1143).

Yılmaz (2014, s. 527) ise geçişlilik-geçişsizlik özelliğinin çatı kategorisindeki yerini belirleyebilmek için söz konusu özelliğin hangi amaçla kullanıldığının ve bu özelliğe hangi durumlarda yer verildiğinin üzerinde durulması gerektiğine dikkat çeker.

Çatı kategorisine ait biçim birimleri öncelikle fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliğini değiştirmek amacıyla değil, fiil kelime şeklinde temsil edilen eylemin nesnelere olan bağlantısını ve eylemin gerçekleştiriliş şeklini iletme amacıyla kullanılırlar.

Sadece geçişli fiillerin edilgen şekli oluşturulabilen İngilizce ve pek çok Hint-Avrupa dilinden farklı olarak TT’de geçişsiz fiillerin de pasif şekli yapılabilir. TT’de geçişlilik-geçişsizlik özelliği çatı kategorisinin işleyebilmesi için kısıtlayıcı bir faktör değildir. Geçişlilik-geçişsizlik çatıyı değil, çatı geçişlilik-geçişsizliği belirler denebilir.

Çatı kategorisi ve geçişlilik-geçişsizlik iki farklı kategoridir. Geçişlilik-geçişsizlik fiilin kök veya gövde anlamı özelinde bir kavramdır. Çatının kuruluşunda ise geçişlilik ya da geçişsizlik bir etmen değildir. Çatı türlerinin meydana gelişinde fiilin geçişli olma şartı yoktur, geçişsiz fiiller de edilgen, dönüşlü, ettirgen veya işteş çatı oluşturabilir. Bu

nedenle fiil çatıları ve fiillerin geçişlilik-geçişsizliği iki ayrı dilbilgisi kategorisi olarak ele alınmalıdır.

1.5. Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Çatıların Yapılarına Göre Tasnifi

Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması fiillerin çatı eklerini belirli bir düzende ardı ardına beş kereye kadar almasına imkân tanımaktadır. Fiillere gelen çatı ekleri, kendinden önce gelen çatı ekinin işlevini son buldurmamakla beraber fiilin özne veya nesne bağlantısını etkileyebilir ya da çatıyı kuvvetlendirebilir.

Gülsevin (2011, s. 326-327) çatı eklerinin üst üste kullanılabilmesi şu maddelerle izah eder:

1. Çatıların üst üste kullanılması halinde, türemiş fiilin çatısı olarak sondaki şekil esas alınmalıdır. Yani, *sev-in-dir-t-il-* örneğinde, fiilin çatısı ‘edilgen’ dir.
2. Dönüştürme eki *-(I)n-*, fiil kök ve tabanlarına sadece ilk çatı eki olarak eklenebilir. Çatı eki ile genişlemiş bir fiilin üzerine *-(I)n-* gelmez.
3. İştahlık eki *-(I)ş-*, fiil kök ve tabanlarına sadece ilk çatı eki olarak eklenebilir. Çatı eki ile genişlemiş bir fiilin üzerine *-(I)ş-* gelmez.
4. Edilgenlik eki *-II-*, fiil kök ve tabanlarına sadece son çatı eki olarak gelebilir. *-II-* ekinin üzerine başka hiç bir çatı eki gelmez.
5. Ettirgen-oldurgan eki *-{Dir}-*, edilgen eki *-II-* hariç, bütün çatı eklerinden sonra gelebilir. Fakat bu ekten sonra sadece *-II-* kullanılabilir.
6. Bir fiilde, sıralaması nasıl olursa olsun, dönüştürme eki *-(I)n-* ile iştahlık eki *-(I)ş-* birlikte bulunamaz.
7. Aynı çatı ekinin üst üste gelebildiği durumlar şunlardır:
 - a. Oldurgan-ettirgen eki *-{Dir}-* üst üste gelebilir. İki kere gelmesi yaygındır. Üç kere üst üste geldiğinde, genellikle iki kere gelmesi ile aynı anlamı taşır, pekiştirme ve kuvvetlendirme yapar. Dört kere üst üste gelebilmesi oldukça seyrek. Bu tür dörtlü örnekler de sadece geçişsiz fiiller üzerinde görülebilir.

b. Ünlü veya I ünsüzü ile biten fiillere eklenen edilgen-meçhul çatı eki *-(I)n-* ile, normal edilgen-meçhul eki *-II-* da üst üste kullanılabilir:

Derse başla-n-ıl-dı. Yemek ye-n-il-di. Bundan sonra böyle bil-in-il-meli

Bu tür yapılar, dönüştürme eki üzerine gelen *-II-* edilgen-meçhul çatı şekillerinden ayrılır:

Çok sev-in-il-miş.

Çünkü, *sev-in-il-miş* örneğinde geçişli fiile gelen *-(I)n-Il-* yapısında, fiil önce dönüşlü çatı eki almış ve geçişsiz hale gelmiştir. Geçişsiz hale gelen tabana *-Il-* eki getirilince yapı edilgen değil, meçhul çatıyı göstermiştir. Oysa, *ye-n-il- di* örneğinde, yine geçişli fiile gelen *-(I)n-Il-* yapısı, neticede meçhul değil, edilgen çatı meydana getirmiştir. Yani, *-(I)n-* eki dönüşlülük değil edilgenlik fonksiyonunda kullanılmış, ikinci ek olarak gelen *-Il-* da pekiştirme görevi üstlenmiştir.

Korkmaz (2009, s. 563) Türkçede çatı eklerinin üst üste getirilebilmesinin dilin anlatım gücünü artırdığını ve cümledeki özne ve nesne değişmelerine imkân tanıdığını belirtmiş ve çatı eklerinin üst üste gelebilmesinin gelişigüzel olmadığını dil mantığı içerisinde belirli ölçülere bağlı olduğunu vurgular. “Nitekim *-(I)l- / -(U)l-* edilgenlik ekinden sonra *-(I)n- / -(U)n-* dönüşlülük ve *-(I)ş- / -(U)ş-* işteşlik eklerinin; *-(I)ş- / -(U)ş-* ekinden sonra da *-(I)n- / -(U)n-* dönüşlülük ekinin getirilememesi böyle bir mantığın gereğidir.”

Yıldız (2014, s. 273), Ergin (2001, s. 200-216) ve Gülsevin’in (1999, s. 203-223) verdikleri bilgilerden hareketle Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin üst üste kullanılabilirlik durumunu Tablo 3’te göstermiştir:

Tablo 3. Türkiye Türkçesinde Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanılabilirlik Durumu

Çatı Ekleri	-(X)l-	-(X)n-	-(X)ş-	-(X)t-	-(X)r-	-DXr-
- (X)l-	-(X)l- + -(X)l-	-(X)l- + -(X)n-	-(X)l- + -(X)ş-	-(X)l- + -(X)t-	-(X)l- + -(X)r-	-(X)l- + -DXr-
	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor
- (X)n-	-(X)n- + -(X)l-	-(X)n- + (X)n-	-(X)n- + -(X)ş-	-(X)n- + -(X)t-	-(X)n- + -(X)r-	-(X)n- + DXr-
	söylenil-	Kullanılmıyor	*dayanış-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	bulundur-
- (X)ş-	-(X)ş- + -(X)l-	-(X)ş- + -(X)n-	-(X)ş- + -(X)ş-	-(X)ş- + -(X)t-	-(X)ş- + -(X)r-	-(X)ş- + -DXr-
	görüşül-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	görüştür-
- (X)t-	-(X)t- + -(X)l-	-(X)t- + -(X)n-	-(X)t- + -(X)ş-	-(X)t- + -(X)t-	-(X)t- + -(X)r-	-(X)t- + -DXr-
	taşıtıl-	*sürtün-	*sürtüş-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	taşittir-
- (X)r-	-(X)r- + -(X)l-	-(X)r- + -(X)n-	-(X)r- + -(X)ş-	-(X)r- + -(X)t-	-(X)r- + -(X)r-	-(X)r- + -DXr-
	düşürül-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	düşürt-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor
-DXr-	-DXr- + -(X)l-	-DXr- + -(X)n-	-DXr- + -(X)ş-	-DXr- + -(X)t-	-DXr- + -(X)r-	-DXr- + -DXr-
	giydiril-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	giydirt-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor

* Sadece birkaç örnekle sınırlı kalan kullanımlar.

Karpuz (2007, s. 651), Türkiye Türkçesindeki fiil çatılarının geçişli ve geçişsiz tabanlar temel alınarak özneleri bakımından yeniden yapılandırılması ve adlandırılması gerektiğini vurgulamıştır. “Türkiye Türkçesindeki eylemler olma ve etme/yapma/kılma işlevlerine göre ayrı ayrı olmak üzere yeni çatılar oluşturabilme özellikleri bakımından değerlendirildiğinde her bir eylem kökünden 28 yeni eylem ve dolayısıyla eylem çatısı oluşturulabildiği görülmektedir.”

Çatı eklerinin üst üste getirilmesi hâlinde sondaki çatı ekinin esas alınması gerektiği, cümlenin özne ya da nesnesinin son çatı eki ile belirlendiğidir. Halbuki gövdesinde çatı eki bulunduran bir fiile getirilen başka çatı ekleri, kendinden önceki ekin işlevini sona erdirmez.

i. *Emre kitabı Rahime’ye okuttu.* (Ettirgen)

oku-t-tu

-t-: Ettirgen

ii. *Emre tarafından Rahime’ye kitap okutuldu.* (Ettirgen-edilgen)

oku-t-u-l-du

-t-: Ettirgen

-l-: Edilgen

Yukarıdaki iki cümlede de *oku-* eylemini gerçekleştiren Rahime, *okut-* eylemini sağlatan ise Emre’dir. İlk cümlede ettirgenlik eki, fiildeki son ek iken ikinci cümlede fiilin gövdesi konumundadır. İlk cümlede yüzey, ikinci cümledeyse derin yapıda özne Rahime’dir.

i. *Sırt sırta dayandılar.* (Dönüşlü)

daya-n-dılar

-n-: Dönüşlü

ii. *Sırt sırta dayanıştılar.* (Dönüşlü-işteş)

daya-n-ı-ş-tılar

-n-: Dönüşlü

-ş-: İşteş

Yukarıdaki örneklerde ise ilk cümlede *daya-* eylemine getirilen dönüşlülük eki, eylemi gerçekleştirenin aynı zamanda eylemden etkilenen konumunda yer almasını sağlamıştır. İkinci cümlede ise dönüşlü konumdaki *dayan-* eylemi, işteşlik ekiyle morfolojik olarak işaretlenmiş ve eylemi karşılıklı olarak gerçekleştirenler aynı zamanda eylemden etkilenen konumunda da yer almışlardır. Sonuç itibarıyla cümlede işteşlik ve dönüşlülük, herhangi bir anlamsal işlev kaybı yaşamamıştır. Her iki cümle özelinde de özne ve nesnede değişiklik yaşanmamıştır.

Verilen örneklerde, çatıların üst üste kullanıldığı hâlde sondaki çatı ekinin esas cümlenin özne ya da nesnesinin tek belirleyicisi olmadığı görülmektedir. Fiile getirilen her çatı ekinin bir işlevinin olduğu; gövdesine yeni bir çatı eki geldiğinde mevcut çatı ekinin eylemde var olan işlevini yitirmediği ve özneye hâlâ etkileşimde olduğu görülmektedir.

Türkçede üst üste getirilen çatı ekleri üzere yapılacak tasnif denemelerinin, Türkçenin yapısal zenginliğine katkı sağlayacağı düşüncesiyle morfolojik yöntemle oluşturulan çatılar yapılarına göre tasnif edilerek *Basit, Türemiş, Birleşik ve Katmerli* olarak dört yapıda incelenecektir.

1.5.1 Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Basit Yapılı Çatılar

Morfolojik yöntemle oluşturulan basit yapılı çatılar, eyleme çekim öncesinde tek bir çatı eki getirilerek eylemin biçimbirimsel olarak işaretlenmesiyle oluşur.

Edilgen Çatı

i. *Düzensiz göç konusunda eğitim verildi.*

ver-i-1-di

-1-: Edilgenlik

ii. *Bugün mutfağa girilmedi.*

gir-i-1-medi

-1-: Edilgenlik

iii. *Gol, çok erken yendi.*

ye-n-di

-n-: Edilgenlik

iv. *Sınavda başarılı bulundu.*

bul-u-n-du

-n-: Edilgenlik

v. *Sınav 1 saat gecikmeli başladı.*

baş+la-Ø-dı

-Ø-: Edilgenlik

Dönüştü Çatı

i. *Yapacak bir şey yok, boş yere dövünüyorsun.*

döv-ü-n-üyorsun

-n-: Dönüştülük

ii. *Birden sahneye atıldı.*

at-ı-l-dı

-l-: Dönüştülük

iii. *Rahat bir elbise giydi.*

giy-Ø-di

-Ø-: Dönüştülük

Ettirgen Çatı

i. *Çiçeği kopardı.*

kop-ar-dı

-ar-: Ettirgen

ii. Yemeği iftardan **once pişirebildim.**

piş-i-r-ebildim

-r-: Ettirgen

iii. Öğrencilerine kendi kitabını **okutuyor.**

oku-t-uyor

-t-: Ettirgen

iv. Kapıyı görevliye **açtırdı.**

aç-tır-dı

-tır-: Ettirgen

v. Derhal şu kitabı **oku.**

oku-Ø

-Ø-: Ettirgen

İşteş Çatı

i. Tüfeğin sesini duyan kuşlar hemen **uçtu.**

uç-u-ş-tu

-ş-: Ettirgen

ii. Saat 16.00 için **sözleştiler.**

söz+leş-tılar

-leş-: Ettirgen

iii. Yarın onu tekrar **göreceğiz.**

gör-Ø-eceğiz

-Ø-: Ettirgen

1.5.2. Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Türemiş Yapılı Çatılar

Türkçede morfolojik yöntemle oluşturulan çatı, fiile çekim öncesinde tek bir çatı eki gelerek basit yapıda kurulabildiği gibi *aynı türden* birden fazla çatı ekinin getirilmesiyle de kurulabilmektedir. İşlevi aynı olduğu hâlde eyleme getirilen bu ekler, *kuvvetlendirme/pekiştirme* görevi üstlenmektedir. Bu yapılar, *türemiş yapılı çatı* kategorisinde değerlendirilmelidir. Türemiş yapılı çatılar, fiile iki edilgenlik, iki veya daha fazla ettirgenlik yahut iki dönüşlülük ekinin üst üste getirilmesiyle kurulabilmektedir.

Aşağıdaki örnekler iki veya daha fazla *ettirgenlik* ekiyle oluşturulan türemiş yapılı çatı örnekleridir.

i. Köpeğine **baktırttı**.

bak-tır-t-tı

-tır-: Ettirgenlik (Eylemi başkasına yaptırma)

-t-: Kuvvetlendirme/pekiştirme

ii. Köpeğine **baktırttırdı**.

bak-tır-t-tır-dı

-tır-: Ettirgenlik (Eylemi başkasına yaptırma)

-t-: Kuvvetlendirme/pekiştirme

-tır-: Kuvvetlendirme/pekiştirme

iii. Köpeğini **gezdirttirmiş**.

gez-dir-t-tir-t-miş

-dir-: Ettirgenlik (Eylemi oldurma, geçişlilik kazandırma)

-t-: Eylemi başkasına yaptırma

-tir-: Kuvvetlendirme/pekiştirme

-t-: Kuvvetlendirme/pekiştirme

İlk iki örnekte fiile gelen ilk ettirgenlik eki *eylemi başkasına yaptırma* işlevindedir ve çatıyı kurmaktadır. Sonrasında gelen diğer ettirgenlik ekleri ise *anlamı kuvvetlendirme/pekiştirme* işlevindedir. Son örnekte ise fiile gelen ilk ettirgenlik eki

eyleme *geçişlilik kazandırmakta*, yine bir başka bakış açısıyla da *oldurma* işlevi kazandırmaktadır, ikinci ettirgenlik eki başka bir *eyleyen eklemekte* ve *geçişlilik derecesini artırmakta*, sonraki ettirgenlik ekleri ise *anlamı kuvvetlendirmektedir*.

Aşağıdaki örnekler iki veya daha fazla *edilgenlik* ekiyle oluşturulan türemiş yapılı çatı örnekleridir.

i. *Ona bu şekilde konuşmaması söylenildi.*

söyle-n-i-l-di

-n-: Edilgenlik

-l-: Kuvvetlendirme/Pekiştirme

ii. *Onun hakkında “Tehlikeli biri.” deniliyor.*

de-n-i-l-iyor

-n-: Edilgenlik

-l-: Kuvvetlendirme/Pekiştirme

iii. *Şefin spesiyal yemeği yenildi.*

ye-n-i-l-di

-n-: Edilgenlik

-l-: Kuvvetlendirme/Pekiştirme

Fiillere getirilen ilk edilgenlik ekleri, eylemlerin *başkaları tarafından gerçekleştirilme* işlevlerini sağlamış; ikinci edilgenlik ekleri ise anlamı *kuvvetlendirme / pekiştirme* işleviyle fiil gövdelerinde yer almışlardır.

Aşağıdaki örnekler ise iki veya daha fazla *dönüşlülük* ekiyle oluşturulan türemiş yapılı çatı örnekleridir.

i. *Kılıç Ali, yarı merak yarı da endişeyle Gazi'nin yüzüne bakınıştı.*¹⁵

¹⁵ Çulcu, M. vd.,(2009), *Bir Enver Paşa Kitabı Şu İngilizler Canımı Çok Sıkıyor*, İstanbul: Destek Yayınevi.

ii. *Harbiye'nin üçüncü ve son sınıfında bulunan Mustafa Kemal ilk kez rakının tadına bakınıştı.*¹⁶

bak-ı-n-ı-ş-tı

-n-: Dönüşlü

-ş-: Kuvvetlendirme/Pekiştirme

Cümlelerin öznesini eylemin *gerçekleştiren ve etkileneni* olarak konumlandıran işaretleyici, -n- ekidir. Bu ek *dönüşlü* çatıyı oluştururken üzerine ikinci dönüşlülük eki ise anlamı *kuvvetlendirme/pekiştirme* işlevindedir.

1.5.3. Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Birleşik Yapılı Çatılar

Türkçede çatı eklerinin üst üste gelmesi durumunda genel görüş, türemiş fiilin çatısı olarak sondaki şeklin esas alınmasıdır. Ancak söz konusu durumlarda üst üste gelen çatı eklerinin işlevlerini kaybetmemiş olmaları ve özneye bağlantıları devam ettirmeleri yalnızca sondaki şeklin esas alınmasını tartışmalı kılmaktadır. Art arda gelen farklı türdeki çatı ekleri, kendinden önceki çatının işlevini sonlandırmamaktadır. Örneğin işteş çatı ekini alan eylem, üzerine edilgenlik eki aldığı anda işteşlik anlamı kaybolmamaktadır. Birleşik yapıları çatılar, fiilin iki farklı türde çatı eki almasıyla kurulmaktadır.

i. *Pandemi sürecinde el sıkışılmamalı.* (İşteş-edilgenler)

sık-ı-ş-ı-l-mamalı

-ş-: İşteşlik (Karşılıklı yapılma)

-l-: Edilgenlik

ii. *Hocanın şakaları sonrası gülüşüldü.* (İşteş-edilgenler)

gül-ü-ş-ü-l-dü

-ş-: İşteşlik (Birlikte yapılma)

-l-: Edilgenlik

¹⁶ Mango, A. (2000), *Atatürk (Çev: Füsun Doruker)*, İstanbul: Sabah Kitapları.

Verilen i. örnekte eylem *karşılıklı* ii. örnekte ise *birlikte* yapılırken kimin tarafından gerçekleştirildiği bilinmemektedir. Örneklerde eylemler *başkaları tarafından birlikte* ve *karşılıklı* olarak gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla işteşlik ekinin üzerine gelen edilgenlik eki, eylemin karşılıklı veya birlikte yapılışını sonlandırmamıştır.

Söz konusu yapıların birleşik yapılı çatılar kategorisinde yeni adlandırmalarla değerlendirilmesinin farklı bir bakış açısı olacağı görüşünderiz.

Aşağıdaki örnekler, *edilgenlik* ekinin son ek olarak geldiği birleşik yapılı çatı örnekleridir.

i. *Ödev, evde yaptırıldı.* (Ettirgen-edilgenler)

yap-tır-ı-l-dı

-tır-: Ettirgenlik (Başkasına yaptırma)

-l-: Edilgenlik

Eyleme getirilen *ettirgenlik* eki ile *yaptırma durumu* oluşurken *edilgenlik* eki ile de *başkaları tarafından yapılma* durumu sağlanmıştır.

ii. *Ali öldürüldü.* (Ettirgen-Edilgenler)

öl-dür-ü-l-dü

-dür-: Ettirgenlik (Geçişlilik/oldurma)

-l-: Edilgenlik

Eyleme getirilen *ettirgenlik* eki ile eylem geçişli konuma getirilmiş ve oluş işlevi kazandırılmıştır. *Edilgenlik* eki ile de *başkaları tarafından yapılma* durumu sağlanmıştır.

iii. *Patlama sesiyle sağa sola koşuşuldu.* (İşteş-edilgenler)

koş-u-ş-u-l-du

-ş-: İşteşlik (Birlikte yapma)

-l-: Edilgenlik (Meçhul)

iv. *Düşmanla günlerce cephede çatışıldı.* (İşteş-edilgenler)

çat-ı-ş-ı-l-dı

-ş-: İşteşlik (Karşılıklı yapma)

-l-: Edilgenlik (Meçhul)

Yukarıdaki ilk örnekte eylem *birlikte*, ikinci örnekte de *karşılıklı* olarak gerçekleştirilmiştir. Eylemlerin kimin tarafından gerçekleştirildiği ise bilinmemektedir. Eylemler *başkaları tarafından birlikte* veya *karşılıklı* olarak gerçekleştirilmektedir.

v. *Şık kıyafetler giyiniilmiş.* (Dönüslü-edilgenler)

giy-i-n-i-l-miş

-n-: Dönüslülük

-l-: Edilgenlik

vi. *Sağa sola bakınııldı.* (Dönüslü-edilgenler)

bak-ı-n-ı-l-dı

-n-: Dönüslülük

-l-: Edilgenlik

Yukarıdaki örneklerde ise giyin- ve bakın- eylemlerini gerçekleştirenler aynı zamanda yapılan eylemlerin etkilenenleridir. Buna karşın eylemlerin üzerine gelen edilgenlik ekleri yüzey yapıda özneyi değiştirmiş ve ilk cümlede nesneyi, özne konumuna taşımış; ikinci cümledeki özneyi ise meçhul hâle getirmiş ve cümleden düşürmüştür. Söz konusu cümleler derin yapıda incelendiğinde ise eylemler, başkaları tarafından gerçekleştiriliyor olsa da eyleyenlerin aynı zamanda etkilenen oluşu değişmemiştir.

Aşağıdaki örnekler, ettirgenlik ekinin son ek olarak geldiği birleşik yapılı çatı örnekleridir.

i. *Çocukları dövüştürmüş.* (İşteş-ettirgenler)

döv-ü-ş-tür-müş

-ş-: İşteş (Karşılıklı Yapma)

-tür-: Ettirgenlik (Başkasına Yaptırma)

ii. *Aileleri görüştürdüler.* (İşteş-ettirgenler)

gör-ü-ş-tür-düler

-ş-: İşteş (Karşılıklı Yapma)

-tür-: Ettirgenlik (Başkasına Yaptırma)

iii. *Tüm kuşlara seslendi: Uçuşun!* (İşteş-ettirgenler)

uç-u-ş-Ø-un

-ş-: İşteş (Birlikte Yapma)

-Ø-: Ettirgenlik (Başkasına Yaptırma)

İşteşlik eki ile sağlanan karşılıklı ve birlikte yapma durumları, fiilin gövdesine getirilen *ettirgenlik* eki ile devam etmiş anlam genişleyerek eylemin karşılıklı ve birlikte olarak yapma durumları *yaptırma* konumuna geçmiştir.

iv. *Ödev, yarına kadar yapılısın.* (Edilgen-ettirgenler)

yap-ı-l-Ø-sın

-l-: Edilgenlik

-Ø-: Ettirgenlik (Başkasına Yaptırma)

Eylem, *edilgenlik* eki vasıtasıyla *başkası tarafından yapılma* anlamı kazanırken -Ø- biçimbirimli *ettirgenlik* eki ile de başkaları tarafından gerçekleştirilecek eylem artık *başkalarına gerçekleştiriltme* anlamını almıştır.

v. *Bizi buraya onun vefatı toplandırdı.* (Dönüslü-ettirgenler)

top+la-n-dır-dı

-n-: Dönüslülük

-dır-: Ettirgenlik (Geçişlilik)

Dönüştürme eki, *eyleyeni* aynı zamanda eylemden *etkilenen* yapmıştır. Fiil gövdesine getirilen ettirgenlik eki ile de eylemde *oluş* anlamı yaratılmıştır.

Aşağıdaki örnekler, işteşlik ekinin son ek olarak geldiği birleşik yapıyı çatı örnekleridir.

i. *Sevgilisiyle çaldırıyorlar.* (Ettirgen-işteşler)

çal-dır-ı-ş-ıyorlar

-dır-: Ettirgenlik (Geçişlilik)

-ş-: İşteşlik (Karşılıklı yapma)

ii. *Hakiki Rize kavurmasının üzerine Trabzon yağı gezdiriyor.* (Ettirgen-İşteşler)

gez-dir-i-ş-iyor

-dir-: Ettirgenlik (Geçişlilik)

-ş-: İşteşlik (Birlikte yapma)

Yukarıdaki örneklerde eylemlerin ettirgenlik eki almasıyla oluş işlevi sağlanırken işteşlik ekiyle de birliktelik ve karşılıklı yapma durumları oluşturulmuştur.

iii. *Usulca birbirlerine dayanıştılar.* (Dönüştürme-işteşler)

daya-n-ı-ş-tılar

-n-: Dönüştürme

-ş-: İşteşlik

Örnekte ise eylemi gerçekleştirenler *hem yapan hem de etkilenen* konumundadır. Buna ek olarak fiillerin gövdelerine getirilen işteşlik ekleri ise eylemlerin *karşılıklı yapıldığını* gösterir.

1.5.4. Morfolojik Yöntemle Oluşturulan Katmerli Yapılı Çatılar

Birbirinden farklı işleve sahip iki çatı ekiyle kurulan çatıların birleşik yapılı çatılar kategorisinde değerlendirilmesi gerektiği, söz konusu çatıların işlevlerine göre yeni terimlerle adlandırılabilceğini önerilmişti. Türkçede çatı kurulurken zaman zaman farklı türde üç çatı ekinin de üst üste geldiği durumlar görülmektedir. Örneğin “*bak-ı-ş-tır-t-ı-l-*” eylemi sırasıyla *işteşlik*, *ettirgenlik*, *ettirgenlik* ve *edilgenlik* çatı eklerini alarak bünyesinde üçü farklı çatı türü olmak üzere (işteş, ettirgen, edilgen) toplam dört çatı eki barındırmaktadır. Eylemde birden fazla bulunan ettirgenlik ekleri, eylemin *geçişlilik derecesini artırmakta* ve *eylemi başkasına yaptırmaktadır*. Örnekteki gibi üç farklı türde çatı eki alan fiiller, *katmerli yapılı çatı* kategorisinde değerlendirilebilir.

i. *Ali, güzelce yıkandırıldı.* (Dönüştü-ettirgen-edilgenler)

yıka-n-dır-ı-l-dı

-n-: Dönüştülük

-dır-: Ettirgenlik (Başkasına yaptırma)

-l-: Edilgenlik

Örnekte yıka- eylemini Ali yaparken *dönüştülük* ekiyle yapılan eylemden *etkilenen* de olmuştur. Söz konusu fiile getirilen *ettirgenlik* eki, Ali’ye eylemi başkası tarafından *yaptırma* ve edilgenlik eki de *yaptırılma* işlevleri yüklemiştir.

ii. *Yiğitler bakıştırıldı.* (İşteş-ettirgen-edilgenler)

bak-ı-ş-tır-ı-l-dı

-ş-: İşteş (Karşılıklı yapma)

-tır-: Ettirgen (Başkasına yaptırma)

-l-: Edilgen

Yukarıdaki örnekte ise bak- eylemi, işteşlik ekiyle karşılıklı yapma, ettirgenlik eki ile karşılıklı yaptırma, edilgenlik eki ile de karşılıklı yaptırılma anlamları kazanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİ TÜRKÇE VE TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDE MORFOLOJİK ÇATI OLUŞUMU

2.1. Eski Türkçede Morfolojik Çatı Oluşumu

2.1.1. Orhon Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

2.1.1.1. Orhon Türkçesinde Edilgenlik

Orhon Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*F*)*l*- ve -(*F*)*n*-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. ... *üze kök t(e)ñri (a)s[ra yagız yer kılındukta ekin ara kişi oğlı kılınmış]*. (BK D/2)

kıl-ı-n-mış

“... yukarıda mavi gök aşağıda kara yer yarıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.”

ii. *Yerçi yer yanılıp boğuzlantı*. (T K/2)

boğuz+la-n-tı

“Kılavuz yanılıp boğazlandı.”

2.1.1.2. Orhon Türkçesinde Dönüşlülük

Orhon Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “(*F*)*n*- ve -(*F*)*l*-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Kaganın sabin almatın yir sayu bardıg koop anta alkıntıg arıltıg*. (KT G/9)

alk-ı-n-tıg

ar-ı-l-tıg

“ Kağanın sözünü almadan (dinlemeden) her yere gittin, hep oralarda tükendin, zayıfladın.”

ii. [...tur]gakıña, yerınerü subıñaru **kontı**. (BK D/40)

**ko-n-tı*

“..... vatanına, yerine, yurduna yerleşti.”

iii. *Bu yirdä olorup Tabgaç bodun birlä **tüzültüm***. (KT G/4-5)

tüz-ü-l-tüm

“Bu yerde oturup Çin milleti ile ilişkileri düzelttim.”

2.1.1.3. Orhon Türkçesinde Ettirgenlik

Orhon Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-(U)r-, -gUr-, -(F)t-, -tU²r-, -tIz- ve -(F)z-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *T(e)ñri t(e)g t(e)ñride bolm(ı)ş Türük Bilge K(a)g(a)n bu ödke **ol(u)rt(u)m***.
(KT G/1)

ol-u-r-tum

“Tanrı gibi gökte olmuş (yaratılmış) Türk Bilge Kağan, bu zamanda oturdum (tahta çıktım).”

ii. *Kisre, Teñri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülügüm bar üçün, ölteçi bodunug **tirgürü** iğittim*. (KT D/29)

tir-gür-ü iğittim

“Sonra, Tanrı esirgesin, ilâhi lutfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum.”

iii. *Edgü bilge kişig, edgü alp kişig **yortmaz** ermiş*. (KT G/6)

yori-t-maz

“İyi bilge insanı, iyi yürekli insanı yürütmez (ilerletmez) imiş.”

iv. *Kagan olorup yok ıgañ bodunug kop **kubratdım**.* (KT G/9-10)

kubra-t-dım

“Kagan oturup (olarak) yoksul, fakir halkı hep derleyip topladım.”

v. *Añar adınçıg bark **yaraturtum** için taşın adınçıg bediz **urturtum**. Taş **tokıtdım**.*
(KT G/12)

yarat-u-r-tum

ur-tur-tum

tok-ı-t-dım

“Onlara muazzam bir türbe yaptırdım. İini dışını muhteşem şekilde süslettim; taş dövdürdüm.”

vi. ***Tutuzt**[1] ekisin özi **altızdı**.* (KT D/38)

tut-u-z-tı

al-tız-dı

“Tutturdu, ikisini kendisi yakalattı.”

vii. ***Kök Öñüg** yoguru **Ötüken** yışgaru **uduztum**.* (T G/15)

ud-u-z-tum

“Kök Öng’ü geçerek Ötüken dağlarına doğru sevk ettim.”

2.1.1.4. Orhon Türkçesinde İşteşlik

Orhon Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(*l*)ş-” biçimbirimiyle sağlanmıştır.

i. ***Yoñaşurtokin** üçün, **Türük** bodun illedök ilin içgını [1]dmış, kaganladok kaganin yitüri idmiş.* (BK D/7)

yoñ+a-ş-urtokin

“Karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu Kağanını kaybedivermiş.”

ii. *Ança ögleşmiş* (T D/3)

ög+le-ş-miş

“Şöyle akıl danışmışlar”

2.1.2. Eski Uygur Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

2.1.2.1. Eski Uygur Türkçesinde Edilgenlik

Eski Uygur Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*I^h*)/- ve -(*I^h*)n-” ekleriyle sağlanmıştır.

i. *Ol edgü kü at tört buluᅇda yadıltı.* (EÖT 18)

yad-ı-I-tı

“O iyi ün (ve) ad dört bir yana yayıldı.”

ii. *Beşinç t[e]ᅇri topınar kōrkınçıᅇ yil turur k[e]ᅇmi aᅇtarılur ülür.* (EÖT 57)

top-ı-n-ar

aᅇ-tar-ı-I-ur

“Beşinci (tehlike şudur): Gökyüzü yarılr, korkunç bir fırtına kopar, gemi ters yüz olur parçalanır.”

Gabain (1988, s. 60) “-t-” ekinin nadiren bağlama ünlüsü aldığını ve işlevlerinden birinin de edilgenlik olduğunu belirtir ayrıca “-s^{I^h}k-” ekinin de nadir kullanılan bir edilgenlik eki olduğundan bahseder ve şu örneᅇe yer verir:

sāwit- “sevilmek” (sāw- “sevmek”)

tutsuᅇ- “yakalanmak” (tut- “tutmak”)

bilsik- “bilinmek” (bil- “bilmek”)

ursuk- “vurulmak” (ur- “vurmak”)

2.1.2.2. Eski Uygur Türkçesinde Dönüşlülük

Eski Uygur Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(*F*)*n*- ve -(*F*)*l*-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Ol ödün in[a]nçları buyruqları işidip қаnқа інçe тіп (IX) ötüntiler(...)* (EÖT 24)

öt-ü-n-tiler

“O zaman maiyeti (bunu) işitip Han’ şöyle arz ettiler(...)”

ii. *Қағым иліг тілке кирmezүн өз қағғанçым үзе қилнч қилайн тіп **sakıntı**.* (EÖT 33)

sak-ı-n-tı

“Han ‘Babam dile düşmesin, kendi çabamla iyi yapayım.’ diye düşündü.”

iii. *Küniñe қол[t]ғуғлар **üzül**medi тақı адın ағ[ı]лық қолт[ı]ме birdi.* (EÖT 19)

üz-ü-l-medi

“Gün geçtikçe dilenciler(in ardı arkası) kesilmedi ve hazineden daha fazla istediler, (Şehzade) vermeye devam etti.”

2.1.2.3. Eski Uygur Türkçesinde Ettirgenlik

Eski Uygur Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-*Ar*-/(*F*)*r*-, -*DUr*-, -*G^dUr*-, -*t*- ve -*z*-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Қуруғ yirig suvayu öl yirig тарыу қуш қузғун суқар yorıyur sansız түмен özlіğ **ölürür**.* (EÖT 3)

öl-ü-r-ür

“(Çiftçiler) kuru toprağı suladıktan sonra ıslanan toprağı sürerken (orada) kuşlar mütemadiyen gagalayarak milyarlarca canlıyı öldürüyorlar.”

ii. *Üçünч suvda yekler urup k[e]mi suvқа **çomurur**.* (EÖT 54)

çom-u-r-ur

“Üçüncü (tehlike şudur): Suda şeytanlar saldırıp gemiyi suya batırır.”

iii. *Yiti timir son k[e]mi solap **turgur**dı. (EÖT 92)*

tur-ğur-dı

“Demir zincirle (gemiye) bağlayıp sabitledi.”

iv. *Ol ödün tigin özi barıp qolın yetip içgerü qanı qan tapa **kigür**dı. (EÖT 77)*

ki-gür-di

“O zaman Şehzade (bizzat) kendisi gidip (kılavuzu) kolundan (tutarak) beraberinde götürüp Han babasının huzuruna getirdi.”

v. *Taşqaru ilinçüke **atlantur**dı erti. (EÖT 1)*

at-la-n-tur-dı

“(Şehzade’yi) dışarıda gezmek için ata bindirmişlerdi.”

vi. *Biş yüz ereniñ aşı suvı kölüki taqı ne k[e]rgekin alqu tüketi birip uzatıp **öntür**dı. (EÖT 84)*

ön-tür-di

“Beş yüz adamın ağzını, yuyunu, yük hayvanlarını ve daha ne gerekiyorsa eksiksiz (bir şekilde) vererek (onları) yola koyup uğurladı.”

vii. *Evinteki uluğ kiçikke **tutuzt**ı. (EÖT 174)*

tut-u-z-tı

“Evindeki ev ahalisine (Şehzade’yi) emanet etti.”

2.1.2.4. Eski Uygur Türkçesinde İşteşlik

Eski Uygur Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(^F)ş-” biçimbirimiyle sağlanmıştır.

i. *Bir ada ol erür talım balık oduğ erken saqlanmadın tuşar.* (EÖT 49)

tu-ş-ar

“Bir (inci) tehlike şudur: Canavar balık uyanıkken (kişi) beklemediği anda (onunla) karşılaşıyor.”

ii. *Suv igr[i]kş[i]lür yürür soķuşur.* (EÖT 56)

soķ-u-ş-ur

“Sular fırl fırl dönerek birbirine çarpar.”

2.2. Tarihi Türk Lehçelerinde Morfolojik Çatı Oluşumu

2.2.1. Karahanlı Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

2.2.1.1. Karahanlı Türkçesinde Edilgenlik

Karahanlı Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(I^l)/- ve -(I^l)n-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *sakışka katılmaz seniñ birlikin*

tüzü neñke yetti bu erkliglikin (KB 9)

kat-ı-l-maz

“Hesaba vurulmaz senin birliğin

Her şeye yeter bu kudretin”

ii. *kitâbka bitindi bu hakan atı*

bu at meñü kaldı ay terken kutı (KB 115)

bit-i-n-di

“Kitaba yazıldı hakanın adı

Ey kutlu hakan, adın sonsuza kaldı”

Hacıeminoğlu (1996, s. 141) “-s^Fk- ve -z^Fk” eklerinin de edilgen fiiller teşkil ettiğini belirtir ve şu örneklere yer verir:

ur- “vurmak, dövmek”; ursuk- < ur-suk- < ur-uz-uk- “dövülmek, vurulmak”; er ursuktu “Adam dövüldü.” (DLT-I, 243-25)

ut- “yenmek, kazanmak”; utsuk- < ut-suk- < ut-u-zuk- “oyunda yenilmek, utulmak”; ol yarmak utsuktu “O, oyunda para utuldu.” (DLT-I, 243-12)

2.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde Dönüşlülük

Karahanlı Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(^F)n-, -(^F)l- ve -(^F)ş-” biçimbirimleriyle sağlamıştır.

i. *yağız yér yıpar toldı kâfûr kitip*

bezenmek tiler dünyâ körkin itip (KB 64)

beze-n-mek

“Yağız yer miskle doldu, kâfur gitti

Dünya bezenmek istiyor, kürkünü giydi”

ii. *tümen tü çéçekler yazıldı küle*

yıpar toldı kâfûr ajun yıd bile saçıldı (KB 70)

yaz-ı-l-dı

“Binlerce çiçek gülerek açıldı

Dünyaya misk kokusu”

iii. *ısışdı neñ; (DLT-I 185-8)*

ısı-ş-dı

“Isındı nesne”

Hacıeminoğlu (1996, s. 135), -k- biçimbiriminin Eski Türkçede pekiştirme amaçlı olarak kullanıldığını, aynı zamanda fiillere dönüşlülük anlamı kattığını ifade ederken söz konusu ekin Karahanlı Türkçesinde daha geniş bir kullanım sahası bulunduğunu vurgulayarak şu örnekleri verir:

bu işig sezikti “bu işi ondan sezdim” (DLT-II 117-22)

turuk < tur-u-k “durmak, toplanmak” (DLT)

soruk- < sor-u-k “kaybolan bir şeyi sorarak aramak” (DLT)

2.2.1.3. Karahanlı Türkçesinde Ettirgenlik

Karahanlı Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/(U)r-, -DUr-, -gAr-/-G^hr-, (ʰ)t- ve -(U)z-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *bu erdi basutçı köni dînka kök*

*şerî‘at yüzündin **kiterdi** eşük* (KB 54)

kit-er-di

“Doğru dinin temeli, yardımcısı

Şeriatın yüzünden perdeyi o kaldırdı.”

ii. *tegürdi maña elgin elig yaşım,*

kuğu kıldı kuzğun tüsi teg başım (KB 365)

teg-ü-r-di

“Elli yaşım bana elini değdirdi;

kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi.”

iii. *Ol etmegiğ yağka **mangırdı*** (DLT-II 197)

man-gır-dı

“O, ekmeği yağa bandırayazı, daldırayazdı.”

iv. *Ol atamnı manğa közgerdi* (DLT-II 196)

köz-ger-di

“O, bana babamı gördürdü.”

v. *Sıgır eriğ süsgürdi* (DLT-II 189)

süs-gür-di

“Sığır, adamı süsmeğe saldırdı.”

vi. *yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun*

kara tün yaruttuñ yaruk kündüzün (KB 22)

yaru-t-tuñ

“Mavi göğü bezedin on binlerce yıldızla

Kara geceyi aydınlattın gündüzle”

vii. *Ol anğar yarmak öktürdi*. (DLT-I 223)

ök-tür-di

“O, ana para yığdırdı.”

viii. *Ol suw tamızdı* (DLT-II 86)

tam-ı-z-dı

“O, su damlattı.”

Hacıeminoğlu (1996, s. 136), Karahanlı Türkçesinde “-k^lt-” ekinin varlığından söz eder ve çok az kullanılmış birleşik bir ek olduğunu, ettirgen fiiller teşkil ettiğini ifade edip ve şu örneğe yer verir:

körkit-: göstermek, “sanga körkitür men negü erdeküm” (KB 663)

2.2.1.4. Karahanlı Türkçesinde İşteşlik

Karahanlı Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(*I⁴*)ş-” biçimbirimiyle sağlanmıştır. Söz konusu ek, ünsüzle biten fiillere dar ünlü yardımcı sesleriyle bağlanmaktadır.

i. *öger atin ündep ünin türtüşüp*

küwenç birle awinur sewinçke tuşup (KB 95)

türt-ü-ş-üp

“Ötüşleriyle adını anarlar

Güvençle, sevinçle, onu överler”

ii. *törpü-ş-* “törpülmekte yardım ve yarış etmek.” (DLT-D 646)

iii. *tur-u-ş-* “ayağa kalkışmak; duruşmak, karşı durmak.” (DLT-D 658)

2.2.2. Harezmi Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

2.2.2.1. Harezmi Türkçesinde Edilgenlik

Harezmi Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*I⁴*)l- ve -(*I⁴*)n-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Baqar Necâşî qözindin qağarat ve abarât aqa başladı, meğāsini tükel ezildi.* (NF 79/9-10)

ez-i-l-di

“Bakar Neccâşî’nin gözünden damlalar ve yaşlar akmaya başladı, sakalı tamamen karıştı.”

ii. *Rebî‘ü’l-avval ayınıñ on birinç kün yekşenbe kün erdi kim âhîratqa ulandı* (NF 5/16)

ula-n-dı

“Rebiyülevvel ayının on birinci günü pazar günü idi ki ahirete intikal etti.”

iii. *Qaçan kim Huneynde tünediler taqı erde koptılar qol arasından bir kara görindi.* (NF 71/12-13)

gör-i-n-di

“Huneyn’de gecelediler ve sabah kalktukları zaman askerler arasında bir karartı göründü.”

2.2.2.2. Harezmi Türkçesinde Dönüşlülük

Harezmi Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(I⁴)n- ve -(I⁴)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. ... *kim qiyāmatta tenimke tamuğ otı tegmese tēp i‘tiqād qıldım tēdi erse, sewüندی* (NF 86/17)

sew-ü-n-di

“... kıyamet günü bedenime cehennem ateşi değmemesi için iman getirdim deyince sevindi.”

ii. *Cümle şahāba ve yārānlar isti‘dād qıldılar taqı atlandılar.* (NF 70/13)

atla-n-dılar

“Bütün sahabeler ve dostlar (söze) uydular ve atlarına bindiler.”

Hacıeminoğlu (1997, s. 142), “-(I⁴)ş-” ekinin bazı fiillerde dönüşlülük ifade ettiğinden bahseder ve “tüş- < tü-ş “düşmek”; NF-250/34”örneğini verir. Bunun yanında Hacıeminoğlu (1997, s.139) “-k-“ biçimbiriminin de az kullanılan bir dönüşlülük eki olduğunu ifade eder:

bak < ba-k

“bakmak, görmek” NF-39/6

sak < sa-k

“düşünmek” KE-9/11

turuk < tur-u-k

“durmak, durdurmak” NF-37/21; KE24/17; 42/21

2.2.2.3. Harezmi Türkçesinde Ettirgenlik

Harezmi Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/(^f)r-, -DUr-, -GUr-, gUz- ve -(^f)t-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Mekke'din çıkardılar* (NF 82/7)

çiq-ar-dılar

“Mekke'den çıkardılar.”

ii. *Ey ümmet-lerim, Haq te'âlânın fermânını sizlerke tegürdüm-mü?* (NF 84/7-8)

teg-ü-r-düm

“Ey ümmetlerim, Hak Teâlâ'nın buyruğunu sizlere ulaştırdım mı?”

iii. *taqı halâyıqını uruşqa qondurdi.* (NF 71/14)

qon-dur-di

“Sonra halkı savaşa koydu.”

iv. *men téweniñ zumâmını tutup sizni çerigke yetgüreyin* (NF 415/4)

yet-gür-eyin

“Ben devenin yuları tutup sizi orduya götürüyüm.”

v. *Seleme atlığ şahāba aydı: Bu kün bizler azlıqdın yeldürmegey-miz.* (NF 70/17)

yel-dür-megey-miz

“Seleme adlı sahabe dedi: Bugün biz azlıktan koşturmayacağız.”

vi. *Eger men imān keltürsem cümle halâyıq gavgā qılıp meni helak qılğaylar, tedi, taqı Dihye ke üküş māl bérdi taqı 'özürler qıldı taqı uzatti.* (NF 79/6-7)

uza-t-tı

“Eğer beni iman getirecek olursam bütün halk benimle kavga ederek beni öldürürler dedi ve Dihye’ye çokça mal verdi ve özür diledi ve yolcu etti.”

vii. *Aq tonluğlar anlar tururlar kim ĩmānlarını zulum birle qaruşturmādılar (...)*
(NF 40/4)

qar-u-ş-tur-mādılar

“Beyaz kıyafetliler imanlarını zulüm ile karıştırmayanlardır.”

2.2.2.4. Harezmi Türkçesinde İşteşlik

Harezmi Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(*F*)ş-” biçimbirimiyle sağlanmıştır.

i. *taqı yığladılar, perde içinde taqı hatunları yığlaştılar.* (NF 101/16)

yığ-la-ş-tılar

“..... ve ağladılar, perde içinde de hanımları ağlaştılar.”

ii. *Yolda barurda şahrāda ‘Āmirğa satgaştılar.* (NF 146/17)

satga-ş-tılar

“Yolda giderken sahrada Âmir’e rastladılar.”

2.2.3. Kıpçak Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

2.2.3.1. Kıpçak Türkçesinde Edilgenlik

Kıpçak Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*F*)l- ve -(*F*)n-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *kim karanğuluğ içinde tap(1)lur āb-1 hayāt* (G 66a/3)

tap-1-l-ur

“çünkü karanlık içinde ab-1 hayat bulunur.”

ii. *şufiler katında bir niçe akçası borç yığıldı* (G 85a/11)

yığ-ı-l-dı

“Sufiler katında pek çok akçe borç yığıldı.”

iii. *körünmesün diyü* bu mendegi ‘ayb (G 63a/10)

kör-ü-n-mesün

“bu bendeki ayıp görünmesin diye”

2.2.3.2. Kıpçak Türkçesinde Dönüştürülme

Kıpçak Türkçesinde dönüştürülme, fiile getirilen “-(*I⁴*)n- ve -(*I⁴*)l-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *turur melik ‘âbidni bu hâlde körüp sevündi* (G 71a/6)

sev-ü-n-di

“Melik, âbidi bu halde görüp sevindi.”

ii. *geh yumulur geh açılır bâğ u bustân gülleri* (G 65b/13)

yum-u-l-ur

aç-ı-l-ur

“Kâh yumulur kâh açılır bağ ve bostan gülleri”

2.2.3.3. Kıpçak Türkçesinde Ettirgenlik

Kıpçak Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/(*I⁴*)r-, -D^{I⁴}r-, -Ġ^{I⁴}r-, -Ġ^{I⁴}z- ve -t-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *dağı devlet delil boldı kim gülüñni tiken-*

den tikenni ayağından çıkardı bir şâhib- (G 104b/11-12)

çık-ar-dı

“ve talih sana kılavuz olarak gülünü dikenden,
dikenini ayağından çıkardı”

ii. *Öperde nāgeh oynap tiş **batırdı*** (G 78b/12)

bat-ı-r-dı

“Öperken oynayıırken birden dişini batırdı.”

iii. *niçe kim tiri-sen bular boynuña,*

*Hamāyil boluban seni **yıldürür*** (G 73a/12)

*yil-**dür-ür***

“Sen yaşadığın sürece bunlar boynuna

Yular olur ve seni koşturur”

iv. *Ol mahallede né kim **azğurur** qatarı bar érdi barçası munuñkatına keldiler.* (G 14b/12-13)

*az-**ğur-ur***

“Mahallede yoldan çıkmış her kim varsa hepsi bunun huzuruna geldiler.”

v. Bu mütেকellim vā‘ iz-lerniñ körkli ‘ibāret-niñ eşeri

*Hiç maña **bilgürmes** ol ‘illet bilen kim fi‘lleri* (G 75a/1)

*bil-**gür-mes***

“Bu konuşan vaizlerin süslü sözlerinin, kendi davranışlarının kendi söyledikleriyle uyumlu olmaması nedeniyle beni hiç etkilemez.”

vi. *bir ölünü miñ kimerse **tirgize** bilmes.* (G 168b/6)

*tir-**giz-e***

“Bir ölüyü bin kişi diriltemez.”

vii. *saray sahnında turğuzdılar* (G 126a/12)

tur-ğuz-dılar

“Saray önünde durdurdular.”

viii. *vākı‘anı tuyup sultanğa anlattı.* (G 36a/6)

añ-la-t-tı

“Vakayı duyup Sultan’a anlattı.”

ix. *boğaznı kurutup ağzını kaynatur idi.* (G 121b/12)

ķayna-t-ur

“Boğazını kurutup ağzını kaynatır idi.”

2.2.3.4. Kıpçak Türkçesinde İşteşlik

Kıpçak Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(*F*)ş-” biçimbirimiyle sağlanmıştır.

i. ... *leşker ve ra‘iyyet mukabele bolup uruştılar* ... (G 65b/6)

ur-u-ş-tılar

“...asker ve halk iki taraf olup savaştılar ...”

2.2.4. Çağatay Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

2.2.4.1. Çağatay Türkçesinde Edilgenlik

Çağatay Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*F*)l ve -(*F*)n-” ekleriyle sağlanmıştır.

i. *hātūn ni yerden tapılır ki kelip anañnıñ ornın tutğay tidi* (ŞT 91a/5)

tap-ı-l-ur

“ ‘Annenin yerini tutacak hanım nereden bulunur?’ dedi.”

ii. *Īrān sarı yörüp turur men niçe yıllık ğamların yesünler tip ikkinçi yılı atlandı.* (ŞT 76a/1-2)

atla-n-dı

“İran üzerine yürüyorum, bunca yıllık gamlarını yesinler diyerek ikinci yıl ata bindi.”

2.2.4.2. Çağatay Türkçesinde Dönüşlülük

Çağatay Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(*F*)n-, -(*F*)l- ve -(*F*)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Āhīr barçasını aldı ve kaçıp kurtulğanları Tatar Hānına barıp sığındılar.* (ŞT 72b/15)

sıĝ-ı-n-dılar

“Sonunda hepsini aldı ve kaçıp kurtulanları gidip Tatar Hanına sığındılar.”

ii. *Süt irgeninde birindin ayrılur irdi.* (ŞT 72a/15-16)

ayır-ı-l-ur

“Süt halindeyken birbirinden ayrılırdı.”

iii. *Kiçik iller anlarĝa koşulur irdi* (ŞT 72b/12)

koş-u-l-ur

“Küçük memleketler onlara katılıyordu.”

iv. *Açlık sebebinden anasının süti oĝlanga yetişmedi.* (ŞT 76a/7-8)

yet-i-ş-medi

“Açlık yüzünden annesinin sütü çocuĝa yetişmedi.”

2.2.4.3. Çağatay Türkçesinde Ettirgenlik

Çağatay Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/(ʰ)r-, -DUr-, -ĠAr-/-ĶAr-/-Ġʰr-/-ĶUr-, -Ġʰz-, -set-, -t- ve -(ʰ)z-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Tin ve Etil suyununı yakşığa yiberdi.* (ŞT 74a/1)

yib-er-di

“Don ve Volga suyunun kenarına gönderdi.”

ii. *Bir niçe aydın soñ oğul tuğurdi.* (ŞT 90a/12)

tuğ-u-r-dı

“Birkaç ay sonra oğlan doğurdu.”

iii. *Ol kıyaş mihriñi bir zerre maña körgüzmes* (BD 138)

kör-güz-mes

“O güneş (gibi sevgili), gözyaşlarım yıldızlarını gökler kadar döksem bile bana sevgisini bir zerre dahi göstermez.”

iv. *Bu ‘alemde özümni çün yaman yaşıdın ötkerdim* (BD 135)

öt-ker-dim

“Bu alemde kendimi iyilerden de kötülerden de uzaklaştırdım.”

v. *Biz anıñ oğlanları ve Efrāsiyābnıñ neslindin bolur miz tip atalarını sanap ottuz beş arçada Efrāsiyābğa yetkürdiler.* (ŞT 98a/9-10)

yet-kür-diler

“Biz onun oğullarıyız ve Afrasiyab’ın neslindeniz diyerek atalarını sayarak otuz beşinci nesilde Afrasiyab’a bağladılar.”

vi. *Filān vaqtda halknı suğa ğarķ kılur boldı, sen kime yasağıl tip kimeni neçük yaşarın **körsetdi**. (ŞT 68b/3-4)*

kör-set-di

“Herhangi bir zamanda halkı suya batıracak, sen gemi yap dedi ve geminin nasıl yapılacağını gösterdi.”

vii. *Oğlanlarım halkım birlen esen ve amān barıp keldim tip uluğ toy yarağın kılıp bir ħargāh **yasatturdi**. (ŞT 78a/15-16)*

yasa-t-tur-di

“Oğullarım ve halkımla sağ salim gidip geldim" diyerek büyük (bir) ziyafet hazırlığı yapıp çadır kurdurdu.”

viii. *Kün Ħānnıñ uluğ oğlı Ķayını **olturdular**. (ŞT 81a/12)*

ol-tur-t-dular

“Kün Han'ın büyük oğlu Kayı'ı oturtular.”

ix. *Ķara Ħān bu sözni işitkendir soñ biglerin çağırıp keñeşti taķı sözni muña **kozdılar kim Oğuznı avda yörgende tutup öltürgeyler**. (ŞT 72a/2-3-4)*

öl-tür-geyler

“Kara Han bu sözü işittikten sonra beylerini çağırıp danıştı. Oğuz'u avlanırken tutup öldürmeye karar verdiler.”

x. *Köz **aķızur cūy-ı ğam şūĥ-ı bela cūyıdın** (BD 174)*

aķ-ı-z-ur

“Gözlerim o işveli bir bela ırmağı olan sevgiliden dolayı üzüntü ırmağı akıtır.”

2.2.4.4. Çağatay Türkçesinde İşteşlik

Çağatay Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(*Iʰ*)ş-” biçimbirimiyle sağlanmıştır.

i. *Katıq bolğandın soñ biri birige yapışa turur.* (ŞT 72a/16)

yap-ı-ş- turur

“Katı olduktan sonra birbirine yapışır.”

ii. *Qara Hān birlen Oğuz Hān ikkisi şaf tartıp uruştılar.* (ŞT 72b/3-4)

ur-u-ş-tılar

“Kara Han ile Oğuz Han iki saf oluşturup savaştılar.”

iii. *Mihlā ’il zamanında ādem ferzendi köp boldı, oltuğan yerge sığışmadılar.* (ŞT 67b/11-12)

sıg-ı-ş-madılar

“Mihlail zamanında insanoğlu çoğaldı, oturdukları yere sığmadılar.”

iv. *Üç uluğ oğlu yaynı sindurup alışdılar.* (ŞT 78a/10)

al-ı-ş-dılar

“Üç büyük oğlu yayı kırıp paylaştılar.”

2.2.5. Eski Anadolu Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

2.2.5.1. Eski Anadolu Türkçesinde Edilgenlik

Eski Anadolu Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*Iʰ*)l- ve -(*Iʰ*)n-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Ger ol olmayadı bu gök ü bu yir*

Yaradılmayadı Çalap böyle dir (SN 144)

yarat-ı-l-mayadı

“Allah; o olmasaydı bu gök ve yer
Yaratılmazdı, der.”

ii. *Şehet niçe devrān dōne henüz*

Hikāyet olup dilde aḡılavuz (SN 3458)

aḡ-ı-l-avuz

“Dünya döndükçe başımıza gelenler
Hikāye olup dillerde anılırız.”

iii. *Ne deḡlü ki düzmiş durur dir hemīn*

Bilinsün diyü beyti duşında umın (SN 334)

bil-i-n-sün

“Onun ne kadar yazmış olduğu tam
Bilinsin diye beytin karşınızda olmasını dileyin.”

iv. *Biḡerlik semiz yunt biḡden öküş*

Uçarda ne kim eti yinürse kuş

Boğazlandı ol toyda vü yindidi

Melāyikden ayruḡı toyındıdı (SN 2112-2113)

boğaz+la-n-dı

yi-n-didi

toy-ı-n-dıdı

“Binden fazla binmeye uygun kısarak;
Uçan canlılardan eti yenen her ne kuş varsa
Kesilip o ziyafette yenmişti.
Meleklerden başka herkes o ziyafette doymuştu.”

2.2.5.2. Eski Anadolu Türkçesinde Dönüşlülük

Eski Anadolu Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “(F)n-, -(F)l- ve -(F)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Anuñ emriyle kuşanur kuşak*

Karınca ne var olduğıün uşak (SN 81)

kuşa-n-ur

“Onun emriyle bir iş yapmaya hazırlanılır.

Karınca küçük olduğu için şaşılacak ne var”

ii. *Kılıç elde kalhanı yapındılar*

Kuzı emişür bigi depindiler (SN 2581)

yap-ı-n-dılar

dep-i-n-diler

“Kılıçları ellerinde kalkanla siper aldılar;

Kuzuların hep birlikte süt emmesi gibi tepindiler.”

iii. *Ṭutar yiryüzin dürlü dürlü çiçek*

Dökilür girü mevsümi geçicek (SN 64)

dök-i-l-ür

“Yeryüzü çeşit çeşit çiçekle kaplanır;

Mevsimi geçince tekrar dökülür.”

iv. *Kaçan kim ölüp gözlerüm yumıla*

Gerek Çin’e var gerek ayruk ile (SN 709)

yum-ı-l-a

“Ölüp gözlerim kapandığı zaman,
İster Çin’e ister başka ülkeye git.”

v. *Tamāmet gelenler ile görüşür*

*Bu kez honı düzmek için **dürişür** (SN 1147)*

dür-i-ş-ür

“Gelen herkesle görüştükten sonra

Bu kez ziyafeti hazırlamak için çabalar”

vi. *Şeh eydür bir oğcıya kim oğ atar*

İrişmezdi ucına tacāma batar (SN 1149)

ir-i-ş-mezdi

“Şah, bir okçu ok atmış olsaydı o ok yiyeceklerin

Sonuna erişemezdi yemeklerin içine batardı, der.”

Gülsevin (1997, s. 141) de “-(^f)ş-” ekinin bazı örneklerde, dönüşlülük sağladığını ifade edip şu örneklere verir:

bulaş- (Tib .Neb.57b.13) çağrış- (MC.40a.4)

ditreş- (MC.21a. 13) iriş- (EMŞer.21)

yapış- (Tib.Neb.13b.4)

2.2.5.3. Eski Anadolu Türkçesinde Ettirgenlik

Eski Anadolu Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/-(U)r-, -der-, -DUr-, -
GUr-, -t- ve -z-” biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

i. *Şabā yırtar idi yaqasın gülün*

*Fiğānı **çıkardı** göge bülbülün (SN 497)*

çık-ar-dı

“Sabâ yeli gülün yaprağını yırtardı;
Bülbülün feryadı göğe çıkardı”

ii. *Örümcek tuzak u aru nişter*

*Ki dürtüncegez **şışürür** çün batar* (SN 24)

şış-i-r-ür

“Örümcek tuzak ve arı neşterdir.

Dürtünce şışirir, çünkü batar.”

iii. *Baş urur yire vü **degürür** selam*

Eger buyurasın diyeven tamam (SN 1683)

deg-ü-r-ür

“Saygıyla eğilir ve selam verir;

Emredersen her şeyi anlatayım, der.”

iv. *Ne iş var ki başarmaz âdem anı*

*Hemîn **dönderimez** gönülen canı* (SN 4325)

dön-der-imez

“İnsanın üstesinden gelmediği iş var mı?

Sadece yüzünü (ahirete) çeviren canı tekrar döndüremez.”

v. *Bayık bil ki kuvvet viren ol durur*

*Gerekse dirildür gerek **öldürür*** (SN 83)

öl-dür-ür

“Kuşkusuz bil ki kuvvet veren odur;

İster diriltir ister öldürür.”

vi. *Bu genc ü bu cārī vü bu māl ile*

Gehī güc ile vü gehī āl ile

Aladum ne şahu. kızıysa anı

*Muradına **irgüredüm** oğlanı* (SN 581-582)

ir-gür-edüm

“Bu hazine, bu zenginlik ve bu mal ile

İster kuvvet ister soy ile hangi

Şahın kızıysa onu alırdım;

Oğlanı arzusuna ulaştırırdım”

vii. *Atası sevindi **bezetdi** şarı*

Buyurdu ki atlandı kamu çeri (SN 5270)

beze-t-di

“Babası sevindi ve şehri donattı;

emretti, bütün askerler ata bindi.”

viii. *Biri dir ki cinnī görindi meger*

***Dütüzdürüñüz** cūd u müşk ü şeker* (SN 533)

düt-ü-z-dür-üñüz

“Biri, olsa olsa ona cin görünmüştür;

Öd, misk ve şekerden oluşan tütsü ile onu tütsülemek gerekir, der.”

Gülsevin (1997, s. 139), Eski Anadolu Türkçesinde işlek olmayan, birkaç örnekte rastlanılan “-zUr-” ekinden bahseder:

damzur- (Işk. 1900)

emzür- (DKor.D.6b13)

2.2.5.4. Eski Anadolu Türkçesinde İşteşlik

Eski Anadolu Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I^h)ş-” biçimbirimiyle sağlanmıştır.

i. *Eger kaçsadı düşüben korkuya*

İrişmeyedi renge vü kokıya (SN 184)

ir-i-ş-meyedi

“Kişi, korkuya kapılıp kaçsaydı,
Renge ve kokuya erişmezdi.”

ii. *Yarındası oldı vü şāh irişür*

Süheyl ile çoça çoça görışür (SN 837)

gör-i-ş-ür

“Ertesi gün, şah gelir ve
Süheyl ile kucaklaşarak görüşür.”

iii. *Çü Kaytās gördi vü kaldı taña*

Çok ağlaşdılar sonra şordı aña (SN 3856)

ağla-ş-dılar

“Kaytās onu gördüğünde hayret etti;
Çok ağladılar sonra ona sordu:”

iv. *Nakaş ile söyleşdi tanışdı çoh*

Didi turmagumuzda hiç assı yoh (SN 4706)

**söyle-ş-di*

tanı-ş-dı

“Nakkaş ile konuştu, onunla çok fikir danıştı;
Burada durmamızda hiç fayda yok, dedi.”

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE MORFOLOJİK ÇATI OLUŞUMU

3.1. Gagauz Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.1.1. Gagauz Türkçesinde Edilgenlik

Gagauz Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*F*)*l*- ve -(*F*)*n*-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

- i. *Çok emekler hem bahşişler fukaarelere daadılmış.* (GHT 148)

daad-ı-l-mış

“Pek çok yemek ve bahşişler fukaralara dağıtılmış.”

- ii. *O öle gözêlmış, ki dolay küülerde da anılırılmış.* (GF 197)

an-ı-l-ırılmış

“O öyle güzelmış ki etraftaki köylerde de anılırılmış.”

- iii. *Düşünırım, nice bu Allaa o yıldızları gökê kakmış da enserleri görünmeer.* (BS 124)

gör-ü-n-meer

“Düşünüyorum da nasıl bu Allah o yıldızları göğe çakmış ki çivileri görünmüyor.”

- iv. *Bir afta konuşkalar süründü.* (GF 202)

sür-ü-n-dü

“Bir hafta eğlenceler sürdü.”

Özkan (1996, s. 117), Gagauz Türkçesinin edilgenlik eklerinden *-l* için “Bu ek *-l* ünsüzü ve ünlüyle biten fiillere gelmez; böyle fiillere aynı fonksiyonu taşıyan *-n* eki gelir.” açıklamasını yapmış ve şu örneklere yer vermiştir:

sarılar, ‘satılmış’, işidiler, iyilderim ‘eğiltirim’, büülder ‘büyütür’.

Özkan (1996, s. 117), bunun yanında edilgenlik ifadesi taşıyan fiillerde -n- ekinden sonra -l- ekinin ve aynı şekilde edilgenlik ifadesi taşıyan -l ekinden sonra da -n ekinin gelebildiğini belirtip söz konusu durumla ilgili olarak şu örnekleri vermiştir:

Beklenilmä vakıt,

Ayırılınmak

3.1.2. Gagauz Türkçesinde Dönüslülük

Gagauz Türkçesinde dönüslülük, fiile getirilen “-(F⁴)n-, -(F⁴)l- ve -(F⁴)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *-Ne olsun, demiş dădu, gelin üfkelendi.* (GF 225)

üfke-le-n-di

“Ne olsun demiş, dede, gelin öfkelendi.”

ii. *Kıvrılêr popaz, kıvrılêr.* (GF 229)

kıvır-ı-l-êr

“Kıvrılıyor papaz, kıvrılıyor.”

iii. *Bên hepsini bilerim, başlamış soldat, da annatmış sevgili yavuklusuna, Doni’ê neê kendi da gelirken sarılmış.* (GF 200)

sar-ı-l-mış

“Ben hepsini biliyorum” diye başlamış asker ve anlatmış sevgili nişanlısı Doni’ye, niye kendisi geldiğinde sarılmış.

iv. *Dönüşmüş bu korkak bir iki leşin dolayanında.* (GF 222)

dön-ü-ş-müş

“Bu korkak bir iki leşin etrafından boş boş dolaşmış.”

3.1.3. Gagauz Türkçesinde Ettirgenlik

Gagauz Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-ar-, -(I)r-, -(I)D-, -D^rr- ve -z-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bir küp altın **çıkarmış!*** (GF 227)

çık-ar-mış

“Bir küp altın çıkarmış.”

ii. *Popaz, açan görmüş altınları, ölü köpää Ay- Dimu içersindän da **geçirmiş.*** (M 228)

geç-i-r-miş

“Papaz altınları görünce ölü köpeği, Ay Dimu’nun içerisinden bile geçirmiş.

iii. *Gider o adama, ani köpää ona **gömdürmüş.*** (GF 229)

göm-dür-müş

“O adamın yanına gitmiş ve köpeği ona gömdürmüş.”

Özkan (1996, s. 116-118), “-(I)D- ve -z-” biçimbirimleri için aşağıdaki örnekleri vermiştir:

patlad- ‘patlatmak’

kavilet- ‘kuvvetlendirmek’,

saurt- ‘saurtmak’

tütüzdür- ‘tütsülemek’

Ayrıca Özkan, söz konusu eklerin dışında tespit ettiği “-gut-” ekiyle ilgili olarak şu açıklamalara yer vermiştir:

Türkiye Türkçesinde kaybolmuş, Gagavuz Türkçesinde bir kelimedede görünen bir oldurma ekidir. Eski Türkçede körkütser, turgut- < tur-u-g-u-t örneklerinden olduğu gibi kullanılmıştır. Ekin Eski Türkçede, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde -GI- şekilleri vardır.

durgutmaa “durdurmak”. (1996, s. 116).

3.1.4. Gagauz Türkçesinde İşteşlik

Gagauz Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(^f)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Devlär bakınmış biri-birinä da fisirdeşmişlär.* (GF 129)

fisir-de-ş-mişlär

“Devler bakınmış ve birbirlerine fısıldaşmışlar.”

ii. *Şindi onnar geldilär suya, yakın buluştular.* (GF 168)

bul-u-ş-tular

“Şimdi onlar suya geldiler yakın buluştular.”

Özkan (1996, s. 117), -n ekinin dönüşlülük işlevinin yanında işteşlik fonksiyonunda da kullanılabildiğini vurgular ve şu örneklere yer verir:

Gençlendi yaşlar, ‘Gençleşti yaşlar.’

Hey, dostum tutanalım biz dä horu oynamaa, ‘Hey dostum biz de hora oynamaya tutuşalım.’

Düüşä tutunursan, ‘Döğüşe tutuşursan’

Sertlendi, bırak işä mi dedi?, ‘Sertleşti(...)’

Türklendi halklar, ‘Halklar Türkleşti.’

3.2. Azeri Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.2.1. Azeri Türkçesinde Edilgenlik

Azeri Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(^f)l- ve -(^f)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır. Söz konusu ekler, ünsüz ile biten fillere dar ünlü yardımcı sesleriyle bağlanmıştır.

i. *Kəmərinin yan tərəfindən bir quru qabaq asılmışdı.* (QB 23)

as-ı-l-mışdı

“Kemerinin yan tarafından bir kuru kabak asılmıştı.”

ii. *Sonra dini ayinlər yapmasına icazə verilmişdi.* (QB 2)

ver-i-l-mişdi.

“Sonra dini ayinler yapmasına izin verilmişti.”

iii. *Taleyiniz hələ təyin olunmamışdırsa da, parlaq görünür.* (QB 23)

gör-ü-n-mür

“Kaderiniz henüz belli olmamışsa da parlak görünmüyor.”

iv. *Beş il bu vəzifədə davam etdikdən sonra, Suraqxana atəşgədəsinə baş möbid təyin olunur.* (QB 23)

ol-u-n-ur

“Beş yıl bu vazifede davam ettikten sonra Surahani Ateşgahında başrahip tayin edilir.”

3.2.2. Azeri Türkçesinde Dönüslülük

Azeri Türkçesinde dönüslülük, fiile getirilen “-(^F)n-, -(^F)l- ve -(^F)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır. Söz konusu ekler, ünsüz ile biten fillere dar ünlü yardımcı sesleriyle bağlanmıştır.

i. *Qoca əyri əsasını yərə salıb, üzünü qışdıraraq çöktü, bir az vaysılandı:* (QB 24)

vaysı-la-n-dı

“Eski, eğri esasını yere vurup yüzünü kırıştırarak çöktü, biraz hayıflandı:”

ii. *Oyun qurtardıqdan sonra Cəməsbin qəbrinə təzim edərək kənara çəkildik.* (QB 40)

çək-i-l-dik

“Oyun bittikten sonra Cemesb’in kabrini tazim ederek kenara çekildim.”

iii. *Cəməsb da buna tərəfdardır. Ancaq Cəməsb ağıl ırmədiyi yerlərə girişmiştir.*
(QB 9)

gir-i-ş-miştir

“Cemesb de buna taraf olmuş ancak akli ermediği işlere girişmiştir.”

iv. *Bir az keçmiş təkrar soruşdum.* (QB 9)

sor-u-ş-dum

“Biraz zaman geçince yeniden sordum.”

v. *Misirli bir qoca söhbətə girişdi.* (QB 69)

gir-i-ş-di

“Mısırlı bir yaşlı adam söhbətə girişti.”

3.2.3. Azeri Türkçesinde Ettirgenlik

Azeri Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-, -(I^l)r-, -dI^lr- ve -(I^l)t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Yan tərəfdən bacıma tamaşa edərk öz derdimi belə yaddan çıxarmışdım.* (QB 17)

çIX-ar-mışdım

“Öte yandan kız kardeşimi seyrederek kendi derdimi bu şekilde unutmuşum.”

ii. *Bu vəqə adamda başqa bir mühakimə doğurdu.* (QB 129)

duy-u-r-dum

“Bu olay herkeste başka bir yargı doğurdu.”

iii. *Anormal çocuq anası olmağı şərəfinə sığdırmamışdı.* (QB 44)

*sığ-**dır**-mamışdı*

“Sorunlu çocuk annesi olmayı gururuna yedirememiști.”

iv. *Meyitini bir xəndəyə atdırıb, torpaqla **basdırdım.*** (QB 205)

*bas-**dır**-t-dım*

“Cesedini bir çukura attırıp toprakla örtürtdüm.

v. Acıqlanaraq, *gəmirib qurtarmadığı sümüyün birini mənə, o birisini də atəyindən darta çocuğa **uzatdı.*** (QB 13)

*uza-**t**-dı*

“Kızarak kemirip bitirmediği kemiğin birini bana bir diğerini de eteğinden tutup çeken çocuğa uzattı”

Kartallıoğlu (2007, s. 193), *-(I)z-* ve *-ğuz-* eklerini tespit etmiş ve söz konusu eklerin çok işlek olmadığını ifade ederek şu örnekleri vermiştir:

<i>doğuz-</i>	‘doğurmasına yardımcı olmak’
<i>durğuz-</i>	‘ayağa kaldırmak, yerinden kaldırmak’
<i>ämiz-</i>	‘emzirmek’
<i>damız-</i>	‘damlatmak’
<i>axız-</i>	‘azar azar akıtmak, dökmek’
<i>ğorxuz-</i>	‘korkutmak’
<i>ğalkız-</i>	‘eğilerek yerden bir şeyi almak, kaldırmak’

3.2.4. Azeri Türkçesinde İşteşlik

Azeri Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “*-(I)ş-*” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Saqqalının isə qıvrımları açılaraq, tükləri birbirinə qarışmışdı.* (QB 23)

qar-ı-ş-mışdı

“Sakalımın kıvrımları açılarak kılları birbirine karışmıştı.”

ii. *Bütün günü işləyib yalnız yemək zamanı, ümumi təamxanada görüşərdik.* (QB 135)

gör-ü-ş-ərdik

“Bütün gün çalışıb yalnızca yemək zamanı, halk restoranında görüşürdük.”

iii. *O gəcə “Yel” ulusuna köçməyi qərarlaşdırdıq.* (QB 136)

qərar+laş-dırdıq

“O gece Yel köyünə göç etməyi kararlaştırdık.”

Kartallıoğlu (2007, s. 193), söz konusu ekin “kendiliğinden oluş” bildiren fiiller türetmesini de yaygın işlevleri arasında gösterir.

3.3. Horasan Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.3.1. Horasan Türkçesinde Edilgenlik

Horasan Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(I)I- ve -(I)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *bu tulki ki gäljyä vaxti şiti yesin, on vax söndä ki şiti yyä toranda quyırğı iziljyä.* (BFD 53)

iz-i-I-jyä

“bu tilki sütü içmeye gelir, sonra da sütü içip kalktığında kuyruğu yüzülür.”

ii. *bj' vaxt gerdı, ılan tapıldı.* (BFD 72)

tap-i-l-di

“Biraz zaman geçince yılan göründü.

iii. *Qordıñ qarnı yırtınıyã, ikki sani çağasi çixiyã dızã.* (BFD 63)

yirt-i-n-iyã

“Kurdun karnı yırtılıyor; iki yavrusu dışarı çıkıyor.”

3.3.2. Horasan Türkçesinde Dönüştürülük

Horasan Türkçesinde dönüştürülük, fiile getirilen “-(I)n- ve -(I)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *bir sa'at munda otiriyã zillãlıgını aliyã, gidiyã, baxiyã, muniñ xãläsi otiritdi-o munã salam beriyã, muniñ dert qırağında dolaniyã.* (BFD 84)

dol-a-n-iyã

“Burada bir saat oturup yorgunluğunu alır, gider, bakar, bunun teyzesi oturmuştu. Ona selam verip dört yanında dolanır.”

ii. *bağ bö qarrı xãlä vaxtı isDiyãrdi giDsin qizigola gãrey bir cãñãldãn geçsi'di, tã qıziniñ evinã yetişsi'di.* (BFD 57)

yet-i-ş-si'di

“Sonra bu yaşlı teyze, kızına gitmek isteyince, kızının evine ulaşmak için bir ormandan geçmesi gerekti.”

3.3.3. Horasan Türkçesinde Ettirgenlik

Horasan Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/-Ir-, -dIr-, -gız-/gır-, -sAt-, -t- ve -têr-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bö qarri kişi niçä ginnän sorä tikan çox **qopartdi**, birbirä bağladı.* (BFD 70)

qop-ar-t-di

“Bu yaşlı adam birkaç gün sonra, birçok dikenli çalı koparttı, birbirine bağladı.”

ii. *Gimşimi **itirdim*** (BFD 69)

it-i-r-dim

“Gümüşümü yitirdim.”

iii. *Devräläriyäm **dolduriyä** xoroşDan-o otiriyällän ataänäsiynan yellän.* (BFD 39)

dol-dır-iyä

“Tabakları da horoşla doldurur ve otururlar, anasıyla babasıyla yerler.”

iv. *Diedi yuo, sän ana äyağiñi **gersat**.* (BFD 61)

ger-sat

“Dedi: “Hayır, hani sen ayağımı göster!”

v. *Bö qordam bö k’adini **qirrlätiyä**.* (BFD 58)

qirr+lä-t-iyä

“Bu kurt da bu kabağı yuvarlatır.”

Ekici (2017: 59), “-gız/-gir-” ekiyle ilgili olarak şu örneklere yer vermiştir:

*Mädär-gawa tur, o däväni yat**gız** min!*

*Hasan-ī biçârä gorxiştan tırib, däväni yat**gız**di*

*müni gëy**gir**zi*

3.3.4. Horasan Türkçesinde İşteşlik

Horasan Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

- i. *Yıxardan baxjyä aşagaya, bu hacj vä kşji birbirnän yapışjyällän.* (BFD 154)

yap-i-ş-iyällän

“Yukarıdan aşağı bakar; Hacı ile adam birbiriyle dövüşüyorlardır.”

3.4. Türkmen Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.4.1. Türkmen Türkçesinde Edilgenlik

Türkmen Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(I^l)l- ve -(I^l)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

- i. *Ekin ekcegem şol ikimiz bolsak, onda meniñ ekinim ekilipdir.* (THM 48)

ek-i-l-ıpdır

“Eğer ekin ekecek ikimizsek benim ekinim çoktan ekilmiş.”

- ii. *Günleriñ birinde tilki gurrıgıñ içinde gözünü çüycerdip otırka, guyınıñ ağızından bir tomzak görünipdir.* (THM 28)

gör-ü-n-ıpdır

“Günlerden bir gün tilki öylece otururken kuyunun ağızında bir karafatma görünmüş.”

3.4.2. Türkmen Türkçesinde Dönüştürme

Türkmen Türkçesinde dönüştürme, fiile getirilen “-(I^l)n- -(I^l)l- ve -(I^l)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

- i. *Tilki oña seredip, öz yanından özi: “Bir belası bolmasa, guyruk munda neylesin” diyip oylanıpdır.* (THM 66)

oy+la-n-ıpdır

“Kuyruğa bakıp “Bir belâsı olmasa kuyruğun burda işi ne?” diye düşünmüş.”

ii. *Ol şol barşına bir çuňňur güya özünü oklap, tazıdan zordan gutulıpdır.* (THM 28)

gut-u-l-ıpdır

“Giderken kendini susuz bir kuyaya atmış, köpekten zor kurtulmuş.”

iii. *Ependi, saňa näme boldy diýip soramaga ýetişipdir.* (EŞSY 38)

ýet-i-ş-ıpdır

“Hoca, sana ne oldu? diye sormaya çalışır.”

3.4.3. Türkmen Türkçesinde Ettirgenlik

Türkmen Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-, -(^l)r-, -dAr-, -d^lr-, -D-, -kez- ve -z-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Tilki bolsa şol yerde tovşan bilen gışlayar ve düyeniň etini iyip gışını çıkaryar.* (THM 14)

çık-ar-yar

“Tilkiyle tavşan da orada kışı geçirir ve devenin etini yiyerek kışı çıkarır.”

ii. *Ol gün geçirmek için, bir tavuk alıp, onı basırıpdır.* (THM 78)

bas-ı-r-ıpdır

“O, geçimini sağlamak için bir tavuk alıp kuluçkaya yatırmış.”

iii. *Pağışa Garamergene birneçe gızıl hem – de gımmat baha daşlar berip, onı öyüne ugradıptır.* (THM 104)

uğra-d-ıptır

“Padişah, Garamergen’e biraz altın ve de kıymetli taşlar vererek onu evine yollamış.”

iv. *Oglan çorbaly tabagy onuň kellesinin üstünden üç gezek aýlap, **dünderäýmelidir** (...)* (EŞSY 224)

düñ-der-äýmelidir

“Çocuk çorba tasını onun başı üzerinde üç defa çevirip dökmelidir.”

v. *Ey avçı, gel, sen meni **öldürme**.* (THM 10)

öl-dür-me

“Ey avcı, gel, beni öldürme.”

vi. *Yag iyeyin diýseň -é aşak duş, ine, şu yerde gatı köp yag bar -diyipdir- de, guýynyň düybünde yatan bir ullakan ak daşı tomzaga **görkezipdir**.* (THM 28)

gör-kez-ipdir

“ ‘Yağ yemek istersen aşağıya in. İşte bak, burada çok güzel yağ var’ deyip kuyunun dibinde yatan bir büyük beyaz taşı karafatmaya göstermiş.”

vii. *Sen neme üçin yolağçynyň atyny **ürküzdüň**?* (THM 82)

ürk-ü-z-düň

“Sen niçin yolcunun atını ürküttün?”

3.4.4. Türkmen Türkçesinde İşteşlik

Türkmen Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Ol tilkiler bucağaz tilkinin gurıgynyň contarıp durşuna **gülşipdirler**.* (THM 60)

gül-ş-ipdirler

“Sürüdeki tilkiler, bu zavallı tilkinin kuyruğunun kesilerek kısaltılmasına bakıp gülüşmüşler.”

ii. *Hanı ayt – da, hanı ayt – bolşupdırlar.* (THM 30)

bol-ş-updırlar

“Haydi söyle, çabuk söyle, diye bağırmışlar.”

3.5. Özbek Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.5.1. Özbek Türkçesinde Edilgenlik

Özbek Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(I)l- ve -(I)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bilsin, häyât дәftārigā u / Öçmās qılıb mängü bitilgän* (ÖTL 120)

bit-i-l-gän

“Bilsin, hayat defterine o / Sönmez olarak ebediyen yazılmış”

ii. *Bir tāmçı suv çümāligā dāryā körinär.* (ÖTL 7)

kör-i-n-är

“Bir damla su karıncaya ırmak görünür”

3.5.2. Özbek Türkçesinde Dönüslülük

Özbek Türkçesinde dönüslülük, fiile getirilen “-(I)n- ve -(I)l-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *(Qāsımbék:) -Quliñiz Sāmārqānddāgi xufiyälārdān kēlgän bir xābärni ämirzādämgä körsätişdän tartıngän édim.* (ÖTL 123)

tart-ı-n-gän

“(Kasimbek:) – Ben Kulunuz Semerkant'taki hafiyelerden gelen bir haberi siz emirzademe göstermekten çekinmişim.”

ii. *Dutâr yâniġä çildirmäniñ çértmägi kélíb qoşılıġändän kéyin bázın tãġın hãm cãnlãndı* “Sazın yanına dairenin ezgisi de katıldıktan sonra meclis daha da canlandı” (ÖTL 70)

cãnlã-n-dı

“Sazın yanına dairenin ezgisi de katıldıktan sonra meclis daha da canlandı”

iii. (*Bémâr:*) *İşini bitkizib, qol -yüzini yuvıb bolġäç, közgügä tikildi.* (ÖTL 117)

tik-i-l-di

“(Hasta:) İşini bitirip elini yüzünü yıkamayı bitirince, aynaya gözü dikildi.”

3.5.3. Özbek Türkçesinde Ettirgenlik

Özbek Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Är-/ir-, -DÄr-, -Dir-, -ĠÄz/-ĠÄr-, -ĠFr-, -sät-, -t- ve -z-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Birläşġän tãġnı äġdärädı.* (ÖTL 125)

äġ-där-ädı

“Birleşen daġı devirir”

ii. *Mén séni östirdim siläb-siypäläb*

Yédirdim, içirdim tâzä kiydirdim. (ÖTL 123)

yé-dir-dim

iç-i-r-dim

kiy-dir-dim

“Ben seni büyüttüm sevip okşayarak

Yedirdim, içirdim temiz giydirdim.”

iii. *Qâbil oġıl ât mindirär, nâqâbil oġıl âtdän indirär.* (ÖTL 113)

in-dir-är

“Kabilyetli oġul at bindirir, kabilyetsiz oġul attan indirir”

iv. *Xälqni ayaqqä turğäzınglär!* (ÖTL 117)

tur-ğäz-ınglär

“Halkı ayağa kaldırınız!”

v. *Hünär toyğızär, at mindirib ton kiygızär.* (ÖTL 119)

toy-ğız-är

kiy-gız-är

“Hüner doyurur, at bindirip hil’at giydirir”

vi. *(Bâbur:) -Xudâ xâhläsä, şährıñızdä körıışägändä bu gäplärni yänä êtkärürmız.*
(ÖTL 115)

ê-t-kär-ürmız

“(Babur:) -Allah nasip ederse, şehrinizde görüştüğümüzde bu sözleri yine ettiririz
(devam ederiz)”

vii. *Bız nâsâğ vucudımızgä âzâr yêtkürmâkdämız...* (ÖTL 39)

yê-t-kür-mâkdämız

“Biz hasta vücudumuza eziyet etmekteyiz...”

viii. *Qutbdä quyâşnı kördım neçä bâr,*

U äslâ ısıtmäs, fâqät yârtär. (ÖTL 125)

ısı-t-mäs

yarı-t-är

“Kutupta güneşi gördüm kaç defa,

O asla ısıtmaz, sadece aydınlatır”

ix. *Küz (...) Hār nārsāni soldırğuvçı qolnı tégizärmış.* (ÖTL 126)

tég-i-z-ärmiş

“Güz (...) Her şeyi solduran elini değdirirmiş”

3.5.4. Özbek Türkçesinde İşteşlik

Özbek Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(i)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.”

i. *Āt kişnāşib tāpışär, ādām éslāşib (ats.).* (ÖTL 124)

tāp-ı-ş-är

“At kişneşerek buluşur, insan akıllaşarak (karşılıklı konuşarak)”

3.6. Yeni Uygur Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.6.1. Yeni Uygur Türkçesinde Edilgenlik

Yeni Uygur Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*F*)/- ve -(*F*)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Hal-ehvali künséri égirlişip, nepesliri boğuluptu.* (UHM 21)

boğ-u-l-uptu

“Durumu günden güne ağırlaşır nefesi daralmaya başlamış.”

ii. *Emma şu haman hiliqi qizniñ: “Qorqmay kélivériñ!” digen avazi añliniptu.* (UHM 15)

añla-n-iptu

“Ama tam o anda biraz evvelki kızın “Korkmayın, gelin!” diyen sesini duyulmuş.”

iii. *Tülke nahayiti yuvaş, sap dil, uniñ sap dilligi nurgun qétim ispatlanğan.* (UHM 75)

ispat+la-n-ğan

“Tilki gayet ağır başlı, sakın, temiz kalplidir. Onun temiz kalpliliği, iyi niyetliliği birçok kere ispatlanmıştır.”

3.6.2. Yeni Uygur Türkçesinde Dönüştürülük

Yeni Uygur Türkçesinde dönüştürülük, fiile getirilen “-(^l)n-, -(^l)l- ve -(^l)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Savapliq kitaplarni oquvétiptu” dep öziçe söyüniptu.* (UHM 16)

söy-ü-n-iptu

“Sevap olacak kitaplar okuyor.” diye kendi kendine sevinmiş.

Öztürk (1994, s. 44), -ş- biçimbiriminin bazen dönüştürülük anlamı kazandırdığını ifade eder ve şu örneğe yer verir:

Oğrilar ordiniñ içige kirip hezine bar cayni izdişiptu.

“Uğrular sarayın içine girerek hazinenin olduğu yeri aramışlar.”

Öztürk (1994, s. 47), eklendiği fiile dönüştürülük anlamı yaratan -k- biçimbiriminden de bahseder ve şu örnekleri verir:

çél-i-k- “göze çalmak, görünmek”

tin-i-k- “sakinleşmek, dinlenmiş hale gelmek”

3.6.3. Yeni Uygur Türkçesinde Ettirgenlik

Yeni Uygur Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/(U)r-, -DUr-, -Ġ⁴Uz-/-gür-/-kar-/-kaz-, -set- ve -t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *“Oğlum çoñ bolğiče xiracet qilsun, sile uniñ turmuşidin xever alisila” dep on miñ ser altun bergen idi, epsuski sile turmuşumdin xever almaqta yoq, méni ordidin heylep çiqardila.* (UHM 167)

çiq-ar-dila

“Oğlum büyüyene kadar ona masraf edin, göz kulak olun, diye zatiâlinize on bin ser altın vermişti. Maalesef siz benim geçimimle ilgilenmediniz, beni saraydan sürdünüz.”

ii. *Cénim ana, inimdin kitapni élip bériñ, bu işqa inimni köndürüñ.* (UHM 17)

kön-dür-üñ

“Canım anneciğim, kardeşimden kitabı benim için alın, bu işe kardeşimi razı ettirin.”

iii. *Emma növgerler uni içkirige kirgüzmeptu.* (UHM 69)

kir-güz-meptu

“Ama nöbetçiler onu içeri sokmamışlar.”

iv. *Yitim bala çöldin aman-ésen çiqip, öz yurtıǵa bérip, hiliqi tapqan pul-püçekliri bilen obdan kün ötküzüptu.* (UHM 20)

öt-küz-üptu

“Yetim çocuk, çölden sağ selamet çıkmış, kendi memleketine varmış. Bundan sonra kazanmış olduğu o paralarla rahat bir hayat sürmüş.”

v. *Men uniñǵa asmandiki aynıñ şeklini sizip körsettim.* (UHM 48)

kör-set-tim

“Ben ona, gökyüzündeki ayın şeklini çizip gösterdim.”

vi. *Axirida çoñ oǵlinıñ bermekçi bolǵan maldunyasi uniñ közini qızartıptu.* (UHM 17)

qızar-t-iptu

“Sonunda büyük oǵlunun vermek istediği dünya malı onun gözünü karartmış.”

vii. *Üzük yoqalsa sendiki ametnu yoqilidu, dep ügitiptu.* (UHM 98)

üg-i-t-iptu

“Yüzük kaybolursa sendeki emanet de kaybolur., diye tembih etmiş.”

viii. *Digenliriñizni bica keltürimen.* (UHM 15)

kel-tür-imen

“Dediklerinizi yerine getireceğim.”

Ercilasun editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*’nde Ersoy (2007, s. 374), “-DÄr-” ekinin Yeni Uygur Türkçesinin ettirgenlik eklerinden biri olduğunu ve ünlüyle biten tek heceli fiillere gelerek geçişli fiiller türettiğini ifade eder ve şu örnekleri verir:

toltar- “doldurmak”

ağdar- “aktarmak”

3.6.4. Yeni Uygur Türkçesinde İşteşlik

Yeni Uygur Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I^h)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Bügün didarlaştıtuq.* (UHM 15)

didar+la-ş-tuq

“Bugün görüştüğümüz.”

ii. *Yigitler hoduqqiniçe bir birige qarışiptu.* (UHM 89)

qar-i-ş-iptu

“Yiğitler telaşla birbirlerine bakışmıştı.”

3.7. Kazak Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.7.1. Kazak Türkçesinde Edilgenlik

Kazak Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(I)l- ve -(I)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Ekewiniñ joldastıqtarı uzaqqa sozılmaptı.* (KHM 250)

soz-ı-I-maptı

“İkisinin arkadaşlıkları uzun sürmemiş.”

ii. *Ƙarġanıñ amalı tawsılıp, ƙattı kıynaladı.* (KHM 298)

kıyna-1-adı

“Karga çaresiz kalıp çok üzülür.”

iii. *Ayırbas ayaqталıp, qıpşaqtıñ qara sıyraқ balasına bilezik salındı.* (DDFE 92/446)

sal-1-n-dı

“Takas tamamlanıp esmer Kıpçak çocuġın koluna bilezik takıldı.”

iv. *Şäkirti Qorqıtqa qobız berip küy tartuwın ötiñdi.* (DDFE 160/1524)

öt-i-n-di

“Öğrencisi Korkut’a kopuzu uzatarak çalmasını rica etti.

3.7.2. Kazak Türkçesinde Dönüşlülük

Kazak Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(I)n-, -(I)l- ve -(I)s-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Onımen sağız topraқtı ƙazıp alıp, közeni jamayın. Bütindelgen közemen ƙudıқтан suw tartıp, tumsıġımdı juwayın da, ulardıñ tätti etine bir toyayın, –dep ötiñipti.* (KHM 298)

öt-i-n-ipti

“Onunla sakız toprak kazacağım, çömleġin dibine yama yapacağım sonra gidip kuyudan onunla su alıp ağzımı yıkayayım da sonra şahinin tatlı etinden yiyeceğim – diye rica etmiş.”

ii. *İyt degen sözdi esiytken soñ, tülki aldı–artına ƙaramastan ƙaşa jöneledi.* (KHM 245)

jöne-1-edi

“Köpek sözünü duyan tilki arkasına bakmadan kaçmaya başlar.”

iii. *Sizge eşteje bere almay kıstıldım.* (KHM 246)

ķıs-ı-l-dım

“Size bir şey vermediğim için utandım.”

iv. *Aķırı ekewi kimniņ küşti, kimniņ älsiz ekenin sınap körüwdiņ amalın oylasadı.* (KHM 295)

oyla-s-adı

“Sonunda ikisi kimin güçlü, kimin ise güçsüz olduğunu ispatlamak için çözüm bulmaya çalışırlar.”

v. *Jolbarıs tıprılawın ķoyģan kezde tülki de kelip, terisin sıyrıwģa ķirisadı.* (KHM 236)

ķir-i-s-adı

“Kaplan korunmaya çalışmış, ama olmamış, kaplanın artık öldüğünü anlayınca tilki de derisini sıyırmaya girişir.”

3.7.3. Kazak Türkçesinde Ettirgenlik

Kazak Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/-(I)r-, -DIr-, -ĖIz-/QIz- ve -t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Ėaratorģay bir kişkene ķayıģa uya salıp, balapan şıģaradı.* (KHM 254)

şıģ-ar-adı

“Bir serçe küçücük kayın ağacına yuva yapıp yavru çıkarır.”

ii. *Äyel köp keşikpey-aķ jan tapsıradı.* (KHM 248)

tap-s-ı-r-adı

“Kadın çok geçmeden can teslim eder.”

iii. *Jurttıñ bări eginin egip bitirdi.* (KHM 254)

bit-i-r-di

“Herkes tarlalarını ekip bitirdi”

iv. *Jaraydı, onday bolsa, qazir toygızamın.* (KHM 246)

toy-ğız-amın

“Tamam, öyleyse, şimdi doyururum.”

v. *E, dosım, meniñ qarnım aştı, bir amalın tawıp meni toygızşı?* (KHM 258)

toy-ğız-şı

“Ey, dostum, ben açım, bir çaresini bulup beni doyurur musun?”

vi. *Jok, mırzalar, biz senderge jegizbeymiz.* (KHM 264)

je-giz-beymiz

“Yok beyler, biz sizlere yedirmeyiz.”

vii. *–Aqılgöyım, tüstiñ be kolğa? – dep tülki şap berip ustap aladı. –Qazir sazayındı tartkızamın.* (KHM 255)

tart-қız-amın

“–Uyanık, tuzağıma düştün mü? –diyerek, tilki kargayı yakalar. –Şimdi sana cezayı vereceğim.”

viii. *Eki qazdı qarqıldap jolatpay, kölşigin qızğanıp, eki qazğa suw işkizbedi.* (KHM 284)

iş-kiz-bedi

“İki kaza bağırıp gölcüğe yaklaştırmamış, kıskanıp iki kaza su içirmedi.”

ix. *Ƙorkıt, Ƙorkıt degende öztip Ƙorkıtar ma ediñ?* (KHM 249)

kork-ı-t-ar

“Korkut, korkut deyince beni böyle korkutur muydun?”

x. *Ƙaşkırdıñ işine enip ketti de, işi– Ƙarnın jedi, Ƙaşkırdı öltirdi.* (KHM 241)

öl-tir-di

“Kurdun içine girip karnını yedi, kurdu öldürdü.”

3.7.4. Kazak Türkçesinde İşteşlik

Kazak Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I)s-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Keliñiz äñgimeleselik.* (KHM 247)

äñgime+le-s-elik

“Geliniz, sohbet edelim.”

ii. *Bul üşewi bir jerde otırıp wädelesipti.* (KHM 268)

wäde-le-s-ipti

“Bu üçü bir yerde oturup anlaşmışlar.”

3.8. Kırgız Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.8.1. Kırgız Türkçesinde Edilgenlik

Kırgız Türkçesinde edilgenlik, “-(I^l)- ve -(I^l)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Köngkö tokoy coyulgan.* (MD 578/1238)

coy-u-l-gan

“Küngü için orman kesilmiş.”

ii. *Önggü buzuk körünöt,*

Közü buzuk körünöt. (MD 566/826-827)

kör-ü-n-öt

“Yüzü bozuk görünüyor,

Gözü bozuk görünüyor.”

3.8.2. Kırgız Türkçesinde Dönüşlülük

Kırgız Türkçesinde dönüşlülük, “-(*I⁴*)n- ve -(*I⁴*)l-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Atasın çabatıgan başandı.* (MD 579/1297)

baş-ta-n-dı

“Atasına vurmaya niyetlendi.”

ii. *Enesin köstöp oktoldu.* (MD 550/308)

okto-l-du

“Anasına doğru atıldı.”

iii. *Aynektey kösü süzüldü.*

Kan Kökötöy üzüldü. (MD 676/14-15)

süz-ü-l-dü

üz-ü-l-dü

“Ayna gibi gözü süzüldü,

Han Kökötöy öldü.”

3.8.3. Kırgız Türkçesinde Ettirgenlik

Kırgız Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/(*I⁴*)r-, -D*I⁴*r-, -g*I⁴*s-, -G*I⁴*z-, -kür- ve -(*I⁴*)t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Ak sakalıñ at çıgar*

Kiçüü çoro ton çıgar (MD 593/1758-1759)

çıg-ar

“Ak sakalını at çıkar!

Küçük çoroya don çıkar!”

ii. *Bugün aldap soolap tüşürgün!* (MD 573/1081)

tüş-ü-r-gün

“Bugün aldatıp kandırıp indir!”

iii. *Ayd’asmannan cıldırğan,*

Künd’asmannan cıldırğan, (MD 545/112-113)

cıl-dır-gan

“Ayı gökten döndürmüş,

Güneşi gökten döndürmüş.”

iv. *Alman Bet atka mingisti.* (MD 640/1489)

min-gis-ti

“Alman Bet ata bindirdi.”

v. *Aldıñı cerden sısın ötkürböy*

Üstüñgü kündön kösün tiigispey (MD 649/1805-1806)

öt-kür-böy

tii-gis-pey

“Altındaki yerden rutubeti geçirmiyor,

Üstündeki günden gözünü değdirmiyor.”

vi. *Çüştödön köynök kiigizet,*

Tubardan dambal kiigizet (MD 744/133-134)

kii-giz-et

“Çüştöden gömlek giydiriyor,

Tubardan dambal giydiriyor.”

vii. *Togustu tartıp ötkürsün!* (MD 592/1719)

öt-kür-sün

“Dokuzu çekip getirsin!”

viii. *Tokoylu cerge toptottum,*

Bataçı kulga cektottum. (MD 676/40-41)

topto-t-tum

cokto-t-tum

“Ormanlı yere toplattım,

Duacı kula ağıt yaktırdım.”

3.8.4. Kırgız Türkçesinde İşteşlik

Kırgız Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(*tʰ*)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Ölölğüçö karmaşamin,*

Mıltık-minen atışamin,

Kılıç-mimen cabışamin. (MD 602/187-188-189)

* *kar-ma-ş-amin*

at-ı-ş-amin

cab-ı-ş-amin

“Ölene kadar tutuşurum,
Miltık ile atışırım,
Kılıç ile vuruşurum.”

ii. *Kalday çığa uruştu.* (MD 688/442)

ur-u-ş-tu

“Kalday çıkıp vuruştı.”

3.9. Karakalpak Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.9.1. Karakalpak Türkçesinde Edilgenlik

Karakalpak Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(I)l- ve -(I)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Sol zaman duman aşıldı.* (KDKV 61)

aş-ı-l-dı

“İşte o zaman sis açıldı.”

ii. *Ekewin uylendiriw toyı baslandı.* (KDKV 67)

uy-le-n-diriw

bas-la-n-dı

“İkisini evlendirme düğünü başladı.”

Uygur, -s- ekinin temel olan işteşlik fonksiyonunun dışında oluş ve edilgenlik de bildirdiğini ifade eder ve şu örneklere yer verir:

soğıs-: “vurulmak, dövülmek ; dövüşmek ; çoğalmak, artmak.”

sozıs-: “uzamak, uzun hale gelmek” (<Kkp. T. Soz: “uzamak”)

Ayrıca Uygur, -qa-, -ke- eklerinin de edilgenlik işlevinden söz ederek Clauson'un Etimolojik Sözlüğünün 529. sayfasında yer alan *tarqa-* “*dağılmak, parçalanmak*” (<Kkp. *T. Is-*: “*tara:* “*dağılmak, yayılmak ve ta:r* “*dağıtmak, yaymak*”) örneğini vermiştir. (2010, s. 112).

3.9.2. Karakalpak Türkçesinde Dönüşlülük

Karakalpak Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(I)n-, -(I)l- ve -(I)s-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bunıñday jigitle bul järlerde kem- dep, işinen oylandı.* (KDKV 59)

oy+la-n-dı

“Böyle yiğitler buralarda az bulunur, diye içinden geçirdi.”

ii. *Alqıssa paşa Arap Rayhannıñ sözün esitkennen keyin, qattı qäxärlendi:* (KDKV 75)

qäxär-le-n-di

“Hasılı, Padişah Arap Rayhan’ın sözünü dinledikten sonra fena kahırlandı:”

iii. *Jigitler işip mäs bolıp yığıldılar.* (KDKV 73)

yığ-ı-l-dılar

“Yiğitler içip sarhoş olup yığıldılar.”

iv. *Tumen musiybetler tusti basıma,*

Ağam topıraq bolğan jayğa jetistim,

Qazan jeli esti ğumşa gulime,

Aşılmayın solğan jayğa jetistim. (KDKV 140)

jet-i-s-tim

“Binlerce musibetler düştü başıma
Ağam toprak olan yere yetiştim.
Hazan yeli esti gonca gülüme
Açılmadan solan yere yetiştim.”

Uygur (2010: 114), *-q-/-k-* ekinin dönüşlü ve pekiştirilmiş fiiller yaptığını belirtmiştir:

<i>tınıq-</i>	“durmak, dinlenmek”
<i>toluq-</i>	“dolgun hâle gelmek; semirmek”
<i>tutlıq-</i>	“dura dura konuşmak; dili tutulmak”
<i>tütik-</i>	“sıcakta çalışıp yorulmak ve rahatsızlanmak; acı çekmek”

3.9.3. Karakalpak Türkçesinde Ettirgenlik

Karakalpak Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “*-Ar-/(I)r-, -DIr-, -QAr-, QIz-/-ĞIz-* ve *-(I)t-*” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Alqıssa Görüğlı bek Mamadan bul sözdi esitip edi, Şaytan was-was etip joldan şığardı.* (KDKV 130).

şığ-ar-dı

“Hasılı Görüğlı Bey ana diye hitap ettiği yaşlı kadından bu sözleri işitince, şeytan vesvese edip, onu yoldan çıkardı.”

ii. *Şamlıbel den at qaşır dım* (KDKV 143)

qaş-ı-r-dım

“Şamlıbel’den at kaçır dım.”

iii. *Yiğitlerim men nexaqtan urdırdım*, (KDKV 61)

ur-dır-dım

“Yiğitlerimi ben haksız yere öldür düm”

iv. *Alqıssa, annan soñ, kelinşek Görüğliniñ qolıñan tutıp, onı işkerige qırgızdı.* (KDKV 64).

qır-giz-di

“Hasılı genç gelin, Görüğli’nin elinden tutup onu içeriye girdirdi.”

v. *En soñında qırq jigiti bilän sazı-sewbetin şerttirip köp tamaşalar qılıp, Äwezjandı ötkerdi.* (KDKV 67)

öt-ker-di

“En sonunda kırk yiğidi ile sazı sohbeti çoğaltıp eğlenceler düzenleyip Äwezcan’ı geçirdi.”

vi. *Bir toy başlatarman elge nişana.* (KDKV 60)

baş+la-t-arman

“Bir düğün başlatacağım ele-nişana”

3.9.4. Karakalpak Türkçesinde İşteşlik

Karakalpak Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I)s-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Äne, barğan iygitler sazendeşilik etisti küres tutıstı.* (KDKV 86)

et-i-s-ti

tut-ı-s-tı

“İşte, gelen yiğitler birlikte çalgı çaldılar, güreş tuttular.”

ii. *Siziñ bilän tanısalı* (KDKV 76)

tan-ı-s-alı

“Sizin ile tanışalım”

3.10. Karay Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.10.1. Karay Türkçesinde Edilgenlik

Karay Türkçesinde edilgenlik, “-(I)l- ve -(I)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Neçik bīyimiz toğdı bütün aýtıldı.* (KTİ 71)

aýt-ı-l-dı

“Beyimizin nasıl doğduğu söylendi.”

ii. *Netsik kim yoķ edim alaý bolğay edim, kırsaķtan zeretke eltingey edim.* (KTİ 105)

elt-i-n-gey

“Sanki ben hiçbir zaman var olmadım, sanki rahimden direk mezara gönderilmişim.”

3.10.2. Karay Türkçesinde Dönüşlülük

Karay Türkçesinde dönüşlülük, “-(I)n- ve -(I)l-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bu aşnı men suklandım.* (KTİ 215)

suk+la-n-dım

“Bu yemeği seviyorum.”

ii. *Süründü bunun ayağına yıkıldı yerge.* (KTİ 217)

sür-ü-n-dü

yık-ı-l-dı

“O süründü ve onun ayağına yıkıldı.”

iii. *Süvār sıgın da şirin maran kibik süvārlıklāri anın böğövrātlār seni har vaxt; süvārligindā yañılırsın hammeşa.* (GKT 298/136)

yañ-ı-l-ırsın

“Sevimli geyik ve tatlı dağ keçisi gibi onun sevgileri seni her zaman sarhoş edecek, daima sevginde yanılacaksın.”

3.10.3. Karay Türkçesinde Ettirgenlik

Karay Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-(*I^h*)r/-Ar-, -D*I^h*r-, -gUr/-giz- ve -(*I^h*)t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Baş çıġardı.* (KTİ 96)

çıġ-ar-dı

“Kafasını çıkardı.”

ii. *Hepsini ağzımdan kaçırđım.* (KTİ 136)

kaç-ı-r-dım

“Her şeyi ağzımdan kaçırđım.”

iii. *Olturġuzdular yat katınlar.* (KTİ 197)

ol-tur-ġuz-dular

“Onlar diġer kabilenin kadınlarını oturtular.”

iv. *Nefistti kütslü Tenrinin akıllatadı.* (KTİ 48)

akıl-la-t-adı

“Kudretli Allah’ın ruhu insanı akıllandırır.”

v. *Keteredi aġılın aġaraġlarının ulusunun ol yernin da azaştıradı alarnı vereklikte tüvül yol bıla.* (KTİ 65)

az-aş-tır-adı

“O, bu ülkenin halkının büyük insanların aklını alarak onları yanıltıyor ve yolsuz bir sahrada dolaşmaya zorluyor.”

Çulha (2019: 149-150), Karay Türkçesinde “-hır- , -xır-, -kir-, < -gIr” ekleriyle fiilden fiil yapan ettirgenlik eki olduğunu belirtmiş, işlek olmayan eski bir ek olduğunu

ve örneklerine yalnızca Trakay diyalektinde rastlandığına değinmiştir. Söz konusu ekle ilgili olarak şu örneklere yer vermiştir:

az-hyr- (az-hır-) “azdırmak, yoldan çıkarmak”

yet-kir- “yetiştirmek”

jat-chyr- (yat-xır-) “yatırmak”

3.10.4. Karay Türkçesinde İşteşlik

Karay Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Anıñ bilen isenleşip çık.* (KTİ 129)

isen+le-ş-ip

“Onunla selamlaş sen.”

3.11. Nogay Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.11.1. Nogay Türkçesinde Edilgenlik

Nogay Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(İ)l- ve -(İ)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Soñ bular barayatkan yol eki ayrıladi.* (NM 172)

ayr-ı-l-adi

“Sonra bunların gitmekte olduğu yol ikiye ayrıldı.”

ii. *Karasalar, karttuñ avılı körinedi.* (NM 173)

kör-i-n-edi

“Baktılar ki ihtiyarın köyü görünüyor.”

Ergönenç (2009 :90-91), “-(İ)l-” ekiyle ilgili olarak şu açıklamalara yer vermiştir:

Çok yaygın olan bu ek, fiil kök ve gövdelerine gelmektedir. Ünlüyle biten fiillere yardımcı ünlü almadan gelen -(İ)l- eki, daha çok ünsüzle biten fiillere gelir. Yardımcı ünlü daima

düzdür. Asıl fonksiyonu geçişli fiillerle pasif anlamlı, geçissiz fiillerle de meçhul anlamlı fiiller türetmektedir. Basit fiillerden bu ekle türemiş olan fiillere örnekler : *aşil-* “açılmak”, *aytil-* “söylenmek”, *basil-* “basılmak”, *beril-* “verilmek”, *buzil-* “bozulmak”, *egil-* “ekilmek, ekili olmak”, *iyil-* “eğilmek, bükülmek”, *quwül-* “kovulmak”, *quyil-* “akmak, boşalmak, koyulmak”, *minil-* “binilmek”, *mutil-* “unutulmuş olmak, ihmal edilmek”, *pşil-* “biçilmek (gömlek, elbise)”, *sizil-* “çizilmek”, *şaşil-* “dağılmak, serpilmek, saçılmak”, *şemişil-* “çözülme”, *tizil-* “dizilmek, sıra sıra konulmak”, *üzil-* “kesilmek, koparılmak, sökülme”, *yegil-* “koşulu olmak (at arabaya)”, *yonül-* “yontulmak, rendelenmek”, *yoyil-* “kaybolmak; imha olmak”.

Ekin türemiş fiillere gelmesiyle oluşan fiillere örnekler: *aqtaril-* “devrilmek, alt üst olmak”, *azyiril-* “baştan çıkarılmak”, *enel-* “işaretlenmek”, *iyiril-* “eğrilmek, bükülmek”, *kepeytil-* “genişletilmek”, *keptiril-* “kurutulmak”, *qıstiril-* “kısıtılmak”, *otal-* “ayıklanmak (zararlı ot için)”, *paydaniil-* “faydalanılmak”, *pisiril-* “pişirilmek”, *suwyariil-* “sulanmak”, *şiyaril-* “çıkarılmak”, *ülesil-* “bölünmek, paylaşılmak”, *üstel-* “eklenmek, artırılmak”, *yanlandiril-* “canlandırılmak, hayata döndürülmek”.

3.11.2 Nogay Türkçesinde Dönüşlülük

Nogay Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(*İ*)n-, -(*İ*)l- ve -(*İ*)s-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bu edem akılsız eken,–dep oylanadı.* (NM 172)

oyla-n-adı

“Bu adam akılsızmış, diye düşünür.”

ii. *Bu yerde bir aruv kozı kördim, eltiri saga borklik bolar dep ıslayıp degen edim, kamışlıkka kirip yoyıldı.* (NM 335)

yoy-ı-l-dı

“Burada iyi bir kuzu gördüm, derisinden sana başlık olur diye yakalayayım demiştim, kamışlığa girip yok oldu.”

iii. *Ulm, sen bir yerde toktap, kuyı kazıl yal al. Ak–Köbeğin ertın bası kelse sol yerde, tüste beli kelip yetiser.* (NM 377)

yet-i-s-er

“Oğlum, sen bir yerde karar verip, kuyu kaz dinlen. Ak–Köbek, sabah erkenden gelirse o kuyuya düştüğünde beline kadar yetişir.”

Ergönenç (2009, s. 92), “-(İ)n-” ekinin, Nogay Türkçesinin işteşlik eki “-(İ)s-” ile aynı fonksiyonda olduğunu örneğe yer vermiştir:

sögin- “birbirine küfür etmek”

3.11.3. Nogay Türkçesinde Ettirgenlik

Nogay Türkçesinde ettirgenlik, “-Ar-/-(İ)r-, -Dar-/Dİr-, -GAR-/qar-/yar-, -Gİr-, -Gİst-/qİst-/yİst-, -set- ve -(İ)t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bala bu zattı körip, şavıp barıp atasın at astınnan şıgaradı.* (NM 411)

şığ-ar-adı

“Çocuk bunu görüp koşup babasını atın altından çıkardı.”

ii. *Kışkey inisi şavıp barayatıp üş te iynedi urıp tūsiredi.* (NM 362)

tūs-i-r-edi

“Küçük kardeşi koşturup varıp üç iğneyi de vurup düşürdü.”

iii. *Kapı aldında eki tut terek bar, olardı aybalta man tüpten kesip avdararsıñ,* (NM 184)

av-dar-arsıñ

“Kapı önünde iki dut ağacı var, onları balta ile dipten kesip devirirsin.”

iv. *Han süyinip, ırgatın şakırıp alıp, koyın soydırıp, etin asıp pisirip, kızına yegistedi.* (NM 356)

ye-gist-edi

“Han sevinince, ırgatını çağırarak koyununu kestirip, etinden yemek pişirerek kızına yedirdi.”

v. *Atın koraga kirgiztedi.* (NM 276)

kir-giz-tedi

“Atını ahıra soktu.”

vi. *Sonday yerge kelip toktap, yastı yatkaradı.* (NM 273)

yat-kar-adı

“Böyle bir yere gelince durup genci yatırır.”

vii. *Ol razı bolıp, yol körsetedi.* (NM 327)

kör-set-edi

“O razı olup yol gösterir.”

viii. *Yuklerin kemege tiyetedı.* (NM 179)

tiye-t-edi

“Yükleri arabasına yükletir.”

ix. *İytlerge kömek etip, koyandı bir yagınnan burayık dep, bular da atların şapturdılar.* (NM 280)

şap-tır-dılar

“Köpeklere yardım edip bir yandan da tavşanı biz kısıralım diye bunlar da atlarını koşturdular.”

3.11.4. Nogay Türkçesinde İşteşlik

Nogay Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(İ)s-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Bular kelediler, anası man körisediler.* (NM 273)

kör-i-s-ediler

“Bunlar gelirler ve anasıyla görüşürler.”

Ergönenç (2009, s. 93), söz konusu ekin bazen geldiği fiilde anlamı değiştirmedini, bu tür fiillerde ekin işlevinin sıfır olduğunu ifade eder ve şu örneklerle yer verir:

<i>taralis-</i>	“dağılmak, dağılıp gitmek”
<i>tütis-</i>	“ditmek, taramak (yün)”
<i>yañilis-</i>	“yanılmak, hata etmek”
<i>yetis-</i>	“varmak, erişmek ; yetmek, yetişmek”

3.12. Tatar Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.12.1. Tatar Türkçesinde Edilgenlik

Tatar Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(F^l)l-/(O)l- ve -(F^l)n-/(O)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bèleyzèklerèñ bğŭlmi.* (KTM 57)

bğ-ŭ-l-mi

“Bileziklerin bükülmüyor.”

ii. *Cıltırda cıltır ay kürüne.* (KTM 68)

kür-ü-n-e

“Parıl parıl ay görünür.”

3.12.2. Tatar Türkçesinde Dönüşlülük

Tatar Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(F^l)n-/(O)n-, -(F^l)l-/(O)l- ve -(I)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Baylık bélen bik maktanma.* (KTM 12)

makta-n-ma

“Zenginlikle çok övünme.”

ii. *Almagaçnıñ bütagina*

Sandıgaçlar tézélgen (KTM 36)

téz-é-1-gen

“Elma ağacı dalına

Bülbüller dizilmiş”

iii. *min matur dép küterélme* (KTM 81)

küter-é-1-me

“ ‘Ben güzelim.’ diye kibirlenme”

iv. *Sevdegernëñ öç citken ulı bar idë. Her öçesë yeşlëk ve nefës tēlegēnce atalarınıñ malın yaramas cirlerge tota idëler hem, kesëpke kërëşmiy.* (KDİ 167)

kër-ë-ş-miy

“Tüccarın üç yetişkin oğlu vardı. Üçü de gençliklerinin ve nefislerinin dilediğince babalarının malını yaramaz yerlere harcarlardı, hem de bir işe girişmezler.”

v. *Emma şunu bēlmek kirek: ul dōnyada beḡtlë bulırğa yul ve aḡirette ġazaptan ḡotılırğa bër çaradır, çōnki kēşë öç nersenëñ bērsën ēzlemiy bulmas hem ḡulında malı bulmasa, alarğa citëşmes.* (KDİ 168)

cit-ë-ş-mes

“Ama şunu iyi bilmek gerek, o dünyada şanslı olmanın yolu ve ahirette gazaptan kurtulmak için bir çaredir çünkü insan üç şeyin birini aramadan olmaz ve elinde malı olmazsa onlara ulaşamaz.”

3.12.3. Tatar Türkçesinde Ettirgenlik

Tatar Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-(^F)r-/(^ö)r-, -D^Fr-, -Ġ²Iz-/-Ġëz-/-ḡar-/-kër- ve -(I)t-” biçimbirimleriyle oluşturulmaktadır.

i. *Açuvlanıp, bolarnı bërden bêtërem.* (KDI 224)

bêt-ë-r-em

“Sinirlenip onların hepsini birden bitireyim.”

ii. *Canıym canıym candırdıñ*

Candırdıñ-ya küydèrdèñ (KTM 66)

can-dır-dıñ

küy-dèr-dèñ

“Cananım cananım yandırdın

Yandırdın da yaktırdın”

iii. *Kündüz kürép kiç ütkerdém* (KTM 42)

üt-kër-dém

“Gündüz görüp gece geçirdim”

iv. *Altın baldak çatnattım*

Kümüş belen yalgattım (KTM 40)

çat+na-t-tım

yal+ga-t-tım

“Altın yüzük çatlattım”

“Gümüş ile eklettim”

3.12.4. Tatar Türkçesinde İşteşlik

Tatar Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I)ş/-/(O)ş” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *İkè bülbül sugışa* (KTM 75)

sug-ı-ş-a

“İki bülbül dövüşür.”

ii. *Al-mı sinén yavlıgıñ*

Gül-mü sinéñ yavlıgıñ

Uçarganda süyleşmiyséñ*

Elle yuk-mı savlıgıñ (KTM 38)

**süyle-ş-miyséñ*

“Al mı senin yaşmağın?

Gül mü senin yaşmağın

Rastlayınca söyleşmezsın

Yoksa yok mu sağlıgın”

3.13. Başkurt Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.13.1. Başkurt Türkçesinde Edilgenlik

Başkurt Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(ı)l/-el/-/(Ü)l- ve -(ı)n/-en/-/(Ü)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Keşeler ülgän, maldar qırılğan.* (BHD 62)

qır-ı-l-ğan

“İnsanlar ölmüş, mallar kırılmış.”

ii. *Oşonan huñ ike yaqlap xalıq arahında ızgıñ, talaş-tartıñ, şaw-şıw başlana.* (BHD 317)

baş+la-n-a

“Ondan sonra iki yakadaki halk arasında gürültü, patırtı, tartışma başlar.”

3.13.2. Başkurt Türkçesinde Dönüslülük

Başkurt Türkçesinde dönüslülük, fiile getirilen “-(1)n-/-en-/(Ū)n- ve -(1)l-/-el-/(Ū)l-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Ural tırışıp-tırmaşıp batqan yerenän sıqtı la yañınan Aqbuzatqa barıp **atlandı**, ti.* (BHD 63)

atla-n-dı

“Ural uğraşıp-didinip battığı yerden çıktı ve yeniden Akbozat’a bindi.”

ii. *Şunan ular ozon baw menän qaramağa azıp quyılğan zur taştı kürep qalıp, şunıñ tirähenä **yıyılalar**.* (BHD 64)

yıy-ı-l-alar

“Sonra onlar büyük bir iple karaağaca asılan büyük taşı görüp onun çevresine toplanırlar.”

3.13.3. Başkurt Türkçesinde Ettirgenlik

Başkurt Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-(1)r-/-Är-/(Ū)r-, -Der-/-Dır-/-DŪr-, -Gez-/-Ĝ²ız-/-ĜŪz-, -KÄr-, -ker-/-kır-/-KŪr-/-KÄz-, -et-/(1)t-/-Ūt- ve -äz-/-ez-/(1)z-/(Ū)z-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bına ber zaman, bötä deyewzärze, acdahalarzı qıytarıp böttöm tigändä genä, Ural batırzıñ östönä hanhız küp yen-pärey kötöwe kilep **yabırıla**. -tın da **aldır**mayzar, küz dä **astır**mayzar, böröp alıp baralar yegette.* (BHD 66)

yap-ı-r-ıla

al-dır-mayzar

as-tır-mayzar

“Bana her daim, bütün devleri, ejderhaları öldürüp bitirdim dediğinde yine Ural Batır’ın üstüne birçok cin-peri gelip saldırmış, nefes de aldirmamış göz de açtırmamışlar, bürüyüp almışlar yiğidi.”

ii. *Ay yegetem-küz qaram,*

Mine küldän sığarma. (BHD 86)

sığ-ar-ma

“Ey yiğidim, göz karam,

Beni gölden çıkarma.”

iii. *Huñinan Başkürtüstan Yazıwsılar soyuzı qaramağındağı Äzäbi fond direktori vazifahın başkarzı.* (BTİ 274)

baş-~~kar~~-zı

“Başkurdistan Yazarlar Birliğı bünyesindeki Edebî Bölümün başkanlığı görevini yürüttü.”

iv. *Algır büre küzendäy,*

Küz bäbägen sılatır;

Yelhä qoştay yelpenep,

Artında sañ uynatır. (BHD 63)

sıla-t-ır

uyn-a-t-ır

“Algır kurt gözü gibi,

Göz bebeğini kızartır;

Koşsa kuş gibi yelip,

Arkasında toz kaldırır.”

v. *Ana şul Terewhıwzın ber tamsıhı ülep yatqandı tereltä awırıp yatqandı hawıqtıra, ä Äcäldeñ üzen ülaterä ikän.* (BHD 62)

ül-ter-ä

“İşte o Tihiriv’in bir damlası öleni diriltir, hastayı ayağa kaldırır, Ecelin kendisini de öldürürmüş.”

vi. *Yegetteŋ qanın aǵızma.* (BHD 98)

aǵ-ı-z-ma

“Yiğidin kanını akıtma.”

3.13.4. Başkurt Türkçesinde İşteşlik

Başkurt Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-eş-/(ı)ş-/(Ü)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *His qıhımğa qalmaysa,*

Qızzar män [ul] höyzäşhen. (BHD 99)

höy+zä-ş-hen

“Hiç sıkılmadan, çekinmeden,

Kızlarla söyleşsin.”

ii. *Bıl dürt batır ber-berehenä yaqınlaştı,*

Yırtqısqa kitmäk bulıp aqıllaştı;

Här qayhıhı azamatın yıyıp alıp;

Xuş, aman bulıǵız, tip baqıllaştı. (BHD 270)

yaqın+laş-tı

aqıl+laş-tı

baqıl+laş-tı

“Bu dört bahadır birbirine yakınlaştı,

Canavara gitmek için akıllaştı;

Her biri adımlarını yığıp alıp,

Hoşça kalın, sağlıcakla kalın diye vedalaştı.”

3.14. Karaçay-Balkar Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.14.1. Karaçay-Balkar Türkçesinde Edilgenlik

Karaçay-Balkar Türkçesinde edilgenlik, “-(I^l)I-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Emen terek carılğandı da, gırını açılğandı.* (KMTM 285)

aç-ı-I-ğandı

Meşe ağacı yarılmış, oyluk açılmış.

ii. *Endi tawuq iyneni cutalmazça bolğanında, tawuq, halı bolup, iynege suwurulğandı.* (KMTM 295)

suw-u-r-u-I-ğandı

“Şimdi tavuk iğneyi yutamayacağından iplik olup iğneyi ipe dizmiş.”

3.14.2. Karaçay-Balkar Türkçesinde Dönüştülük

Karaçay-Balkar Türkçesinde dönüştülük, “-(I^l)n-, -(I^l)I- ve -(I^l)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *İşni tap bolmağanın körüp, patçah: «Bu sawutlanı, bu bıstırlanı men qayadan enisge atayım», — dep sağıslanğandı.* (KMTM 275)

sağıs+la-n-ğandı

“İşin iyi olmadığını gören padişah: “Ben bu silahları, bu elbiseleri kayalıklardan aşağı sarkıtayım.” diye düşünmüş.”

ii. *Endi Allah buyurğan bolur, mından da qutuldum.* (KMTM 275)

qut-u-I-dum

“Şimdi Allah’ın dediği olur, bundan da kurtuldum.”

iii. *Oğarı sın taşnı katı türtüleğe kelsin, - deb, senekni çoluna alıb, ındırda sirelib küvşene turğan uvanıklağa eşekni koşub, abrek çıkğanlı termilib turğan işge **kirişdi**.* (KKRİ 178)

kir-i-ş-di

“Yukarıdaki mezar taşına gelsin dedi, dirgeni eline alıp harmanda dikilen gevşeyen öküzlere eşeği katıp bırakılan işe girişti.”

3.14.3. Karaçay-Balkar Türkçesinde Ettirgenlik

Karaçay-Balkar Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-/-(^f)r-, -D^fr-, -g^fz-/g^fzt, -(^f)D- ve -(^f)z-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Uğay, **çığarmayma**.* (KMTM 284)

çığ-ar-mayma

“Hayır, çıkarmam.”

ii. *Elte barıp, bir tüzde cerge **tüşürdü**.* (KMTM 275)

tüş-ü-r-dü

“Götürüp düz bir yere indirdi.”

iii. *Kör, balam, kör, dep, anaları kızçıqını **körgüztgendi**.* (KMTM 287)

kör-güzt-gendi

“Gör babam gör deyip anaları küçük kızı göstermiş.”

iv. *Qatın anı kızına **uzatadı**.* (KMTM 277)

uza-t-adı

“Kadın onu kızına uzatır.”

v. *Endi, Allah aytsa, bu meni asağınçı, men munu öltüreyim.* (KMTM 275)

öl-tür-eyim

“Şimdi Allah nasip ederse, bu beni yemeden bunu onu öldüreyim.”

Ercilasun editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*'nde Tavkul (2007, s. 903), “-(*l*)z-” ekiyle ilgili olarak şu örnekleri vermiştir:

ağ-ı-z- “akıtmak”

em-i-z- “emzirmek”

qorq-u-z- “korkutmak”

tam-ı-z- “damlatmak”.

3.14.4. Karaçay-Balkar Türkçesinde İşteşlik

Karaçay-Balkar Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(*l*)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Emegen da, cas da bir birlerine çaphandıla da, buwuşhandıla.* (KMTM 284)

buw-u-ş-handıla

“Emegen ve genç birbirlerinin üzerine koşmuşlar, boğuşmuşlar.”

3.15. Kumuk Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.15.1. Kumuk Türkçesinde Edilgenlik

Kumuk Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*l*)l- ve -(*l*)n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Yangı üyler olarda*

Qurula qabat-qabat (KTF 161)

qur-u-l-a

“Yeni evler orada

Sıra sıra kuruluyor”

ii. *Eşitile* uzaqdan

Bizge tanış tavuşlar (KTF 161)

eşit-i-l-e

“Uzaktan duyuluyor

Bize tanıdık gelen sesler”

iii. *Adamlıq da, namus da*

Yaş zamanda başlana (KTF 166)

başla-n-a

“Adamlık da namus da

Küçüklükte başlıyor”

iv. *Adam özünden tügül, sözünden biliner.*

bil-i-n-er

“Adam kendinden değil, sözünden bilinir.” (KTA 44/52)

3.15.2. Kumuk Türkçesinde Dönüşlülük

Kumuk Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(*F*)n-, -(*F*)l- ve -(*F*)ş-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Esgergende olanı*

Tarih özü türlene (KTF 163)

tür+le-n-e

“Onlar anıldıkça

Tarihi zenginleşiyor”

ii. *Biyge inanma, suvğa tayanma.* (KTA 88/651)

taya-n-ma

“Beye inanma, suya dayanma.”

iii. *Allah, sen meni doslarımdan saqlağır, duşmanlarımdan men özüm saqlanırman.* (KTA 49/113)

saqla-n-ırman

“Allah, sen beni dostlarımdan koru; düşmanlarımdan ben kendim korunurum.”

iv. *Esgi dünyada ölüp*

Olar hali tirilgen (KTF 164)

tir-i-l-gen

“Eski dünyada ölüp

Onlar şimdi dirilmiş”

v. *Aşağan qutulğan, yalağan tutulğan.* (KTA 58/235)

qut-u-l-ğan

tut-u-l-ğan

“Yiyen kurtulmuş, yalayan tutulmuş.”

vi. *Cawap gelip olardan*

Yetişdiler negetge (KTF 170)

yet-i-ş-diler

“Onlardan cevap gelip

Niyete ulaştılar.”

vii. *Salam verib soruŝur*: (QF 228)

sor-u-ŝ-ur

“Selam verip sorar.”

3.15.3. Kumuk Türkçesinde Ettirgenlik

Kumuk Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-(*F*)*r*-, -*Ar*-, -*DI*^{*F*}*r*-, -*gAr*-, -*gIr*-, -*gUz*- ve -*t*-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Tatli söz yılannı ininden çıĝarır*. (KTA 205/2271)

çıĝ-ar-ır

“Tatlı söz yılannı ininden çıkarır.”

ii. *Birevnü saqalı çirkiygende, birev oĝar çişlik qızartĝan*. (KTA 86/621)

qız-ar-t-ĝan

“Birinin sakalı ucundan yandıĝında birisi onda ŝiş kebabı kızartmış.”

iii. *Kuŝuŝ kayda uçurduŝ* (QF 103)

uç-u-r-duş

“Kuŝunu nerede uçurdun.”

iv. *Açĝa qazan asdırma, suvuqĝa ot yaqdırma*. (KTA 42/16)

as-dır-ma

yaq-dır-ma

“Aça yemek yaptırma, üŝüylene ateŝ yaptırma.”

v. *Aç gelgenni toydurĝan, geç gelgenni qondurĝan*. (KTA 42/14)

toy-dur-ĝan

qon-dur-ğan

“Aç geleni doyurmuş, geç geleni konuk etmiş.”

vi. *Yamanlik salğan yara yapurakday yangırır.* (QF 300)

yan-gır-ır

“Pislik salan yara yaprakla temizlenir.”

vii. *Alaşanı ayaqdan, biyikni başdan ötgermege gerek.* (KTA 47/85)

öt-ger-mege gerek

“Alçağı ayaktan, yükseği baştan geçirmek gerek.”

viii. *Açlıq düşmannı qabağın da tanırır.* (KTA 42/19)

tan-ı-t-ır

“Açlık düşmanın kapısını da tanırır.”

Başar (2010, s. 79-83), Kumuk Türkçesinde pek işlek olmayan “-guz-” biçimbirimiyle ilgili olarak şu örneği vermiştir.

tur-ğuz- “ayağa kaldırmak”

3.15.4. Kumuk Türkçesinde İşteşlik

Kumuk Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(*Iʰ*)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Adam söyleşir, hayvan yalaşır.* (KTA 45/54)

**söyle-ş-ir*

yala-ş-ır

“İnsan konuşur, hayvan yalaşır.”

ii. *Bizin bulan uruşma.* (QF 91)

ur-u-ş-ma

“Bizimle vuruşma.”

3.16. Altay Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.16.1. Altay Türkçesinde Edilgenlik

Altay Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*I^h*)/- ve -(*I^h*)/n-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Tuular kayıştay büktelet* (AMD 426)

bük-te-I-et

“Dağlar kayış gibi bükülür.”

ii. *Cerdiñ üsti silkindi* (AMD 1322)

sil-k-i-n-di

“Yerin üstü deprendi.”

3.16.2. Altay Türkçesinde Dönüştürülme

Altay Türkçesinde dönüştürülme, fiile getirilen “-(*I^h*)/n- ve -(*I^h*)/l-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Ozogızınañ on artık carandı.* (AMD 1295)

cara-n-dı

“Öncekinden on defa daha iyileşti.”

ii. *Aydıp bolbos cuu başaldı* (AMD 1378)

baş+ta-I-dı

“Benzersiz bir savaş başladı.”

3.16.3. Altay Türkçesinde Ettirgenlik

Altay Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-ar-, -(^F)r-, -D^Fr-, -g^Fs-, -(^F)s- ve -t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Büdüre kazıp **çığardılar*** (AMD 591)

çığ-ar-dılar

“Kazıp hazırladılar.”

ii. *Ceti börügin **tüjürgen*** (AMD 505)

tüj-ü-r-gen

“Yedi borkünü düşürmüş.”

iii. *Boyım cazıp **ördürbedim*** (AMD 1700)

ör-dür-bedim

“Kendim açıp ördürmedim.”

iv. *Ceten kaandı **korkıttı*** (AMD 1320)

kork-ı-t-tı

“Yetmiş kağanı korkuttu.”

v. *Albatı-congı **cırgattı*** (AMD 1770)

cır+ga-t-tı

“Eli-halkı eğlendirdi.”

Ercilasun editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*’nde Dilek (2007, s. 1035), “-g^Fs- ve -(^F)s-” ekleri üzerine şu izahta bulunmuştur:

-gI⁴s-: Ek çoğunlukla ünlüyle ve tek heceli olup “r, y” ünsüzleri ile biten fiillere gelmektedir. Geçişli fiil kök ve gövdelerine geldiği zaman geçişlilik anlamını pekiştirerek geldiği fiilin ifade ettiği hareketi, işi bir başkasına yaptırmak anlamında fiiller türetilir. Geçişsiz fiillerden ise geçişli fiiller yapar: bayıgıs- “zenginleşmek; kıymetlendirmek” (bayı-: zenginlenmek, zengin olmak), körgüs- “göstermek” (kör-: görmek), oturgus- “oturtmak; dikmek (bitki için)” (otur-: oturmak), tiygıs- “dokundurmak, değdirmek” (tiy-: dokunmak, değmek, temas etmek), toygıs- “doyurmak” (toy-: doymak), turgu- “koymak, yerleştirmek; kaldırmak” (tur-: ayakta durmak, kalkmak; bulunmak), cattırgıs- “yatırtmak; yerleştirmek” (çattır-: yatırmak; yerleştirmek; koymak).

-(I⁴)s-: Çoğunlukla tek heceli ve sonu ünsüzle biten fiillere gelir. Geçişsiz fiilleri geçişli yapar. Geçişli fiillere geldiğinde ise bu fiillerin ifade ettiği anlamı daha da kuvvetlendirmektedir: ağıs- “akıtmak; süzmek, süzgeçten geçirmek” (ak-: akmak), artıs- “artırmak; yedekte bulundurmak” (art-: artmak, kalmak), emiş- “emdirmek, emzirmek” (em-: emmek), kabıs- “yakmak, tutuşturmak” (kap-: yakalamak, kapmak, tutmak), tüges- “tüketmek, bitirmek” (tüke-: tükenmek, bitmek; yetmek, kifayet etmek DLTD: 688), ugus- “duyurmak, dinletmek” (uk-: dinlemek).

3.16.4. Altay Türkçesinde İşteşlik

Altay Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I⁴)ş-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Onçozi çıgıp üydeşti* (AMD 830)

üyde-ş-ti

“Hepsi çıkıp vedalaştı.”

ii. *Ençeyip kelip tudıştılar*. (AMD 1390)

tud-ı-ş-tılar

“Eğilip gelip tutuştular.”

Dilek (2004, s. 787), “-GI⁴IA-” ekinin fiile *birliktelik* ve *aynı anda yapılma* anlamı kattığının altını çizer:

Fermada istegilep turgan ulus aydıjatan. (KSK, 12) “*Çiftlikte çalışanlar söylüyordu.*”

(Buradaki “*çalışmak*” eyleminde aynı işi ortaklaşa yapanlar ve sayıca çoklukları vurgulanır.)

Ekü anayda kuuçındajıp ayıkları caar eki baska cangılagan. (KSK, 26)

“İkisi böyle konusup, evlerine ayrı ayrı döndüler.”

(Bu örnekte de "dönmek" fiilini sadece iki kişinin aynı anda yapması söz konusudur.)

Ada-enezi çaylagılap alala, könöktörin tudungılap, tıskarı çıktılar. (ACÖ, 68)

"Annesi ve babası çaylarını içip, kovalarını tutup dışarı çıktılar."

("Çay içmek" ve "tutmak" eylemleri her zaman tekrarlanan ve birlikte yapılan bir is karakterindedir.).

3.17. Hakas Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.17.1. Hakas Türkçesinde Edilgenlik

Hakas Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(I)I/-/(İ)I-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Ködirilbesteg kök tuban ködirilipçededir.* (AÇA 68/331)

ködİR-İ-İ-İpçededİR

“Kalkamayacak gibi kök duman yükselmektedir.”

ii. *Malğa mal xozılçadadır* (AÇA 82/515)

xoz-İ-İ-çadadır

“Mala mal katılmaktadır.”

3.17.2. Hakas Türkçesinde Dönüşlülük

Hakas Türkçesinde dönüşlülük, fiile getirilen “-(I)n/-/(İ)n-” biçimbirimiyle sağlanmıştır.

i. *Ol xaraazın uzup xondılar* (AÇA 58/222)

xo-n-dılar

“O geceyi uyuyup konakladılar.”

ii. *Ay Xucın kör-ĩ-n-ĩbĩsken* (AÇA 70/374)

kör-ĩ-n-ĩbĩsken

“Ay Hucın görünüverdi.”

Arıkoğlu (2011, s. 48), *-k-*, *-h-*, *-(I)h-*, *-(u)h-*, *-Ĭk-*, *-ük-* ekiyle ilgili olarak şu tespitte bulunmuştur:

İşlek olmayan bu ek; ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzlü fiil-lere yardımcı ünlüyle gelir. Bu ünlüler kendisinden önceki ünlüyle uyum gösterir. Asıl işlevi pekiştirme olan ekin, bazı örnekleri dönüşlülük ifa-desi de verir: *at-ıx-* “hoplayıp zıplamak”, *çaz-ıx-* “rahatına bakmak, sakin-leşmek”, *ir-ĩk-* “usanmak”, *xım-ıx-* “alışmak, tiryakisi olmak”, *xır-ıx-* “kırmak, kesmek”, *xız-ıx-* “zaruret içinde olmak”, *öt-ĩk-* “ıslanmak”, *puz-ux-* “bozulmak, dağılmak”, *sürn-ük-* “sürçmek”, *tart-ıx-* “gönlü akmak, gönlü çekmek”, *uç-ux-* “uçuşmak, uçar gibi gitmek”.

3.17.3. Hakas Türkçesinde Ettirgenlik

Hakas Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-ar-, *-(ı)r-/-(ı)r-*, *-Dİr-/Dİr-*, *-ğıs-/ğıs-*, *-hır-/kır-*, *-(ı)s-/-(ı)s-* ve *-t-*” biçimbirimleriyle oluşturulmaktadır.

i. *Xızıl çis oçıx sığarğannar* (AÇA 84/541)

sığ-ar-ğannar

“Kızıl bakır ocak çıkardılar.”

ii. *Çazıtpin çatırıbıs!* (AÇA 76/432)

çat-ı-r-ıbıs

“İşkence yapmadan anlatıver.”

iii. *Mini sürizip, küzök tee mini uyatırdı!* (AÇA 154/1424)

uyat-tır-dı

“Beni takip ederek beni güçlü biçimde utandırdı!”

iv. *Ulup xalar aday daa xalğışpaannar* (AÇA 78/467)

xal-ğış-paannar

“Uluyacak köpek dahi bırakmadılar.”

v. *odırtıbısxannar* (AÇA 88/575)

odır-t-ıbısxannar

“Oturtuverdiler”

Ercilasun editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*’nde Arıkoğlu (2007, s. 1101), “-hır/-kır-” ekinin sonu -s ile biten birkaç örnekte bulunduğunu ifade ederek “os-hır- ‘kurtarmak’, ös-kır- ‘büyütmek’, tos-hır- ‘doyurmak’ ”örneklerini vermiştir. Bunun yanında “-(ı)s/- (ĩ)s-” ekini de tespit ederek “em-ıs- ‘emzirmek’ ”örneğini vermiştir.

3.17.4. Hakas Türkçesinde İşteşlik

Hakas Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I)s/- (İ)s-” biçim birimiyle sağlanmaktadır.

i. *Ax Xannañ on ikĩ kün tudısxabıs* (AÇA 50/123)

tud-ı-s-xabıs

“Ah Han ile on iki gün kapıştık.”

ii. *Xada ilğasçadadırlar*. (AÇA 610/602)

ilğa-s-çadadırlar

“Beraber ağlaşmaktadırlar.”

3.18. Tuva Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.18.1. Tuva Türkçesinde Edilgenlik

Tuva Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(I^ʃ)l- ve -(I^ʃ)n-/-DI^ʃn-/-ttI^ʃn-” biçim birimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Tivalarnıñ ög-bülezi baza inçaar tıvılğan.* (GTT 512/5)

tıv-ı-l-gan

“Tuvalıların aileleri de böyle oluşmuştur.”

ii. Höömeyleerin hereksel-bile högjümneeri dep bolur, ol ünner öttüneringe *üandezilengen.* (GTT 536/104)

üandezile-n-gen

“Höömey söylemek âletle melodilendirmek demektir, bu sesler ise ses taklitlerine dayandırılmıştır.”

iii. *Ol iyiniñ arazınga kiji oglu kıldınğan* (GTT 466/25)

kıl-dın-gan

“O ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.”

iv. *1970 çıldardan egeleeş, ulusçu högjümnü professional yozu-bile tırtırgan bijidilgeler Tıva Respublikanıñ teleradio kompaniyazınıñ fonotekazında baza kadagalattınğan.* (GTT 534/79)

kadaga+la-ttın-gan

“1970 yıllarından itibaren halk müziğinin profesyonel olarak çekildiği kayıtlar, Tuva Cumhuriyeti radyo-televizyon kurumunun fonetiğinde de korunmuştur.”

v. *Ködee ajıl-agıynıñ sayzıralı-bile tus çerniñ ületpürü, transportu sıry harılzaalig bolur, inçağaş beş çıl planında arga-ıyaştıg Tojuje bolgaş öske-daa çurttakçı çonnarlıg çerlerje maşına oruktarın kılırı kördünngen.* (GTT 455/140)

kör-dün-gen

“Köy işlerinin gelişimi ise yerel endüstri ve taşımacılık ile sıkı ilişkilidir, bu yüzden beş yıllık plan dahilinde ormanlık Toju’ya ve başka yerleşim yerlerine araba yollarının yapıldığı görülmüştür.”

Ercilasun editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*'nde Arıkoğlu (2007, s. 1174-1175), edilgenlik ekinen sonra ünlüyle başlayan başka bir ek geldiğinde yardımcı ünlünün düştüğünü ve ünsüz benzeşmesinin meydana geldiğini ifade eder:

“v|>pt, dl>tt, zl>st, jl>št, gl>kt.”

tıvıl- >tıvılır>tıptı “bulunmak”

tögül->töglür>töktür “1.saçılmak 2. boşalmak”

çazıl->çasılır>çastır “çözölmek, açılmak”

Bunun yanında -t ile biten fiillerde, bu ünsüzün ikizleşmesi sonucu ekin “-tʰl-” şekline girdiğini de belirtir:

kut-tul- “koyulmak”, çat-tıl- “yatılmak”, dıt-tıl- “yün kabarmak”

3.18.2. Tuva Türkçesinde Dönüşlölük

Tuva Türkçesinde dönüşlölük, fiile getirilen “-(ʰ)n-/-Dʰn-/-ttʰn- ve -(ʰ)l-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Ooŋ soonda hooray kıdunga barıp, daglarlıg bert çerlerge hendirler-bile koştunçup, berge haya-daştıg çerlerni erteriniŋ argaların öörendivis.* (GTT 449/52)

ööre-n-divis

“Ondan sonra şehir kıyısına gidip dağlık, geçmesi zor yerlerde iplerle tutunup zor kayalıkları geçme yöntemlerini öğrendik.”

ii. *Konçug höy ıdıktıg suglar Hemçik (Kemçik) ongarında, ooŋ kök-kök daglar-bile kavaylangan deviskeerinde, olçe kirgen adır salaa hemnerde, kadir-kaskak kaşpaldarda möönettingen.* (GTT 578/14)

mööŋne-tin-gen

“Çok sayıda arjaan, Hemçik çukurluğunda ve onun mavi mavi dağlarla kuşatılmış alanında, nehre karışan nehir kollarında, dik yamaçlı boğazlarda toplanmıştır.”

iii. *Ooŋ ulamından Mançjur-Kıdattıŋ kolonialdıg darlalından adırlır deeş, tıva arattarıŋ natsional-hostalgalıg demiseli kalbargaş, бүдүн çartık çüs çıl ulamçılaan çovulaŋından hostalğan* (GTT 495/6)

hošta-I-gan

“Daha sonra Çin’in sömürgeci zulümlerinden ayrılmak için Tuva halkının ulusal özgürlük savaşı gittikçe genişleyerek onları bütün yarım yüzyıl devam eden hastalıktan kurtarmıştır.”

Ercilasun editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*’nde Arıkoğlu (2007, s. 1174), dönüşlülük ekleriyle ilgili olarak şu açıklamalara yer vermiştir:

1. Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle bitenlere yardımcı ünlüyle getirilir. Yardımcı ünlüler kalınlık-incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına uyar.

2. Şekillerin –d’li varyantları tonlular, –t’li varyantları tonsuz ünsüzlerle kullanılır. İşlev açısından 1. ve 2. tipteki şekiller birbirlerine benzer ve birbirlerinin yerine kullanılabilir: *kör-ün-~kör-dün-* “görünmek, bakınmak”, *bil-in-~bil-din-* “bilinmek”, *kıl-in-~kıl-dın-* “kılınmak”.

3. Tip şekiller ise geçişlilik eki -t- ile dönüşlülük eki -tın-(ve varyantları)’ın kay-naşmasından oluşmuş bir birleşik ektir: *ajıl-da-tın-* “çalışılmak, geçinmek”, *biji-tin-* “yazmakla meşgul olmak, yazınmak”, *çuru-ttın-* “resim çektirilmek”.

Bu ekle yapılan bazı fiilleri şu şekilde sıralayabiliriz: *aayla-n-* “düzenlenmek”, *aala-n-* “bağırarak”, *aybıla-n-* “ricada bulunulmak”, *azıra-n-* “beslenmek”, *bekte-n-* “prangalanmak”, *bijekte-n-* “bıçaklanmak”, *aat-tın-* “sallanmak, ırgalanmak”, *adat-tın-* “kendini davet ettirmek, adlandırmak”, *al-dın-* “alınmak”, *ber-din-* “verilmek”, *bog-dun-* “asılmak, kendi kendini boğmak”, *öt-tün-* “öykünmek, taklit etmek”, *tep-tin-* “ayaklarıyla bir şeye dayanmak, yaslanmak”.

3.18.3. Tuva Türkçesinde Ettirgenlik

Tuva Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-(I^ʃ)r-, -DI^ʃr-, -GI^ʃs-, -(I^ʃ)s- ve -t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Kayı bir hün on hire passajır çıglı beer bolza, inçan çays-reys olarnı çeder deen çeringe çedirer.* (GTT 478/78)

çed-i-r-er

“Ne zaman yaklaşık on yolcu toplanırsa o zaman çays-reys onları gidecekleri yere götürür.”

ii. *Hemçik ununga kelgeş, bistiñ durjulga stantsiyazınga alban kirer siler — dep, bis çorup turuvusta, Sergey İvanoviç **sagındırdı**.* (GTT 447-448/17)

*sagın-**dır**-dı*

“Giderken, Hemçik vadisine gelince deney merkezimize mutlaka girersiniz diye Sergey İvanoviç hatırlattı.”

iii. *Añaa bodumnuñ eel el çerlerimniñ kızıgaarın **turgustum**.* (GTT 509/91)

*tur-**gus**-tum*

“Oraya sahip olduğum yerlerin sınırlarını yaptırdım.”

iv. *Kajan şkolaje katap çedip kelgeniviste, Mariya biske öörenikçilerniñ çup kaanı eelen kaş sorttarlıg dag-dügün **körgüstü**.* (GTT 459/205)

*kör-**güs**-tü*

“Tekrar okula geldiğimizde, Mariya bize öğrencilerin topladığı birkaç tür kaya lifini gösterdi.”

v. *Söölgü çöön türk kagan Ozmiş 744 çılda **ölürtken**.* (GTT 508/60)

*öl-ü-**r-t**-ken*

“Son doğu Türk Kağanı Ozmiş ise 744’te öldürülmüştür.”

vi. *Ol ejijerni añaa bargaş, tanıjıp köre-le beer ıynaan siler — dep çugaazın **doostu**.* (GTT 449/46)

*doo-**s**-tu*

“O arkadaşınızla oraya varınca tanışıverirsiniz elbette, diye konuşmasını bitirdi.”

Gündoğdu (2012, s. 373) da çalışmasında *-(I^l)s-* biçimbirimiyle ilgili olarak iki örnek vermiştir:

alıs- ‘bir şeyin etkisi altında olmak, tabi olmak; birine aldırmaq, çaldırmaq’

akıs- ‘akıtmak’

3.18.4. Tuva Türkçesinde İşteşlik

Tuva Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “*-(I^l)ş-*” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Möngün-Tayganıñ tövü — Mugur-Aksınçe ujar hünüvüstü avgust 10 kıldır duguruştuvus.* (GTT 449/41)

dug-u-r-u-ş-tuvus

“Möngün Tayga’nın merkezi olan Mugur-Aksına doğru uçuş günümüzün 10 Ağustos olmasında anlaştık.”

ii. *En söölünde algılar tseginge kelgeş, belen hemnerniñ «hrom, şevro, yufti» dep sorttarı-bile bisti tanıştırdı.* (GTT 450-451/70)

tanı-ş-tırdı

“En sonunda deriler atelyeye gelip hazırlanan derilerin “krom, şevro, yufti” denilen türlerini bize tanıttı.”

Ercilasun editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*’nde Arıkoğlu (2007, s. 1174), söz konusu ekin kendisinden sonra ünlüyle başlayan bir ek alması durumunda yardımcı ünlüsünün düştüğünü ve kendisinden önceki ünsüz tonluysa *-ş->-j-*, tonsuzsa *-ş->-ç-* ünsüz benzeşmelerinin görüldüğünü ifade eder ve şu örneklerle yer verir:

tuduş-ur>tutçur- “tutuşmak”

kattırış-ır>kattırır “gülüşmek”

körüş-ür>körjür “görüşmek”

3.19. Yakut Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.19.1. Yakut Türkçesinde Edilgenlik

Yakut Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-n- ve -lⁿ” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Xara Xaan toyonnooxxo uruuga belemnenu* (YM 321/1208)

belemnenu-n-i

“Xara Xaanın evinde düğün hazırlıkları yapılmış.”

ii. *Ontuoluk biirde iağas muğunun balığı tuututtan ilan baran, cietiger taxsan isteğine, küöl diekitten sağa ihilinne*. (YM 338/1729)

ihilinne

“Bir gün ağdan bir kova balığı çekip evine dönerken, göl tarafından bir ses duyuldu.”

3.19.2. Yakut Türkçesinde Dönüştülük

Yakut Türkçesinde dönüştülük, fiile getirilen “-n-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *İtini isten atıhtı balıksıt üs atır üördeex ulaxan baay kihi buollağa dii sanır*. (YM 232/321)

sanır-n-ı

“Bunu duyan tüccar balıkçının üç aygırlı, sürü sahibi, çok zengin bir kişi olduğunu düşünür.”

Kirişcioğlu (1999, s. 71), Yakut Türkçesinde fiilden fiil yapan ekler kategorisinde değerlendirdiği -lyly-, -lyly-, -lyly-, -lyly- ekinin meydana getirdiği fiillerde hareketi yapanla hareketten etkilenenin aynı şahıs olduğu belirtip söz konusu ekle ilgili olarak şu örneklerle yer verir:

çörbölcüy-: dikkat kesilmek (çörböy-: hayret etmek, kaşlarını kaldırmak),

xankılcıy-: her iki yana dönmek, çevrilmek (xankıy-: baş sallamak, başını yana eğerek selamlamak),

ırcalcıy-: müteaddit defalar sırtmak (ırcay: sırtmak, çıkmak, göze çarpmak),

nusxalcıy: yavaş yavaş sallanmak (nusxay-: eğilmek),

suodalcıy-: (uzun ve hantal hakkında) düzenli bir şekilde sallanmak (suoday-: uzun ve hantal olmak).

3.19.3. Yakut Türkçesinde Ettirgenlik

Yakut Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-, -IAr-/-UOr-, -Art-/-Ort-/-IArt-/-UOrt-, -DAr-/-DOr- ve -t-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Bies inaxpın süteremmin* (YM 317/1091)

süt-er-emmin

“Beş ineğimi kaybettim.”

ii. *Onu bu abaahı kıha oyoğö kuoçay kugas inağın ölorön kırınaastı tañnarı sülen maran, miigin, ayı kıha oyoğun, añaar oyoğospun xampı tepsen, inağın tiriitiger xaahax kurduk suulaan maran, bu ağıs-toğus suol kırıtıgar bırağa sıtıarar.* (YM 336/1685)

sıt-ıar-ar

“Onun karısı abaası kız, sarı ineği kesip derisini bir kakım gibi bütün çıkardı. Sonra bana, ayı kız olan eşin böğrüne ayaklarıyla vurdu, beni çanta gibi olan inek derisine koydu, bu sekiz – dokuz yolun kenarına attı.”

iii. *Xara sahil tiriitin biir xosko, kihil sahil tiriitin ikkis xosko sirge tüherteebit.* (YM 243/637)

tüh-ert-eebit

“Kara tilki postunu bir kata, kızıl tilki postunu ikinci kata yere atmış.”

iv. *Moğus biirde keliem dien billerbit.* (YM 302/658)

bil-ler-bit

“Bir gün Moğus onlara geleceğini bildirmiş.”

v. *Ol kulları ortotunan töhölüünü ölrör buolağın?* (YM 232/326)

öl-ör-ör

“O yabancı hayvanlardan ortalama kaç tane öldürüyorsun?”

vi. *Ce oççoğö bihigini ahat, iit.* (YM 261/1151)

aha-t

“Haydi o zaman bizi yedir, besle.”

vii. *Min ayılga küüsterin cahayabın: xaarı uullarabın, kömüölü kötöğöbün, xayaları xamparıtabın, ardağı tüherebin, siri-doydunu küöx üüneeyinen çelgitebin, kırılak kumağınan örükütebin.* (YM 222/41)

örük-ü-t-ebın

“Ben iyi güçleri idare ederim; karı eritirim, göllerin üzerindeki buzu kaldırıyorum, kayaları parçalarım, (bulutlu) havayı yağdırırım, yeryüzünü yeşil bitkilerle kaplarım, hışırtı ile kumu kabartırım.”

viii. *Muruku baay İria-Seenı tuttaran ılbıt, ınaxtaax atın bılcabıt, uuga balıktırın, oyuurga bultuurun, iliitinen üleliirin, atağınan xaamarın bollut uonna, xorguyan öllöğüne xarayaar dien Ölüü-Kütürge tuttarbıt.* (YM 229/236)

tut-tar-bıt

“Zengin Muruku, şarkıcı Seen’i yakalatmış, ineğini ve atını zorla almış, sudan avladığını, ormandan avladığını, elleriyle işlediğini, ayağı ile adımladığını zapt etmiş ve açlık içinde ölümünü beklesin diye, Ölüü-Kütür’e yakalatmış.”

3.19.4. Yakut Türkçesinde İşteşlik

Yakut Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-(I)s-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *Iria inçığı kıtta sette tüünneex-kün xatıspıt.* (YM 229/213)

xat-ı-s-pıt

“Hastalığın inleyişiyle, yedi geceli gün çarpışmış.”

ii. *Erbıt ölö sıtar, -dehispitte, itaspıttar.* (YM 334/1641)

ıta-s-pıttar

“Kocamız ölmüş yatıyor! – diye ağlamaya başlamışlar.”

3.20. Çuvaş Türkçesinde Morfolojik Çatı Oluşumu

3.20.1. Çuvaş Türkçesinde Edilgenlik

Çuvaş Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-*İl-* ve -(*İ*)*n-*” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Savtepi temle maypa yultaşisençen uyrılsa kayat’.* (ÇTKA 343)

uyr-ı-I-sa

“Savtepi, bir şekilde arkadaşlarından ayrılır.”

ii. *Tavrara ta havaslı kivi iltinet tet.* (ÇTKA 324)

ilt-ı-n-et

“Çevrede de güzel bir ezgi işitilmiş.”

3.20.2. Çuvaş Türkçesinde Dönüşlülük

Çuvaş Türkçesinde edilgenlik, fiile getirilen “-(*İ*)*n-* ve -(*İ*)*l-*” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Pirın kuşa kurinçi.* (ÇTKA 219)

kur-ı-n-çi

“Bizim gözümüze göründü.”

ii. *Pir ençen pıhsan savınat*,

Tepir ençen pıhsan hurlanat. (ÇTKA 224)

sav-ı-n-at

hurla-n-at

“Bir yandan baksan seviniyor,

“Diğer yandan baksan hüzünleniyor.”

iii. *İki urinçen tıtsa tayiltimır*. (ÇTKA 223)

tay-ı-l-timır

“İki ayağından tutup eğildik.”

iv. *Utsem şaran uti şise*

Şimarta pek sarılçış. (ÇTKA 223)

sar-ı-l-çış

“Atlar çayırılık otu yiyerek

Yumurta gibi yayıldılar.”

3.20.3. Çuvaş Türkçesinde Ettirgenlik

Çuvaş Türkçesinde ettirgenlik, fiile getirilen “-Ar-, (İ)r, -t- ve -tAr-” biçimbirimleriyle sağlanmaktadır.

i. *Utmıl usala pıterir*. (ÇTKA 222)

pıt-er-ır

“Atmış kötüyü bitirirsiniz.”

ii. *Hal’ pıtre şavıratıp ta vara ikki şavıratıp* (ÇTKA 218)

şav-ı-r-atıp

“Şimdi birini döndürelim de sonra ikinciye döndüreyim.”

iii. *Yaltan-yışran sivişriş* (ÇTKA 241)

siviş-t-riş

“Köyden soydan soğuttular.”

iv. *Hura şilepke şaptartimır*. (ÇTKA 220)

şap-tar-timır

“Kara çuvala doldurduk.”

3.20.4. Çuvaş Türkçesinde İşteşlik

Çuvaş Türkçesinde işteşlik, fiile getirilen “-ř-/-ř-/(İ)ř-/(İ)ř-/-ř-” biçimbirimiyle sağlanmaktadır.

i. *şiçi kun şapişriş tet, şiçi kaş şapişriş tet*. (ÇTKA 295)

şap-ı-ř-riş

“Yedi gün vuruşmuşlar, yedi gece vuruşmuşlar.”

ii. *Vişemhal’ pır kolhoza pırleşni*. (ÇTKA 340)

pır+leş-ni

“Onlar şimdi bir kolhozda birleşmiştir.”

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI

4.1. Edilgen Çatı

Türkçede edilgen yapı için çeşitli tanımlar yapılmaktadır.

Korkmaz (1992, s. 51), Gramer Terimleri Sözlüğü'nde edilgen çatı için şu açıklamalara yer verir:

Geçişli ve geçişsiz fiillerden ⁰l- ve ⁰n- ekleri ile kurulan; ancak, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan, öznesi belirsiz fiil çatısı. Çatının yaygın eki ⁰l-'dir. ⁰n-, yalnız ⁰l ve ünlü ile biten fiil kök ve tabanlarına getirilir: *açmak / açılmak, almak / alınmak, gitmek / gidilmek, kırmak / kırılmak, silmek / silinmek, bulmak / bulunmak, yakmak / yakılmak vb. Kapılar açıldı; içeri girildi; sazlar çalındı; oyunlar oynandı; ateşler yakıldı; hesaplar verildi* gibi.

Banguoğlu (1998, s. 413), edilgen yapılı çatılar için “Söziçinde kimse olan isim fiilden etkilenme durumunda ise o fiil tabanı bir -il- eki alıp edilen görünüşüne (aspect passif) girer.” der.

Gencan (2001, s. 306) ise “Özneli, yapılan işin etkisine uğrayan eylemler edilgen çatılıdır. Edilgen çatı yalnız geçişli eylemlerden kurulmaz, geçişsiz eylemlerde edilgen yapıya çevrilebilir.” der.

Güneş (1996, s. 192) de “Özneli fiillerin anlattığı işten, oluş ve kılıştan: yani eylemden etkilenmiyorsa bu fiillere edilgen fiil denir.” tanımını yapar.

Göknel (2014, s. 21) edilgen yapılı çatılar “Etken bir cümle yapısını edilgen bir cümle yapısına dönüştürmek için konuşan ya da yazan bir eylemi yapan kişiyi bilmiyorsa, ya da herhangi bir nedenden dolayı saklıyorsa, ya da konuşan kişi için bu kişi önemsizse, ya da cümleye nesneden başlamışsa mantık etken bir cümle yerine edilgen bir cümle kurmayı yeğler.” açıklamasını yaparken Dizdaroğlu (1963, s. 41), öznenin bilinmediği ya da bilinmesinin istenilmediği durumlarda, öznenin kullanıcı açısından öneminin olmadığı durumlarda veya beynelmilel bir anlamın ifade edildiği cümlelerde, bazen de cümleye söyleyiş güzelliği katmak amacı güdüldüğünde öznenin cümle dışına sürüklenebildiğini söyler. Türkçede bu kullanımı sağlamak amacıyla ünlü ile ve “l” ünsüzü ile biten fiil kök veya gövdelerine -(X)n-, diğer seslerle biten fiil kök ve gövdelerine ise -(X)l- eki getirildiğini ifade eder.

Duru (2009, s. 1), edilgen çatı için “Öznesi belli olmayan, eylemin gösterdiği bir işin kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen veya söylenmemiş olan çatıdır. Etken eylemlerden {-(I)l/--(U)l ve -(I)n/--(U)n-} eylemcil biçimbirimleri ile kurulan eylemlerin oluşturduğu çatı türüdür.” tanımlamasını yapar.

Karabulut (2010, s. 360), konunun izahını şu şekilde yapar:

“Bilindiği gibi Türk dilinde edilgen çatı, cümlenin yüklemi olan fiilin morfolojik yapısının -l- ve -n- biçimbirimleri yardımıyla değiştirilmesi sonucu elde edilmektedir. Hem tarihî lehçelerde hem de günümüz Türk lehçelerinde edilgen çatı, basit kurallı söz dizimlerinde fiilin morfolojisini değiştirmek ve kılıcı/edici (agent) görevinde olan özneyi görünmez hale getirmek suretiyle elde edilir. Bir sonraki aşamada ise söz diziminin anlam alanına bağlı olarak, derin yapıda iken fiilin yönetimi altında bulunan herhangi bir iç üye (internal argument) özne pozisyonuna yükseltilir. Özne pozisyonuna yükselme yeteneği bakımından en elverişli üye ise geçişli fiillerin nesnesi olan ad öbekleridir. Fiilin bizzat yönetimi altında olduğu için ondan doğrudan etkilenen nesne ad öbeği, taşınım sonucunda özne pozisyonuna yükselir ve özellikle hal eki bağlamında fiilin yönetiminden çıkar.”

Edilgen çatıyla ilgili olarak yukarıdaki izahlar göz önüne alındığında konu üzerine çalışması bulunan araştırmacıların edilgenliği fiile getirilen “-(*I*)l- ve -(*I*)n-” biçimbirimleriyle tanımladığını ve edilgenliği özne ve nesne boyutuyla ele aldıkları görülmektedir.

4.1.1. Morfolojik Edilgenlikler

Türkiye Türkçesinde morfolojik yöntemle oluşturulan edilgen yapıları çatılar, eylemin kök ya da gövdesine “-(*I*)l-, -(*I*)n- veya -Ø-” biçimbirimlerini alırlar.

Morfolojik yapıları edilgen çatılı cümleler, genellikle dilbilgisel özneye sahip olmakla birlikte özne almadan da oluşturulabilir.

i. *Bir çanta dolusu para çalındı.*

çalındı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bir çanta dolusu para → Dilbilgisel özne (mantıksal nesne)

Örnekte edilgen yapıları cümlede eylemin kim tarafından gerçekleştirildiği bilinmemesine karşın yüzey yapıda dilbilgisel özne bulunmaktadır.

ii. *Maraton, gençler tarafından koşuldu.*

koşuldu → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

maraton → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

gençler tarafından → Zarf Tümleci

gençler → Eyleyen (Mantıksal özne)

Örnekte dilbilgisel özneye sahip edilgen yapılı cümlede zarf tümleci göreviyle yer alan yer alan edat öbeği, içerisinde eylemin kim tarafından gerçekleştirildiğini de bildirmekte ve mantıksal özneyi barındırmaktadır.

iii. *Huzurlu bir tatil için Muğla'ya gidilecek.*

gidilecek → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Örnekte edilgen yapılı cümlede eylemin kim tarafından gerçekleştirileceği bilinmemektedir. Cümle dilbilgisel özneye sahip değildir, eyleyen meçhuldür.

iv. *Bir üst kata onlar tarafından çıkıldı.*

çıkıldı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

onlar tarafından → Zarf tümleci

onlar → Eyleyen (Mantıksal özne)

Örnekte edilgen yapılı cümle dilbilgisel özne alamamakla birlikte zarf tümleci görevinde bulunan edat öbeğinin içerisinde eylemin kim tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir.

4.1.1.1. “-(*İ*)/-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Ankara hükümeti, genel seferberlik ilan ettiğinde, doğunun on iki vilayeti isyancılar tarafından zapt edilmişti.* (A. Kulin, KÖ, 61).

zapt edilmişti → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

doğunun on iki vilayeti → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

isyancılar tarafından → Zarf Tümleci

isyancılar → Eyleyen (Mantıksal özne)

ii. *Kılıç sesleri düzgü bir vuruşla saklarken birden bir vuruşun aksadığı **işitildi***. (H. N. Atsız, BD, 24).

işitildi → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

vurusun aksadığı → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

iii. *Kara Kağan çağının parlak ve karanlık günlerini görmüş, çok savaflara girip çıkmış, Kara Kağan tutsak edildiği zaman onunla birlikte Çin'e götürülmüş, Kür Sad ihtilâlinde sonra yıllarca Çin zindanlarında kalmış, saçları ağarmış, fakat beli **bükülmemiştir***. (H. N. Atsız, BD, 26).

bükülmemiştir → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

beli → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

iv. *Bu gibi belgeler, ancak bankadan adına gelen beş doları almak için **sorulurdu** bizim gibilere* (R. Ilgaz, DKİ, 70).

sorulurdu → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bu gibi belgeler → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

v. *Sonra ona dokundular, mantosunun eteklerini çekıştirdiler; canlı olduğu **anlaşıldı***. (O. Atay, KB, 16).

anlaşıldı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

canlı olduğu → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

vi. *O kısa süre içinde beş paket sigara, üç kibrit **satıldı***. (O. Atay, KB, 16).

satıldı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

beş paket sigara, üç kibrit → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

vii. "*Denize değil!*" diye bağıarak peşinden koştu görevli; bıyıklı genç tarafından yolu **kesildi**. (O. Atay, KB, 24).

kesildi → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

yolu → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

bıyıklı genç tarafından → Zarf Tümlenci

bıyıklı genç → Eyleyen (Mantıksal özne)

viii. *Tapu sicil muhafızlığı tarafından çaplı krokisi hazırlanmış ve Tahta At'ın dikileceği yer bir taksim iki yüz mikyaslı haritada ok işaretiyle **gösterilmiştir***. (O. Atay, KB, 148).

gösterilmiştir → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

Tahta At'ın dikileceği yer → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

ix. *Defterin bitmesine dört kurutma kâğıdı sayfası kala, imza töreni sona erdi; her sayfa memur tarafından çevrilmiş ve defter bitmeden imzalanacak kâğıtların bittiği gene aynı memur tarafından **bildirilmiştir***. (O. Atay, KB, 162).

bildirilmiştir → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

defter bitmeden imzalanacak kâğıtların bittiği → Dilbilgisel Özne
(Mantıksal nesne)

aynı memur tarafından → Zarf Tümlenci

aynı memur → Eyleyen (Mantıksal özne)

x. *Taşradan gelenler, şehirde doğmaktan başka meziyetleri olmayanlar tarafından **hor görülmeyecektir***. (O. Atay, T, 241).

hor görülmeyecektir. → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

taşradan gelenler → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

şehirde doğmaktan başka meziyetleri olmayanlar tarafından → Zarf
Tümleci

şehirde doğmaktan başka meziyetleri olmayanlar → Eyleyen
(Mantıksal özne)

xı. *Bu stabilite hadisesi burada diferansiyel denklem yoluyla incelenmiş ve kritik eğilme momenti için kapalı bir formül verilmiştir.* (O. Atay, BBAR, 174).

verilmiştir → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

kapalı bir formül → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

xii. *Bütün bunlardan başka matematiğe bir sürü yeni kollar katılmıştı.* (O. Atay, BBAR, 199).

katılmıştı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bir sürü yeni kollar → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

xiii. *Ya biz odundan mı yaratıldık?* (A. M. Efendi, FBRE, 87).

yaratıldık → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

biz → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

odundan → Zarf Tümleci (Mantıksal özne)

odun → Eyleyen (Mantıksal özne)

xiv. *Badehu Dadı Kalfâ'nın hazırlamış olduğu söğüş ve yalancı dolma ve helva ve kuru köfte ortaya çıkıp kayıkçıların hissesi dahi ayrıldı.* (A. M. Efendi, FBRE, 139).

ayrıldı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

kayıkçıların hissesi → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

xv. *Dinlenmeye geçmişler, Yüzbaşı oturmuş sırtını oradaki bir kayaya dayıyordu ki Kertiş Ali Onbaşının sesi duyuldu:* (Y. Kemal, İM-3, 91).

duyuldu → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

Kertiş Ali Onbaşının sesi → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

4.1.1.2. “-(Iⁿ)n-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Sanki bu makama, sadece devlet değil, Tanrı tarafından da atanmıştı.* (A. Kulin, KÖ, 29).

atanmıştı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

sadece devlet değil, Tanrı tarafından da → Zarf Tümlenci

devlet / Tanrı → Eyleyen (Mantıksal özne)

ii. *Yüz adımdan, kıpırdamayan hedeflere atılan oklar şaşmaz bir isabetle yerini bulduktan sonra uzun bir sırığın tepesine bir top bağlandı ve toprağa dikilen sırığın üstündeki hedefe, atla dötrnala giderken yay çekilmeğe başlandı.* (H. N. Atsız, BD, 51).

bağlandı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bir top → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

başlandı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

yay → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

iii. *Karoser, arabanın üstünden kaymasın diye tellere bağlanmıştı.* (R. Ilgaz, DKİ, 79).

bağlanmıştı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

karoser → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

iv. *Saçlar kızıla boyanmıştı.* (R. Ilgaz, DKİ, 121).

boyanmıştı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

saçlar → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

v. *Bu seferki açıktan açığa istenmişti, hem de kaç lira olduğu belirtile belirtile, vergi keser gibi(...)* (R. Ilgaz, RA, 45).

istenmişti → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bu seferki → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

vi. *Tuğrul Bey'in sözleri, anında, bizzat teklif sahibi tarafından kaleme alınarak zayii önlendi:* (O. Atay, KB, 167).

önlendi → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

zayii → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

teklif sahibi tarafından kaleme alınarak → Zarf Tümleci

teklif sahibi → Eyleyen (Mantıksal özne)

vii. *O zamanlar, henüz, Olric yoktu; hava raporları da günlük bültenlerden sonra okunmuyordu.* (O. Atay, T, 25).

okunmuyordu → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

hava raporları → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

viii. *'Sadece üç bin kişi', diye söylendi.* (O. Atay, T, 30).

söylendi → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

ix. *Not: Bu kısım, Selim tarafından, muhalefet şerhiyle imzalanmıştır.* (O. Atay, T, 69).

imzalanmıştır → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bu kısım → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

Selim tarafından → Zarf Tümleci

Selim → Eyleyen (Mantıksal özne)

x. *Bir çelik şerit, yuvasından çıkarıldıktan belirli bir uzunluk sonra birdenberi **katlanır**.* (O. Atay, BBAR, 174).

katlanır → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bir çelik şerit → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

xi. *Hocanın, 1953'ten 1959'a kadar bir makalesine **rastlanmıyor**;* (O. Atay, BBAR, 175).

rastlanmıyor → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

xii. *Bu dünyanın düzeni bizim gibi olanlara göre **ayarlanır**.* (O. Atay, BBAR, 175).

ayarlanır → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bu dünyanın düzeni → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

xiii. *Belki elektronik beyin gibi, ilk bakışta çekici görünen bir deyim kullanılsa bir dinleyen **bulunur**.* (O. Atay, BBAR, 188).

bulunur → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

bir dinleyen → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

xiv. *Budak Bey'in yeni sattığı beş yüz koyun ücreti de mandıradan **çalınmıştı**.* (Ö. Seyfettin, K, 39).

çalınmıştı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

Budak Bey'in yeni sattığı beş yüz koyun ücreti → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

xv. *Oğlu Felâton Bey ne kadar olsa erkek olduğundan başının çaresini görebilir ise de kerimesi Mihribân Hanım kısa ayaklı olduğu için işte o bî-çâreye **acınır**.* (A. M. Efendi, FBRE, 77).

acınır → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

xvi. *Çocuklar zaten men olundular ya!* (A. M. Efendi, FBRE, 77).

men olundular → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Çocuklar → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

xvii. *Tandır kebabları, ayranlar, pilavlar, öteki kebablar, bahçede eşkiya kebabı bile yapılmıştı, türlü türlü yemekler aşağıdaki mutfaktan sofraya taşınıyordu.* (Y. Kemal, İM-3, 41).

taşınıyordu → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

türlü türlü yemekler → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

4.1.1.3. “-Ø” Biçimbirimli Yapılar

Aşağıdaki örneklerde eylemi gerçekleştiren özneler, kullanıcılar tarafından önemli görülmemiş, ön plana nesnelere çıkarılmıştır. Söz konusu örneklerde edilgenlik eki sıfır biçimbirimiyle gösterilmiştir. Yüzey yapıdaki dilbilgisel özneler, eyleyen konumunda değildirler. Örneklerde eylemler, başkaları tarafından gerçekleştirilmektedir.

i. *Oldukça sert geçen maç erken bitmiş.* “Hakem tarafından bitirilmiş.”

bit-Ø-miş → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

oldukça sert geçen maç → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

ii. *Ali kontağı çevirince motor sustu.* “Ali tarafından susturuldu.”

sus-Ø-tu → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

motor → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

Ali kontağı çevirince → Zarf Tümlenci

Ali → Eyleyen (Mantıksal özne)

iii. *Bisiklet ani fren sonrası durdu.* “Başkası tarafından durduruldu.”

dur-Ø-du → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

bisiklet → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

iv. *Tekne kıyıya yanaştı.*

“Kaptan tarafından yanaştırıldı.”

yanaş-Ø-tı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

tekne → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

v. *Ağır top atışlarıyla gemi battı.*

“Askerler tarafından batırıldı.”

bat-Ø-tı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

gemi → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

4.1.2. Sentaktik Edilgenlikler

Yıldız (2014, s. 16), sentaktik edilgenlikler üzerine şu açıklamayı yapmıştır:

“Edilgen çatıda cümle dışına ötelenen özne, fiil üzerinde -(X)l-, -(X)n- ekleri ile işaretlenir. Bu öteleme işlemi genellikle özneyi gizlemek için, zaten bilinen bir öznenin cümlede yinelenmesine gerek duyulmadığından, kullanıcı nezdinde özne değersiz olduğundan veya özne gerçekten bilinmediğinden gerçekleştirilir. Türkçede fiil üzerinde morfolojik bir değişime gitmeden bunu yapmanın bir başka yolu da cümle dışında tutulan özneyi zamire bağlamaktır. (...)

Kapı vur-ul-du. “*Birisi* kapıyı vurdu.”

Onun için cömert *de-n-ir.* “*Bazıları/Kimileri/Birçokları/Birkaçı/Herkes/Biri/Birisi... ona cömert der.*”

Buna *inan-ıl-maz.* “*Hiç kimse/Kimse/Hiçbiri... buna inanmaz.*”

Adlaşmış sıfat fiillerin özne olarak kullanıldığı cümlelerde de zaten bilinen bir bilginin cümlede yinelenmesine gerek duyulmadığından yüklem üzerinde bir değişikliğe gidilmeden asıl özne cümle dışında tutulur.”

Gece işittikleri birer birer zihninden geçiyordu. (*Gece işittiği sözler*) (Ö. Seyfettin/Yalnız Efe)

Körle yatan şaşı kalkar. (*Körle yatan kişi*)”

Uysal (2016, s. 24) edilgen yapıda özneyi örtüklemesinin esas olduğunu ve bu işlemin bazı dillerde belgisiz zamirlerle yapılabildiğini ifade etmiştir.

Kerimoğlu (2014, s. 187), sentaktik edilgenlikler üzerine şu açıklamayı yapmıştır:

“Almanca ve Fransızca gibi dillerde kılıcının zamirsel öğelerle gizlendiği edilgen biçimler de yaygındır (Shibatani 2004: 1160). Bu tür edilgenleştirme biçimi Türkçede de kullanılır:

c1. On vendit la maison. “Ev satıldı” [Birebir çevirisi: Biri evi sattı] (Fransızca).

c2. Man hat mir gesagt. “Bana söylendi” [Birebir çevirisi- Biri bana söyledi] (Almanca).

c3. Biri evi sattı.

c4. Biri bana söyledi.

Bu örneklerde biçimbilgisi bakımından fiil etkendir. Ancak kılıcı gizlenmiştir.”

Edilgen çatılar, özneyi bilinmez kılabilir, cümle dışına itilebilir ya da belirsiz hâle getirebilir. Edilgenleştirme, morfolojik olarak “-(^f)l-, -(^f)n-, -Ø-” biçimbirimleri kullanılmadan cümleye *zamirlerin* belirsiz bir özne olarak bağlanmasıyla sentaktik olarak da sağlanabilir.

Aşağıdaki örneklerde tümleçlerle işaretlenen sentaktik yapıları edilgen çatı örnekleri incelenmiştir.

i. *Tarihi mukadderatın önüne ise hiçbir kuvvetin geçemeyeceğini herkes bilir.* (H. N. Atsız, TÜ, 31).

“Tarihi mukadderatın önüne ise hiçbir kuvvetin geçemeyeceği bilinir.”

ii. *Bazıları bu gazinoya Deniz-Park gazinosu denmesinin daha uygun olduğunu ileri sürüyorlardı.* (O. Atay, T, 229).

“Bu gazinoya Deniz-Park gazinosu denmesinin daha uygun olduğunu ileri sürülüyordu.”

iii. *Birçoğu haberi sevinçle karşıladı.* (T. Özakman, ŞÇT, 61).

“Haber sevinçle karşılandı.”

iv. *Düşmanla işbirliği yapanın akıbetinin pek acı olacağını da hiç kimse unutmasın.* (T. Özakman, ŞÇT, 247).

“Düşmanla iş birliği yapanın akıbetinin pek acı olacağını da unutulmasın.”

v. *Hiçbiri* böyle bir sonuç beklemiyordu. (T. Özakman, ŞÇT, 576).

“Böyle bir sonuç beklenmiyordu.”

vi. *ZAFER TEPE*'de *kimse* yüksek sesle konuşmuyordu. (T. Özakman, ŞÇT, 468).

“Zafer Tepe'de yüksek sesle konuşulmuyordu.”

vii. *Biri* tabutların üzerine, kaç zamandır sandık dibinde saklandıkları için kırışmış bayrakları serdi. (T. Özakman, ŞÇT, 77).

“Tabutların üzerine, kaç zamandır sandık dibinde saklandıkları için kırışmış bayraklar serildi.”

4.1.3. Leksik Edilgenlikler

Leksik yöntemle oluşturulan edilgen çatılı cümlelerde yüzey yapıda morfolojik veya sentaktik işaretleyici bulunmaz. Mantıksal yapıdaki çözümleme, eylemin yüzey yapıda tespit edilen özne tarafından gerçekleştirilmediğini söz konusu öznenin mantıkça nesne olduğunu ve anlamsal edilgenliği ortaya çıkarır.

Aşağıdaki örneklerde mantıksal (anlamsal) yapıda yüklem edilgen çatıyı işaretlediği çözümlenmektedir.

i. *Belediyenin sinema salonunda hafta sonları yalnızca ödüllü filmler oynar.*

oynar = gösterilir

oynar → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişli)

ödüllü filmler → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

ii. *Murat'tan tarafıma bir e-posta geldi.*

geldi = gönderildi

geldi → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

e-posta → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

Murat'tan → Yer tamlayıcısı (Mantıksal özne)

Murat → Eyleyen (Mantıksal özne)

iii. *Mustafa iki cinayetten **hüküm giydi**, kırk yıl sonra aklandı.*

hüküm giydi = *hapis cezasına çarptırıldı*

hüküm giydi → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Mustafa → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

iv. *Tutuklu yargılanan Mehmet, hâkimin kararıyla **serbest kaldı**.*

serbest kaldı = *bırakıldı*

serbest kaldı → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Tutuklu yargılanan Mehmet → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

hâkimin kararıyla → Zarf tümleci

hâkim → Eyleyen (Mantıksal özne)

v. *Hoca, öğrencilerinden her daim **saygı görür**.*

saygı görür = *saygı duyulur*

saygı görür → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Hoca → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

öğrencilerinden → Yer tamlayıcısı (mantıksal özne)

öğrenciler → Eyleyen (Mantıksal özne)

vi. *Sunumda kimliklere çip takılması **bahsi geçti**.*

bahsi geçti = *bahsedildi*

bahsi geçti → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

kimliklere çip takılması → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

4.2. DönüŖlü Çatı

Korkmaz (2009, s. 550), dönüŖlü çatıyla ilgili olarak Ŗu bilgilere yer vermiŖtir:

“Yapılan iŖin yapana döndüğünü veya bir iŖin kendi kendine yapıldığını ya da olduğunu gösteren çatı türüdür. DönüŖlü çatıda yapılan iŖ, yapana yani özneye döndüğü için cümlenin öznesi hem yapan (yapıcı) hem de yapılan iŖten etkilenen (etkilenici) yani nesne durumundadır.

Türkiye Türkçesinde kullanımı pek yaygın olan dönüŖlülük çatısı, genellikle *-(I)n-* / *-(U)n-* eki ile kurulur. Ek, ünlü ile biten kök ve gövdelere doğrudan doğruya, ünsüz ile bitenlere, dil ve dudak benzeŖmesi kurallarına uyan birer bağlantı ünlüsü getirilerek eklenir: acı-n-, ara-n-, bak-in-, bele-n-, beze-n-, boŖa-n-, bula-n-, bul-un-, çek-in-, daya-n- del-in-, did-in-, dik-in-, dök-ün-, döv-ün-, ed-in-, eŖ-in-, geç-in-, gez-in-, giy-in-, gizle-n-, gör-ün-, kaç-in-, kalk-in-, koru-n-, ört-ün-, öv-ün-, sakla-n-, tanı-n-, tara-n-, tut-un-, yasla-n-, yıka-n-, yükle-n-, zehirle-n- gibi.

Ergin (2001, s. 202), *-n-* ekinin fonksiyonlarını açıklarken dönüŖlü fiiller hakkında “Failin kendi kendisine yaptığı hareketi ve kendisine tesir eden, kendisi için yaptığı hareketi ifade eder.” demiŖtir.

Banguoğlu (1998, s. 414) da “Söziçinde kimse olan kendisi üstünde kılıcıysa fiil tabanı bir *-in-* eki alıp dönüŖlü görünüŖe (aspect réfléchi) girer. Böylece fiilin etkisi kimse üzerine dönmüŖ olur.” diyerek dönüŖlü çatıyı ađıklamıŖtır.

Hengirmen (2006, s. 208) ise “Öznenin yaptığı iŖin etkisi yine kendine dönüyorsa bu eylemlere dönüŖlü eylemler denir.” açıklamasını yapar ve dönüŖlü eylemi yapmak için eylem kök veya gövdelerine *-I-*, *-n-*, *-Ŗ-* eklerinin getirildiğini ifade eder.

Bozkurt (1995, s. 413) da konunun izahını için Ŗu açıklamaları yapmıŖtır:

DönüŖlü çatılı eylemin kurduğu tümcede iŖ, doğrudan özneye yönelir. Özne yaptığı iŖten yalnızca kendi etkilenir. Eylemin anlattığı iŖi, belli bir öznenin yaptığı vurgulanır:

KonuŖmayı kimseye bırakmıyor, sürekli övünüyor.

Kavgadan sonra sürekli kendi kendine söylendi.

Sürekli bir Ŗeyler söyleyip mırıldanıyorsun.

YaŖlı kadın ölüünün ardından dövündü.”

Ediskun (1999, s. 222-223), bu çatı türünün kendi kendisine, kendi başına (söylen-, tapın-, mırıldan-, gezin- vb.) ve kendisine yapma (dövün-, giyin-, sürün- vb.) bakımından iki anlam yönü olduğunu belirtir.

Delice (2008, s. 78) dönüşlü çatı için “Genellikle -l- bazen de -n- ekinin kılış fiiline gelmesiyle zorunlu olarak bulunması gereken “yapan özne” aynı zamanda zorunlu olarak bulunması gereken iyelik ekli isim veya dönüşlülük zamirinden oluşan nesneyi de bünyesine alır; kendi içinde eritir. İşte, iyelik ekli isim yahut dönüşlülük zamirinden oluşan nesneyi mevcut olan özne içinde gizleme işlevinin adı dönüşlülüktür.” ifadelerine yer verir.

Kononov (1957’den aktaran König 1983, s.117), dönüşlü fiilleri üç bölüme ayırmıştır:

a) Hareketin özneyi etkilediği temel dönüşlü fiiller:

Etmen aynı zamanda fiilin nesnesi olduğundan bu gibi fiillerin kökü geçişlidir.

Örnekler: yıkan-, giyin-, soyun-

b) Etmenin başlattığı genel dönüşlü fiiller: Bu fiiller genellikle geçişsizdir, etmenin yaptığı bir hareketi belirler.

Örnekler: uzan-, mırıldan-, söylen-

c) Öznenin kendisi için yaptığı hareketi belirleyen dolaylı dönüşlü fiiller:

Örnekler: dikin-, edin-, kaçın-

Bilgin (2006, s. 420-421) ise dönüşlü çatının izahını şu şekilde yapmıştır:

Taşıdığı kavramın özneye döndüğünü anlatan eylemlere dönüşlü eylem denir.

Dönüşlü eylem -(i)l-, -(i)n- ve -(i)ş- ekleriyle kurulur:

gerilmek, sarılmak, sokulmak, büzülmek;

yıkanmak, sevinmek, bakınmak, korunmak, övünmek, çırpınmak;

gelişmek, buruşmak, büzüşmek, yetişmek...

“haykıran şairler usulca çekilirler gizli koyaklarına” (Timuçin Özyürekli, “Son Akşam Yemeği”)

“Yatak denginin üzerine tırmanıp bir köşeye büzülüyor.” (Neidm Gürsel Kadınlar Kitabı, s.20.)

Dönüşlü eylemlerle kurulan tümcelerde özne, aynı zamanda yaptığı işten etkilenen nesne durumundadır:

“Varlığım direncinde yaşamamın / Yıllarca yerindi, doğündü boş yere” (Mehmet Aydın, Özgürlüğe Açılan Eller, s.11.)

(Bu tümcede “Varlığım”, eylemlerde anlatılan işi yapmaktadır, öznedir; yapılan işten etkilenmektedir, nesnedir.)

-(i)l- ve -(i)n- ekleri, hem edilgen hem dönüşlü eylemler kurar. -(i)l- ya da -(i)n- ekini almış eylemin edilgen mi, dönüşlü mü olduğu bağlamdan anlaşılır. Bu ekler tümceye “kendini” ya da “kendi kendine” anlamını katıyorsa eylem dönüşlüdür; tümcede bu anlamlar yoksa ve anlatılan iş tümcede gösterilemeyen bir özne tarafından yapılıyorsa eylem edilgendir:

Ali yıkıyor. ----> dönüşlü

(Özne “Ali”, “kendini” yıkamaktadır; eylem dönüşlüdür.)

Çamaşır yıkıyor. . ----> edilgen

(Yıkama işi, tümcede gösterilemeyen bir özne tarafından yapılmaktadır; eylem edilgendir.)

“-n-, -ş-” dönüşlülük eklerinin adlardan eylem türeten “-le (-la-)” ekiyle birleşmesinden oluşan “-len (-lan)” ve “-leş (-laş)” ekleri, adlarda dönüşlü eylemler yapar:

İçlenmek (iç+le-n-mek), canlanmak (can+la-n-mak)

Güzelleşmek (güzel+le-ş-mek), kırışmak (kır+la-ş-mak)...

Yücel (1999, s. 171-172), dönüşlü çatının kaynaklarda üç farklı işlevi olduğunu belirtir:

- Öznenin işi yapan olması durumu,
- Öznenin dolayısıyla işten etkilenmesi,
- Fildeki iş ve hareket yanında oluş da göz önünde bulundurularak öznenin bundan etkilenmesi.

Araştırmacılar tarafından çeşitli tanım ve açıklamalar yapılan dönüşlü çatı için, eylemi gerçekleştirenin, gerçekleştirdiği eylemden doğrudan ya da dolaylı olarak kendisinin de etkilediği eylem şekli tanımlaması yapılabilir.

4.2.1. Morfolojik Dönüşlülükler

Türkiye Türkçesinde morfolojik yöntemle oluşturulan dönüşlü yapı çatılar, eylemin kök ya da gövdesine getirilen “-(^F)n-, -(^F)l-, -(^F)ş- ve -Ø-” biçimbirimlerini alırlar.

4.2.1.1. “-(^F)n-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Şimdilik Ay Hanım'ın aydan aydın, güneşten yakıcı yüzünü görmeye **yetinecekti**.* (H. N. Atsız, BD, 66).

yetinecekti → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

ii. *Askıdaki şapkasına **uzandı**:* (R. Ilgaz, DKİ, 100).

uzandı → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

iii. *Bir dere kenarında **soyunduk**.* (R. Ilgaz, RA, 65).

soyunduk → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

iv. *"Yüz yirmi beş lira maliyeti var," diye **tepindi** satıcı.* (O. Atay, KB, 14).

tepindi → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

v. *Nermin çerçeveletmiş hepsini; benimle **öğünüyor**.* (O. Atay, T, 26).

öğünüyor → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

vi. *Sonunda, yatmakla daha çok yorulduğunu anlayarak kalktı ve hemen **giyindi**.* (O. Atay, T, 84).

giyindi → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

vii. *Aysel de, Selim'in adı odada duyulunca, belirsiz bir **kıpırdandı** sanki.* (O. Atay, T, 358).

kıpırdandı → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

viii. *Ve önüne çıkan herkese bunu anlatmak için **çırpınıyor**.* (O. Atay, BBAR, 158).

çırpınıyor → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

ix. *Bütün derslerinde, bütün konferanslarında, Mustafa İnan bu safrayı azaltmaya çalıştı; ama bu safrayı sıfıra indirerek anlatılan konuyu kuru ve cansız duruma düşürmekten de kaçındı.* (O. Atay, BBAR, 169).

kaçındı → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

x. *O gece sabahlandığı cihetle perşembe günü akşama kadar uyunur.* (A. M. Efendi, FBRE, 8).

uyunur → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

xi. *Garibi şundaki Canan Fransız lisânını öğreneceğine sevinmedi.* (A. M. Efendi, FBRE, 61).

sevinmedi → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişli)

xii. *Murtaza Ağa gitti bir kerpiç bahçe duvarının üstüne sekilendi.* (Y. Kemal, İM-3, 61).

sekilendi → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişli)

xiii. *Mustafa Kemal Paşa bunu duysa, bilse, kendisi de bizim Ali Ağa gibi bu postalı giyer, Büyük Millet Meclisinin içinde zort zort gezinirdi (...)* (Y. Kemal, İM-3, 106).

gezinirdi → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

4.2.1.2. “-(*f*)l-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Sosyal konut yapmak için ihale açmışlardı ama, kimse ihaleye katılmamıştı.* (A. Kulin, KÖ, 31).

katılmamıştı → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

ii. *Yatağa girip kocasını beklemeye koyuldu.* (R. Ilgaz, DKİ, 77).

koyuldu → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

iii. «*Başım gözüm, Tanrıya emanet!*» diye *sarıldım* kapıya (...) (R. Ilgaz, DKİ, 79).

sarıldım → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

iv. *Mantosunu ilikledi, eliyle belirsiz bir hareket yaptı satıcıya ve ayrıldı oradan.* (O. Atay, KB, 16).

ayrıldı → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

v. *Turgut eve girince bir koltuğa yavaşça yığıldı.* (O. Atay, T, 107).

yığıldı → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

vi. *Cebinden bir kâğıt parçası çıkarmaya çalışan adama doğru atıldı.* (O. Atay, T, 34).

atıldı → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

vii. *Ellerini sıktım, bir müddet konuştuktan sonra talebeler Mustafa'ya ve bana veda ettiler ve sınıflarını geçtikleri için teşekkür ederek ayrıldılar.* (O. Atay, BBAR, 102).

ayrıldılar → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

viii. *Lambadan yaktıktan sonra gazetelerini aldı, bir tarafa çekildi, yine müsterihane mütalaaya koyuldu.* (R. M. Ekrem, AS, 55).

koyuldu → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

ix. *Canan dahi kendi odasına çekildi.* (A. M. Efendi, FBRE, 58).

çekildi → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

x. *Doktor ise mermer gibi kaskatı ve buz kesildi.* (A. M. Efendi, FBRE, 190).

kesildi → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

xi. *Bir anda kan golüne batıp çıkan köpek oraya, yeşil çimenlerin üstüne cansız serildi.* (Y. Kemal, İM-3, 87).

serildi → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

xii. *Oluklardaki sular üç yerden bu kayalığın dibinden köpürerek fişkirir, mor bir topraktan geçer, ardından da kırmızı çizgili ak bir gediği üç yerinden aşar, büyük çam ağaçlarından oyulmuş oluklara dökülürdü.* (Y. Kemal, İM-3, 90).

dökülürdü → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

4.2.1.3. “-(I⁴)ş-” Biçimbirimli Yapılar

Türkiye Türkçesinde -(I⁴)n- ve -(I⁴)l- biçim birimleriyle oluşturulan dönüşlü çatıların dışında aslen işteşlik yapan -(I⁴)ş- biçim birimi ile kurulan dönüşlü çatıların örnekleriyle de oldukça sık karşılaşılmaktadır. Söz konusu biçim birimi de geçişli eylemleri geçişsiz duruma getirir (Arslan, 2022, s. 230).

i. *Nereye asıldıkları belli olmayan elbiselerin ve kumaşların arasına sıkıştı;* (O. Atay, KB, 13).

sıkıştı → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişli)

ii. *Çakır, baba ve amcasından sipahi terbiyesi, süt anasından Türkmen terbiyesi alarak tam bir yiğit gibi yetişmişti.* (H. N. Atsız, DK, 10).

yetişmişti → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

iii. *Satı Kadın ciddileşmişti.* (H. N. Atsız, DK, 18).

ciddileşmişti → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

iv. *Sonra kendisi de saklanmaya mecbur kalıp şehirden şehire kaçmış, gizlice İstanbul'a yerleşmişti.* (H. N. Atsız, DK, 47).

yerleşmişti → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

v. *Sonra kendini toplayarak söze girişti.* (H. N. Atsız, DK, 86).

girişti → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

vi. *Sanırım bu yolda sürekli bip-bip sesi veren sanatçılar İngiltere'de, İrlanda'da yetişmiştir.* (S. Birsal, YFK, 90).

yetişmiştir → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

vii. *Felâun ise "adiyö" demeye dahi vakit bulamayarak hemen payandayı çözdü, savuştu.* (A. M. Efendi, FBRE, 70).

savuştu → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

4.2.1.4. “-(Ø)-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Yola çıkmadan bir gün önce formaları giydik.* (R. Ilgaz, RA, 63).

giy-Ø-dik → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişli)

ii. *Çayını içtikten sonra biraz sakinledi Vali.* (A. Kulin, KÖ, 57).

sakinle-Ø-dik → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

iii. *Toplantıda hoşnutsuzluğu dile getiren sözler vızıldadı.*

vızıl-da-Ø-dı → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

iv. *Sırtımı duvara **yasladım**.*

yasla-Ø-dım → Yüklem → Dönüslü (Eylem kökü: geçişsiz)

v. *Muğla'nın tüm turistik ilçelerini **gezdim**.*

gez-Ø-dım → Yüklem → Dönüslü (Eylem kökü: geçişli)

4.2.2. Sentaktik Dönüslülükler

Sentaktik oluşumlu dönüslü çatılarda yüklemde biçimbirimsel herhangi bir işaretleyici bulunmaz. Dönüslülük yalnızca cümlenin söz diziminde yer alan *dönüslülük zamirinin* türevleriyle sağlanabilir.

Aşağıdaki örneklerde tümleçlerle işaretlenen sentaktik yapılı dönüslü çatı örnekleri incelenmiştir.

i. *Birden **kendini** yere serdi.*

“Birden yere serildi.”

ii. *Biz bir şey demeden olaya **kendi** girdi.*

“Biz bir şey demeden olaya girişti.”

iii. *Çocuk **kendi kendini** dövüyor.*

“Çocuk dövünüyor.”

iv. *Kazandığı **kendine** yetiyor.*

“Kazandığıyla yetiniyor.”

v. *Söz hakkı alır almaz **kendini** övdü.*

“Söz hakkı alır almaz övündü.”

vi. *Kendimi geri çektim.*

“Geri çekildim.”

vii. *Kendi kendine etrafa boş gözlerle bakıyor.*

“Etrafa boş gözlerle bakınıyor.”

4.2.3. Leksik Dönüştürmeler

Leksik yöntemle oluşturulan dönüşlü çatılar diğer yöntemlerden farklı olarak cümlenin yüzey yapısında somut bir işaretleyici bulundurmaz. Dönüştürme, yüklem mantıksal yapıdaki işaretleyiciliği ile çözümlenir.

Aşağıdaki örneklerde anlamsal yapıda yüklem dönüşlü çatıyı işaretlediği çözümlenmektedir.

i. *Şehit yüzbaşının ve şehit oldukları anlaşılan erlerin düşman içinde kaldığını öğrenen 3. Süvari Alayı Komutanı Yarbay Ferit **kahroldu**.* (T. Özakman, ŞÇT 634).

kahroldu = kahırlandı

kahroldu → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

ii. *Güreşmezse **hasta olurdu**.* (H. N. Atsız, BD 57).

hasta olurdu = hastalanırdı

hasta olurdu → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

iii. *Dikkati çekmeden düşman zırhlılarının arasından geçip Karadeniz'e çıkmaya çalışacak, devriye gezen Yunan savaş gemilerine yakalanmazsa, ertesi gün İnebolu'da **olacaktı**.* (T. Özakman, ŞÇT 78).

olacaktı = bulunacaktı

olacaktı → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

iv. *İnce Memed sözünü biri açacak diye umutlara düşüyor.* (Y. Kemal, İM-3 41).

umutlara düşüyor = *umutlanıyor*

umutlara düşüyor → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

v. *Sonra da birden pişman oldu Topal için böyle düşündüğüne.* (Y. Kemal, İM-3 16).

pişman oldu = *üzüldü*

pişman oldu → Yüklem → Dönüşlü (Eylem kökü: geçişsiz)

4.3. Ettirgen Çatı

Gramer Terimleri Sözlüğü'nde Korkmaz (1992, s. 59), ettirgen çatı için şu tanımları yapmıştır:

Fiilin, belirtilen oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını gösteren, geçişsiz fiilleri geçişli fiile dönüştüren, geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren çift geçişli fiiller kuran ⁰r, -Tlr/-TUR-, ⁰t- eklerinden biriyle veya ikisinin üst üste getirilmesiyle oluşturulan fiil çatısı: *oturt-* (<otur-t-), *aldır-* (<al-dir-); *aldırt-* (<al-dir-t-), *şasırt-* (<şas-ır-t-), *şasırt-* (<şas-ır-t-) *karıştırt-* (<karış-tır-), *karıştırt-* (<karış-tır-t-) vb.

Emre (1931, s. 419), ettirgen çatının işlevini “Eylemi icra ettirmek yahut eylemin yapılmasını sebep ve vasıta olmak.” şeklinde açıklamıştır.

Banguoğlu (1998, s. 417) da konunun izahında şu açıklamalara yer vermiştir:

Söziçinde kimse olan nesne üzerinde doğrudan doğruya kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı kılıyorsa fiil tabanı bir -dir- (bazan -it- -ir-) eki alıp ettiren görünüşüne (aspect factitif) girer:

Saçımı kestirmişsin. Komşum ustaya bir çardak yaptırdı. O mektubu size okutacağım. Zeynep çocuğa sütü içirdi gibi.

Ergin (2001, s. 209-214) ise ettirgenlik ekleri olarak -r-, -t-, -DXr-, -DAr-, -Ar-, -gUr-, -z- eklerini gösterir. Ergin de ettirgenlik eklerinin fonksiyonlarını şu şekilde açıklar:

Faktitif eklerinin iki fonksiyonu vardır: Biri geçişsiz fiilleri geçişli yapmak, ikincisi ise geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren geçişli fiiller yapmaktır. Kısacası faktitif eklerinin vazifeleri geçişlilik ve başkasına yaptırma ifade etmektir.

Ayrıca Ergin “Faktitif ekleri geçişli, geçişsiz bütün fiillere getirilebilir. Yaptığı fiillerin ise hepsi geçişlidir. Böyle fiiller hiçbir oluş ve pasiflik ifade etmezler. Tam aksine aktiftirler ve asıl hareket daima fail dışında bir varlığa yönelmiş bulunur. Hiçbir zaman failde kalmaz, faile tesir etmez, faile dönmez.” diyerek bu eklerin fiile yüklediği anlamı ifade eder.

Delice (2008, s. 79), ettirgen fiillere ilişkin şu ifadelerde bulunur:

Kılış fiiline -t-, -tir-, -r- ve benzer işlevli diğer ettirgenlik eklerinden birini ulamak yoluyla oluşturulmuş çatıdır. Bu çatının en bariz özelliği iki farklı öznenin bir cümle yapısı içinde bulunmasını sağlıyor olmasıdır. Bu işlevle ortaya çıkan bir yüklem öncelikle yalın halde yaptırın özne isteyecektir. Bunun yanında, yüklem olan fiil, yalın özne yanında yönelme hali eki ile çekimlenmiş olan yapay özneyi de bünyesine alacaktır. Bu iki özneyi ettirgenlik işlevi sayesinde alabilecek fiiller, geçişli tabanına sahip olacakları için ayrıca nesneyi de zorunlu olarak isteyecektir. “Kavağın dibine gülük yaptırdım / Başaksız evlere hayat yaptırdım. (Halk türküsü)

König (1983, s. 119) ise ettirgen çatıyla ilgili olarak şu açıklamaları yapmıştır:

Ettirgen fiil, fiilin etmeninden başka bir etmenin neden olduğu bir hareketi belirler. Böylece, ettirgen fiilde iki etmen söz konusudur. Ettirgen fiil, kimi durumlarda izin vermeyi anlatır. Örneğin, geçir- ‘geçmesine neden olmak’ ya da ‘geçmesine izin vermek’ anlamındadır.

Hengirmen (2006, s. 211), ettirgen çatılı fiillerin izahında şu bilgi ve örnekleri vermiştir:

Bir işin başkalarına yaptırıldığını belirten eylemlere ettirgen eylemler denir. Genellikle özne işi yapandır. Ancak, ettirgen eylemlerle kurulan cümlelerde özne işi yaptırandır. Ettirgen eylem, eylem kök ya da gövdelerine -dır, -r, -t çatı eklerinden birinin ya da ikisinin üst üste getirilmesiyle kurulur.

Ettirgen Eki: -dır (-dir, -dur, -dür), -tır (-tir, -tur, -tür)

Sekreter mektupları yazıyor	→	Müdür mektupları sekretere yazdırıyor
Terzi elbise dikiyor	→	Ayşen elbiseyi terziye diktiriyor.
Memur para bozuyor	→	Turgut parayı memura bozduruyor.
Hırsız konuşuyor.	→	Polis hırsızı konuşturuyor.
İşçiler ev yaptı.	→	Hasan Bey işçilere ev yaptırdı.

Ettirgenlik Eki: -r (-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür)

Çocuk su içti.	→	Anne çocuğa su içirdi.
Öğrenciler sınıftan çıktı.	→	Öğretmen öğrencileri sınıftan çıkardı.
Küçük çocuk kaçtı.	→	Haydutlar küçük çocuğu kaçırdı.
Ayşe erkenden yattı.	→	Annesi Ayşe'yi erkenden yatırdı.

Ettirgenlik Eki: -t

Aysel çamaşırları yıkadı.	→	Aysel çamaşırları temizlikçi kadına yıkattı.
Hasan elbiseleri temizledi.	→	Hasan elbiseleri temizletti.
Yeşim erkenden uyudu.	→	Annesi Yeşim'i erkenden uyuttu.
Yaşlı kadın bavulları taşıyor.	→	Yaşlı kadın bavulları taşıyor.
Çocuk köpekten korktu	→	Köpek çocuğu korkuttu.

Hatiboğlu (1982, s. 51), ettirgen çatı için şu tanımı yapar: “Taşıdığı kavram, bir nesneye aktarılabilen ve geçişli veya geçişsiz eylem kök veya gövdesine -ir-, -tir-, -t- eklerinden birinin veya ikisinin üst üste getirilmesiyle kurulan çatı.”

Karaağaç (2013, s. 388) ise konunun izahı için “Yaptırma, oldurma bildiren ve öznenin etken özne olduğu eylemler, ettirgen çatılı, yani ettirgen görünüşlü eylemlerdir. Eylemin belirttiği işin özne tarafından doğrudan doğruya bir başka kişi veya varlığa yöneltildiği yüklem, oldurma ve yaptırma bildirirler.” ifadelerinde bulunur.

Yelten (2011, s. 244) de konunun izahında şu bilgilere yer vermiştir:

Mektubu mahallenin muhtarına yazdırdı. Kışlık odunları kırdırdım.

Öğretmen şiiri okutturdu. Çocuğu uyutturdu. İstediklerimi getirtiyorum.

Yukarıdaki cümlelerde kullanılan fiillerde belirtilen eylemlerin özne tarafından yapılmadığı yaptırıldığı görülüyor. Bu fiiller, fiil kök ve gövdelerine -r, -tır/-tir, -t fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eklerinden biri veya ikisinin getirilmesi ile gerçekleştirilir. “Mektubu mahallenin muhtarına yazdırdı.” cümlesinde üçüncü tekil kişi olan “o” öznesinin işi kendisinin yapmadığı başkasına (mahallenin muhtarına) yaptırdığı görülmektedir. “Kırdırdım, okutturdu, uyutturdu, getirtiyorum” fiillerinde de eylemler özne tarafından gerçekleştirilmemekte başkalarına yaptırılmaktadırlar. Fakat “uyu- ve gel-” fiillerine bu ettirgenlik eki iki defa gelmiştir. Birinci gelişinde fiil, geçişsiz olan bu fiilleri geçişli yapmıştır ve ikinci gelişinde ise geçişlilik derecesini artırarak ettirgen hale getirmiştir. Böylece fiil, eylemde belirtilen işi özne ikinci ve üçüncü şahıslara yaptırmaktadır. İşte özne işi kendisi yapmayıp ikinci ve üçüncü şahıslara yaptıırıyorsa bu tür fiillere ettirgen fiil denir.

4.3.1. Ettirgen Çatının Yarattığı Anlamsal Türler

Ettirgenlik eki alan fiiller; eylemin oluşumunun bir nedene bağlanması, gerçekleşmesindeki katkı, ihmal, izin verme, istek, emir gibi anlamları üstlenerek cümlede birtakım anlamsal değişiklikler yaratır.

4.3.1.1. Yardım Etme/Sağlama

Yardım etme/sağlama işlevli ettirgen çatılarda eylemin oluşumuna yardım etme ya da katkı sağlama söz konusudur. Eylem, *ettirenin ettirilene* yardımda bulunmasıyla gerçekleşir. Dolayısıyla *ettiren*, eyleme doğrudan dâhildir. *Eden*, kök eylemi gerçekleştiremediğinden ettirenin desteğine ihtiyaç duyar ya da *ettirenden* katkı bekler. *Ettiren* de eylemin gerçekleştirilmesine yardım eder.

- i. *Öğretmen kanaat notuyla öğrencisini dersten geçirdi.*

4.3.1.2. Oluş

Oluş işlevli ettirgen çatılarda özne hem *eden* hem *de ettiren* konumunda yer alır yani eylemi kendine yaptırır.

- i. *Sistemdeki tüm işleri bitirdim.*

4.3.1.3. Neden-Sonuç

Neden-Sonuç işlevli ettirgen çatılarda; gerçekleşen eylemler, neden/nedenler ile yansıtılır. Özne tarafından gerçekleştirilen eylemlerin gerçekleşmeleri nedenlere bağlanır.

- i. *İlişkimizi yersiz kıskançlıklar bitirdi.*

4.3.1.4. İhmal

İhmal işlevli ettirgen çatılarda özne, eylemin gerçekleşme durumunun farkında değildir. Eylem, öznenin irade veya istemine bakılmaksızın gerçekleşir. Öznenin ihmali ya da eylemi engelleyememe durumu söz konusudur.

- i. *Eve dönerken cebimdeki bozuklukları düşürdü.*

4.3.1.5. İzin Verme

İzin verme işlevli ettirgen çatılarda eylemin gerçekleştirilme durumu, ettirenin edene izin vermesi ya da göz yummasına bağlı neticelenir.

i. *Akşamları çocuğunu parkta oynatıyordu.*

4.3.1.6. Buyurma

Buyurma işlevli ettirgen çatılarda eylemin neden gerçekleştirildiği hakkında bilgi yoktur ve zorla yaptırılmaz. Eden, eylemi ettirenin talebiyle gerçekleştirir.

i. *Akşam yemeği için mantı yaptırdı.*

4.3.1.7. Mecburiyet

Mecburiyet işlevli ettirgen çatılarda ettiren, edeni eyleme zorlar, mecbur ya da maruz bırakır.

i. *Çocuğu kulağından tutup dışarı çıkarttı.*

4.3.2. Morfolojik Ettirgenlikler

Türkiye Türkçesinde morfolojik yapıli ettirgen çatılar fiile getirilen “-Ar-, -(F)r-, -(F)t-, -(D^Fr)- ve -Ø” biçimbirimleriyle sağlanır. Yalnızca bir örnekte¹⁷ kalıplaşmış-zir-eki de ettirgenlik sağlamaktadır.

4.3.2.1. “-Ar- ve -(F)r-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Yerde kırılan, kahkahalar atan Sancar’ı omuzlayınca evden dışarı çıkardılar.* (H. N. Atsız, DK, 65).

çıkardılar → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Yardım Etme / Sağlama

¹⁷ emzir → İsteş (Eylem kökü: geçişli)

ii. *Senin felsefe dediğin nesne benim açlığımı giderir mi?* (H. N. Atsız, BÖ, 188).

giderir mi → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Yardım Etme / Sağlama

iii. *Kendisini de, yaralı Karaman çerisini de savaş alanından uzağa kaçırmışlardı.* (H. N. Atsız, DK, 72).

kaçırmışlardı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Yardım Etme / Sağlama

iv. *“Ey güzel insanlar,” demişti Vali içinden, “ahdim olsun ki, geçit vermeyen bu dağdan aşıracağım sizleri.”* (A. Kulin, KÖ, 34).

aşıracağım → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal işlev: Yardım Etme / Sağlama

v. *Deli Kurt , yorgun ve hasta olan evdeşine Gökçen pınarından getirdiği ferahlatıcı suyu içirdikten sonra dikkatle hazırladığı döşeğe onu yatırdı.* (H. N. Atsız, DK, 122).

yatırdı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Yardım Etme / Sağlama

vi. *Bir yudum alıp bıraktım: gerisini ona içirdim.* (O. Atay, T, 599).

içirdim → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal işlev: Yardım Etme / Sağlama

vii. *Sert akan bir deredeki yıkılmış köprüyü omuzları üstünde tutarak çerimizi geçirdiler.* (H. N. Atsız, DK, 152).

geçirdiler → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal işlev: Yardım Etme / Sağlama

viii. *Bir tutuşta kocaman bir tahta parçasını kopardı.* (H. N. Atsız, DK, 221).

kopardı → Yükleml → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Oluş

ix. *Yamtar şimşek gibi bir hızla kılıcını çekerek savurup Çinlinin başını uçurmuştu.* (H. N. Atsız, DK, 147).

uçurmuştu → Yükleml → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Oluş

x. *Sonunda zaman kavramını yitirdim.* (S. Birsell, YFK, 111).

yitirdim → Yükleml → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Oluş

xi. *Nihayet ümidi keserek birer simit ve birer çay ile karınlarını doyurdular.* (S. Ali, İŞ, 45).

doyurdular → Yükleml → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Oluş

xii. *Evliya Çelebi, Bursa çeşmelerinden uzun uzadıya bahsettikten sonra sözü "Velhasıl Bursa sudan ibarettir." diyerek bitirir.* (A. H. Tanpınar, BŞ, 100).

bitirir → Yükleml → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Oluş

xiii. *Peki Olric, diyorum: gemileri kim yürütecek, ekmeği kim pişirecek?* (O. Atay, T, 525).

pişirecek → Yükleml → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Oluş

xiv. *Esirlik türküsünü bütün eve duyurdu.* (O. Atay, T, 115).

duyurdu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal işlev: Oluş

xv. *Yıllarca, onun din hakkındaki sözleriyle herkesin kafasını şişirdim.* (O. Atay, T, 654).

şişirdim → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Oluş

xvi. *Çocuklarınız doğar kadınlar yorulmadan; karınlarında taşımadan doğururlar onları.* (O. Atay, T, 321).

doğururlar → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Oluş

xvii. *Sevgi, babasının ayağını uzatmasına karşı son tedbir olarak tırnaklarını Turgut'un etine batırdı.* (O. Atay, T, 550).

batırdı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Neden-Sonuç

xviii. *O akşam sema'da gördüğüm insanları ertesi sabah çarşıda, pazarda işlerinin başında ve bir talebemi lisede karşımda görünce hakikaten şaşırılmıştım.* (A. H. Tanpınar, BŞ, 87).

şaşırılmıştım → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Neden-Sonuç

xix. *Bu çarpışmalar, bu şehit vermeler Anadolu'nun tasını, toprağını Moskof düşmanlığı ile yağurup taşırdı.* (H. N. Atsız, TÜ, 25).

taşırdı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal işlev: Neden-Sonuç

xx. *Bir psikolog nasıl her meselenin hangi ruhî âmille islendiğini düşünür, bir hekim nasıl bir hastalığın hangi sebeple başladığını bulmağa çalışırsa, ben de tarihle çok uğraştığım için olacak milletlerin hareket hatlarının neye dayandığını aramakla çok vakit geçirdim.* (H. N. Atsız, DK, 2).

geçirdim → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

xxi. *Sen-king ise mektubu okuyup bitince şaşkınlıkla elinden düşürdü.* (H. N. Atsız, DK, 81).

düşürdü → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: İhmal

4.3.2.2. “-Dİr-” Biçimbirimli Yapılar

i. *O güne kadar savsaklanan tüm işleri deli cesaretiyle teker teker kotarır, kimseye göz açtırmaz.* (A. Kulin, KÖ, 30).

göz açtırmaz → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

ii. *Önsözcülükte o kadar meşhur olacağım ki ayrıca, gerçek yazarlar, yani, eserlerinin önsözden sonraki kısmı da var olan yazarlar da yalnız bana yazdıracaklar önsözlerini.* (O. Atay, T, 395).

yazdıracaklar → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

iii. *Bedros dördüncüyü doldurdu.* (R. Ilgaz, RA, 68).

doldurdu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Oluş

iv. *Sigarasını, yaprak biçimi gümüş tablada söndürdü.* (O. Atay, T, 27).

söndürdü → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Oluş

v. *Acımadan her şeyi Selim'likle doldurdun.* (O. Atay, T, 363).

doldurdun → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Oluş

vi. *Genç adamın kendisine dönmesi için büyüler yaptırdı.* (O. Atay, T, 682).

yaptırdı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

vii. *Burada olaydı şu lügatin manası için de güzel bir yalan uydururdu!* (R. M. Ekrem, AS, 126).

uydururdu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

viii. *Herkes bir yerinden tutup canlandıracaktır onu.* (O. Atay, T, 356).

canlandıracaktır → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

ix. *O sırada çektiğin sıkıntıları, üzüntüleri nerede biriktirmeli?* (O. Atay, T, 364).

biriktirmeli → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

x. *Nihayet yine cuma gelir ve işte şu bir haftalık meşguliyet nasılsa diğer haftaların meşguliyetleri dahi yine nev-ummâ onu **andırır**.* (A. M. Efendi, FBRE, 8).

andırır → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

xi. *Doğan güneş bütün bolluğuyla ışıklarını ortalığa salıvermiş, ormanı, kayaları, gökyüzünü pembe bir aydınlıkla **doldurmuştu**.* (Y. Kemal, İM-3, 77).

doldurmuştu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

xii. *Hafif bir rüzgâr çıktı; iriyarı, esmer ve görünüşü taşralı satıcının elbiselerini belli belirsiz **dalgalandırdı**.* (O. Atay, KB, 13).

dalga+lan-dır-dı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

xiii. *Mustafa Hoca, öğrencilerine, arada bir fotoelastisite konusunda çalışmalar **yaptırıyordu**.* (O. Atay, BBAR, 201).

yap-tır-ıyordu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlam İşlev: Buyurma

xiv. *Sabah namazından iki saat önce, şehirden iki saat ötedeki mandırasında o gün satılacak koyunları ona **getirtiyor**, ona **kestiriyor**, ona **yüzdürüyor**, ona **parçalattırıyor**, ona **sattırıyor** (...)* (Ö. Seyfettin, K, 42).

getirtiyor → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

kestiriyor → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

yüzdürüyor → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

parçalattırıyor → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

sattırıyor → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlam Bilimsel İşlev: Buyurma

xv. *Odunu bile ormandan ona kestiriyor, suyunu ona taşıyor, her işi, her işini ona gördürüyordu.* (Ö. Seyfettin, K, 42).

gördürüyordu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlam Bilimsel İşlev: Buyurma

xvi. *Üç gün sonra orduyu ayağa kaldırmış, ellerine kazma kürekler vermiş, nerede bir düzlük görmüşse oraya kuyular **kazdırmış**.* (Y. Kemal, İM-3, 52).

kazdırmış → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlam Bilimsel İşlev: Buyurma

4.3.2.3. “-(I^l)t-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Murtaza Ağa orta yerde durmuş kalmış Ali’yi kolundan çekerek götürdü koltuğa oturttu.* (Y. Kemal, İM-3, 107).

oturttu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

ii. *Garip bir hayvan, bu Metin. Ürkütmemeli. Özellikle ayık olduğu zaman. **Korkutmamalı, şaşırtmamalı.*** (O. Atay, T, 404).

ürkütmemeli → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

korkutmamalı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

şaşırtmamalı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

iii. *İlk makalesini (Kayma Merkezi), 1943’te yazan Mustafa İnan, Türk okurlarına sürekli olarak yeni kavramlar **tanıttı.*** (O. Atay, BBAR, 175).

tanıttı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

iv. *Kenan saat tutuyor, ben de yazma işini yürütüyorum.* (O. Atay, T, 40).

yürütüyorum → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Oluş

v. *Pitigrilli adlı bir yazarı, tatil aylarında bile öğrenciye okutmuyordu.* (O. Atay, T, 703).

okutmuyordu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: İzin Verme

vi. *Ben de cesetleri aileleri görmeden bir an önce gömelim diye, kamyon istettim.* (A. Kulin, KÖ, 52).

istettim → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

vii. *Gürültümüzü duyan Mustafa İnan sekreterini çağırttı.* (O. Atay, BBAR, 171).

çağırtdı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

viii. *Karar çıkar çıkmaz, işleri hızlandırmak maksadıyla, o yörede müteahhitlik yapan bir vatandaş, Diyarbakır'da bir mühendislik bürosuna, bir asma köprüünün çizim ve maliyet hesaplarını hazırlattı.* (A. Kulin, KÖ, 12).

hazırlattı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

ix. *Yıllarca gittiler geldiler, gittiler geldiler ve nihayet, belki de 8. Bölge yetkililerini usandırmış oldukları için, yeni bir köprü yerinin ve bedelinin tespit edilmesi gereğini karara bağlattılar.* (A. Kulin, KÖ, 12).

bağlattılar → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

x. *Derhâl Râkım'a özürler dilemeye başladı ise de Râkım mayonez meselesini kariya dahi itiraf ettirmek için biraz nazlıca davranıp nihayet **söyletti**.* (A. M. Efendi, FBRE, 66).

söyletti → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

xi. *Cami avlusuna gelince bir kemerin altına girdi, loş ve serin duvarın dibinde parasını saydı; sonra karşı duvardaki simitçiye **bütünletti**.* (O. Atay, KB, 12).

bütünletti → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

xii. *Sarığını, cübbesini, kılıcını, tüfeğini **getirtti**.* (Ö. Seyfettin, K, 82).

getirtti → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

4.3.2.4. “-Ø-” Biçimbirimli Yapılar

Türkçenin “-Ar-, -(^A)r-, -(^A)t-, -(D^Ar)-” ettirgenlik ekleri, geçişsiz fiilleri geçişli konuma alırken geçişli fiillerin de derecesini artırır. Dolayısıyla ettirgen çatılı fiillerin tespitinde yer alan ölçütlerden biri de hiçbir suretle geçişsiz olamayacağıdır. Ettirgen çatının özelliklerinden bir diğeri ise eylemin başkasına yaptırılmasıdır. Bahsi geçen ekler, geçişsiz fiillerde önce fiili geçişli konuma getirme ardından da ikinci bir ettirgenlik eki ile eylemi başkasına yaptırma işlevindedir. Geçişli fiillere geldiklerinde ise doğrudan başkasına yaptırma işlevi görürler.

“-Ø-” biçimbirimiyle oluşturulan emir cümlelerinde ise eylemin bir başkasına yaptırılma durumu için geçişlilik kazanmasına ihtiyaç duyulmaz. Aşağıdaki örneklerde biri, eylemin gerçekleştirilmesini *ettiren* olmak üzere iki kılıcı bulunmaktadır.

i. *Aranızda gitmek isteyeniniz varsa, Zilan babanızın elini öpsün, iznini alsın öyle gitsin.* (A. Kulin, KÖ, 62).

git-Ø-sin → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

ii. *Mutlaka görev yerine gitmeden önce bıyık bırak.* (A. Kulin, KÖ, 31).

bırak-Ø- → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

iii. *Hidrolik çalışmak gerekiyor, hem de ezberlemek yok; anlayarak, desen itiraz edersem o zaman söyle.* (O. Atay, T, 90).

söyle-Ø- → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

iv. *Sadrazama söyle, vezirlerle beylerini, kazaskerlerini toplasın. Hemen karşıma gelsin!* (Ö. Seyfettin, K, 69).

top+la-Ø-sın → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

gel-Ø-sin → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

v. *Önce sakinleşin, meselenizin ne olduğunu düşünün.* (O. Atay, BBAR, 171).

düş+ü-n-Ø-ün → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

vi. *"Öyleyse hazır ol Zülfü." "Hazırım."* (Y. Kemal, İM-3, 39).

hazır ol-Ø- → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Buyurma

vii. "Ha şöyle," diye güldü Yüzbaşı. "Getirin şunu (...)" (Y. Kemal, İM-3, 86).

getir-Ø-in → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

viii. *Râkım - Öyle ise dinleyiniz.* (A. M. Efendi, FBRE, 88).

dinle-Ø-yiniz → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

ix. *-Dur, Börü! Sakın vurma!*

Börü bir adım geriliyerek durdu. (H. N. Atsız, BD, 23).

vur-Ø-ma → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

x. "Şimdi Bey, beni iyi **dinle**, beni iyi dinledikten sonra da bana delisin **deme**." "Demem." (Y. Kemal, İM-3, 40).

dinle-Ø- → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

de-Ø-me → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

xi. *Siz aynanın karşısına geçip asil kıyafetinizi, yakışır biçimde **düzenleyin!***» (R. Ilgaz, DKİ, 31).

düzen+le-Ø-yin → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

xii. *Aman Mustafa dediler, şu virendel kirişi mi neyse onu bize anlat.* (O. Atay, BBAR, 195).

an+la-t-Ø- → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Buyurma

4.3.3. Sentaktik Ettirgenlikler

Sentaktik yöntemle oluşturulan ettirgenliklerde çatı değişimi söz diziminde yer alan bir işaretleyici ile sağlanmaktadır. Yüklemde biçimbirimsel bir müdahale yoktur, bunun yerine cümlede yer alan tümleş ettirgenlik işlevi yaratarak çatı değişimini sağlar.

Aşağıdaki örneklerde tümleşlerle işaretlenen sentaktik yapılı ettirgen çatı örnekleri incelenmiştir.

i. *Öğretmenin talimatıyla çocuklar dışarı çıktı.*

“Öğretmen çocukları dışarı çıkardı.”

Anlamsal İşlev: Buyurma

ii. *Ordu, adsız kahramanlardan kurulu bu gösterişsiz karınca ordusunun sayesinde ayakta durmaktaydı.* (T. Özakman, ŞÇT, 405).

“Orduyu, adsız kahramanlardan kurulu bu gösterişsiz karınca ordusu ayakta durdurmaktaydı.”

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

iii. *Bu milli ülkü sayesinde, Filistin'deki yarım milyon Yahudi (O zaman Filistin'de yarım milyon Yahudi vardı), yalnız Araplarla değil, koca İngiltere ile savaşı göze alıyor, Amerika'ya meydan okuyor.* (H. N. Atsız, TÜ, 3).

“Bu milli ülkü, Filistin'deki yarım milyon Yahudiyi (O zaman Filistin'de yarım milyon Yahudi vardı), yalnız Araplarla değil, koca İngiltere ile savaşı göze aldırıyor, Amerika'ya meydan okutuyor.”

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

iv. *Kapitülasyonların ardına kadar açtığı gümrüklere rağmen imparatorluk bu çarşıların sayesinde ayakta duruyordu.* (A. H. Tanpınar, BŞ, 122).

“Kapitülasyonların ardına kadar açtığı gümrüklere rağmen imparatorluğu bu çarşılar ayakta durduruyordu.”

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

v. *Ev arkadaşı kilidi değiştirdiği için kapıyı **çilingirle** açtı.*

“Ev arkadaşı kilidi değiştirdiği için kapıyı çilingire açtırdı.”

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

4.3.4. Leksik Ettirgenlikler

Leksik oluşumlu ettirgen çatılar cümlede söz dizimsel ya da biçimbirimsel herhangi bir somut işaretleyici bulunmaz. Yüzey yapıda hiçbir ettirgenlik işaretleyicisi yoktur. Ettirgenlik yüklemın çatıyı anlamsal olarak işaretlemesiyle mantıksal yapıda tespit edilir.

Aşağıdaki örneklere mantıksal (anlamsal) yapıda yüklemın ettirgen çatıyı işaretlediği çözümlenmektedir.

i. *Silahlı amcasına doğrultup onun ölmesine **neden oldu**.*

“Silahlı amcasına doğrultup onu öldürdü.”

neden oldu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

ii. *Çok istediğim için eşim en sevdiğim yemeği **yaptı**.*

“Çok istediğim için eşime en sevdiğim yemeği yaptırdım.”

yaptı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

iii. *Vazifesini iyi yapmadığı için **yol veriyoruz**.*

“Vazifesini iyi yapmadığı için işten çıkarıyoruz.”

yol veriyoruz → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

iv. *Yüksek yaşam standartları, gençleri yurt dışını düşünmeye **itiyor**.*

“Yüksek yaşam standartları, gençlere yurt dışını düşündürüyor.”

itiyor → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

v. *Kız sonunda çocuğu **hasta etti**.*

“Kız sonunda çocuğu hastalandırdı.”

hasta etti → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Neden-Sonuç

vi. *Askerler çok yoruldu zira komutanları onlara yüz sınav çekmelerini **emretti**.*

“Askerler çok yoruldu zira komutanları onlara yüz sınav çektirdi.”

emretti → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

vii. *Adama çok işkence yaptılar, ailesiyle tehdit edip kaçanların yerlerini söylemeye **mecbur bıraktılar**.*

“Adama çok işkence yaptılar, ailesiyle tehdit edip kaçanların yerlerini söylediler.”

mecbur bıraktılar → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

viii. *Yemek salonunu terk etmesine **sebep oldu**.*

“Yemek salonunu terk ettirdi.”

sebep oldu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Mecburiyet

ix. *Kadın erken doğum yaptı.*

“Kadın erken doğurdu.”

doğum yaptı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Oluş

x. *Eğlence bahçesinin sahibi şehrin ileri gelenlerinden bazılarının güreşe gelmesini sağlamıştı.* (H. N. Atsız, BÖ, 195).

“Eğlence bahçesinin sahibi şehrin ileri gelenlerinden bazılarını güreşe getirtti.”

sağlamıştı → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

xi. *Çocuklarını düzgün bir işe koydu.*

“Çocuklarını düzgün bir işe yerleştirdi.”

koydu → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Yardım etme / Sağlama

4.4. İşteş Çatı

Korkmaz (2009, s. 553), işteş çatıyı “Ünlü ile biten fiil kök ve tabanlarına -ş- ekinin, ünsüzle bitenlere, dil ve dudak benzeşmesine uyan bağlantı ünlüsü almış -(I)ş-/-(U)ş- ekinin getirilmesiyle ile kurulur: *anla-ş-, bekle-ş-, çek-i-ş, did-i-ş, bul-u-ş, döv-ü-ş-* gibi” şeklinde açıklamıştır.

Banguoğlu (1998, s. 416-417), *karşılıklı görünüş* terimini kullandığı işteş çatı için “Söziçinde kimse olan iki kişi, veya iki taraf birbirleri üzerinde karşılıklı kılıcıysalar fiil tabanı bir -iş- eki alıp karşılıklı görünüşe (aspect réciproque) girer.” der. Ayrıca işteşliğin bir diğer işlevini “*işbirliği görünüşü*” terimiyle karşılar ve bu işlevin de birden fazla kimseyle olmakla beraber iki taraf olarak değil, birlikte kılıcı bir topluluk teşkil ederek oluşturulduğu ifade eder.

Bozkurt (1995, s. 144) işteş çatıyla ilgili olarak “İşin birden çok öznece yapıldığını birden çok öznenin bir işe veya oluşa katıldığını ve onu gerçekleştirdiğini belirtir. Yapılan işin karşılıklı, ortaklaşa ya da birlikte olduğunu vurgular ve işteş çatının -ş- ünsüzü ile kurulduğunu, büyük ve küçük ünlü uyumuna uygun olarak -iş-, -iş-, -uş-, -üş- biçiminde dört türlü kullanımı olduğunu söyler.

Hengirmen (2006, s. 210) ise “Bir işin birden çok özne tarafından yapıldığı gösteren eyleme işteş eylem denir. İşteş eylemi yapmak için eylem kök ya da gövdesine -ş çatı eki getirilir.” derken işteş eylemlerin işin *karşılıklı yapılma* ve *birden özne tarafından toplu olarak yapıldığını gösterme* olmak üzere iki işlevinin bulunduğunu vurgular.

Yelten (2011, s. 243) işteş çatıya ilişkin “Fiilin birden çok varlık tarafından birlikte veya karşılıklı yapıldığı ya da aşamalı özellikli bir gelişmenin anlatıldığı fiillerdir. Bu fiillerin öznesi gerçek öznedir ve fiil çatısında -(i)ş, -(i)ş, -(u)ş, -(ü)ş veya -leş, -laş eki bulunur.” ifadelerine yer verir.

Delice (2008: 78) konunun izahını şu şekilde yapmıştır:

-Ş- ekinin kılış fiillerine eklenmesiyle elde edilen bir işlevdir. Bu tür yüklemelerin yönetici olduğu cümlelerde zorunlu olarak bulunması gereken özne, ortaklı öznedir. Dövmek kılış fiili işteşlik işleviyle dövüştü şeklinde kullanılacak olursa bu cümlenin zorunlu öznesi eylemi gerçekleştirmede ortak en az iki kişiden oluşan öznenin oluşacaktır. Yani, bu eki almış kılış fiilinin yönetici olduğu cümlede ya yüklem çokluk ekiyle çekimlenmek zorunda ya da özne çoklu kişiden oluşan özne görünümünde olmalıdır.

Bilgin (2006, s. 422-423), konunun izahını şu şekilde yapmıştır:

“Bir işin birden çok özne tarafından karşılıklı ya da birlikte, ortaklaşa yapıldığını belirten eylemlere işteş eylem denir.”

İşteş eylem -(i)ş- ekiyle kurulur:

Ağlaşmak, yazışmak, itişmek, bakışmak, uçuşmak, dövüşmek, atışmak, öpüşmek...

Adlardan eylem türeten “-le (-la)” ekiyle işteşlik “-ş-”nin birleşmesiyle oluşan “-leş (-laş)” eki, adlardan işteş eylemler yapar:

Haberleşmek (haber+le-ş-mek), mektuplaşmak (mektup+la-ş-mak).”

Uysal (2016, s. 59) ise işteş çatıyı “Bir fiil cümlesinde eyleme katılan çokluk öznenin; kısıtlı bir süre içerisinde -göreceli olarak uzun da olsa- ortaklaşa gerçekleştirdikleri eylemi anlatan çatıdır.” şeklinde tanımlamıştır.

4.4.1. İşteş Çatının Oluşturduğu Anlamsal Türler

Türkçede işteşlik çatı ekini alan eylemlerde, *karşılıklı* ve *birlikte* gerçekleştirilme olmak üzere iki temel anlamsal tür oluşur.

4.4.1.1. Karşılıklı Yapma

İşteş çatılı fiillerde, eylemin birden fazla kişi tarafından birbirlerini hedef alarak yapılmasıyla karşılıklı yapma anlamı oluşur. Söz konusu işteşlik genellikle geçişli fiillerde yer alır. Karşılıklı yapma anlamı taşıyan işteş çatılı cümlelerde çokluk özneler aynı zamanda birbirlerinin nesnesi konumdadırlar

4.4.1.2. Birlikte Yapma

Birlikte yapma anlamı taşıyan işteş çatılı fiillerde eylem, çokluk öznelerce ayrı ayrı ancak ortaklaşa gerçekleştirilir. Yani eylem ortak bir hedef için belirli bir zaman ve mekânda gerçekleşmelidir. Birlikte yapmanın sağlanabilmesi için yalnızca aynı zaman ve mekân yeterli değildir. Aynı hedef için gerçekleştirilmesi gerekir.

Uysal (2016, s. 92), işteş çatının birlikte yapma işlevli anlamsal türü için şu açıklamayı yapmıştır:

“*Kuşlar uçtu.*” cümlesinin işteş çatı olup olmadığı belirsizdir. Çünkü birlikte yapma işlevinde eylemin aynı anda ve mekânda hedef/amaç birliği içerisinde gerçekleştirilmesi gerekir. Bu cümleye göre iki ihtimal vardır. Birincisi kuşlar aynı anda ve sürü halinde uçmuş olabilirler; ikincisi farklı zamanlarda, farklı hedeflere ayrı ayrı uçmuş da olabilirler. Ancak cümle “*Kuşlar uçtu.*” şeklinde söylenirse eylemin aynı anda ve mekânda, amaç/hedef birliği içerisinde gerçekleştiği ifade edilmiş olur. Özellikle sözdizimsel birlikte yapma işlevli işteşlikler için neredeyse çokluk özneye sahip her cümlenin işteş olduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır. Burada özellikle öznenin çoğulluğu ile hedef/amaç birliği içinde birlikte yapma işlevlerini ayırt etmek gerekir.

4.4.2. Morfolojik İşteşlikler

Türkiye Türkçesinde morfolojik yapıları işteş çatılarla getirilen “-(^H)ş- ve -Ø-” biçimbirimleriyle sağlanır.

4.4.2.1. “-(İ^İ)ş-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Bu kılıkla, saatlerdir ayakta duruyorum ve burnumun dibindeki adamla görüşemiyorum.* (O. Atay, T, 413).

görüſemiyorum → Yükleme → İſteſ (Eylem kökü: geçiſli)

Anlamsal İſlev: Karſılıklı yapma

ii. *Kızın yanında validesiyle küçük hemſiresi ne söyleſtiler?* (A. M. Efendi, FBRE, 192).

söyleſtiler → Yükleme → İſteſ (Eylem kökü: geçiſli)

Anlamsal İſlev: Karſılıklı yapma

iii. *Donkiſot, kafasını, gözünü patlatanlarla teker teker barıſmış, öpüſmüſtü.* (R. Ilgaz, DKİ, 37).

öpüſmüſtü → Yükleme → İſteſ (Eylem kökü: geçiſli)

Anlamsal İſlev: Karſılıklı yapma

iv. *Kalabalık büyüdü, arka sıralara düşenler onu görmek için itiştiler.* (O. Atay, KB, 23).

itiſtiler → Yükleme → İſteſ (Eylem kökü: geçiſli)

Anlamsal İſlev: Karſılıklı yapma

v. *Mahmut Ağa da bu sıralarda dağlarda yel gibi esiyor, Çukurovaya çıkmış Fransızlara, onlarla işbirliği yapmış Ermenilere karşı dövüſüyordu.* (Y. Kemal, İM-3, 341).

dövüſüyordu → Yükleme → İſteſ (Eylem kökü: geçiſli)

Anlamsal İſlev: Karſılıklı yapma

vi. *O gece Turgut karısıyla, bütün geçmiş alışkanlıklarını, bütün birlikte geçen yaşantılarının verdiği alışkanlıkları kullanarak **sevişti**.* (O. Atay, T, 564).

sevişti → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı yapma

vii. *Zeliha'yla gülümseyerek **bakıştık**.* (O. Atay, T, 426).

bakıştık → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı yapma

viii. *Bir türlü **yenişemiyorlardı**.* (H. N. Atsız, BD, 64).

yenişemiyorlardı → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı yapma

ix. *Eniştem ile de **bozuştuk**.* (A. M. Efendi, FBRE, 195).

bozuştuk → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı yapma

x. *Otağın önündeki geniş alanda **vuruşacaklardı**.* (H. N. Atsız, BD, 51).

vuruşacaklardı → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı yapma

xi. *İşte bakınız. Yine " Kızıl Elma'ya, Kızıl Elma'ya" diye **bağırıyorlar**.* (Ö. Seyfettin, K, 70).

bağırıyorlar → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Birlikte yapma

xii. *Ellerini zarif bir hareketle birleştirdi.* (O. Atay, T, 353).

birleştirdi → Yükleme → İşteş (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Birlikte yapma

xiii. *Bizi gören insanların yüzlerini hatırlayıp gülüşeceğiz.* (O. Atay, T, 545).

gülüşeceğiz → Yükleme → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Birlikte yapma

4.4.2.2. “-(Ø)-” Biçimbirimli Yapılar

i. *Çankaya'ya dönerken Kavaklıdere dönemecinde Ruşen Eşref, Yakup Kadri ve Hamdullah Suphi Bey'e rastladı.* (T. Özakman, ŞÇT, 500).

rastla-Ø-dı → Yükleme → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı yapma

ii. *Fakat Bursa ışığı olduğu gibi yine dört yanda çınlıyor, su sesleri ledünnî bir rüya gibi etrafı dolduruyor ve yıkılmış imparatorluğun dört yanından gelmiş muhacir çocukları bu ışığın altında ve bu su sesleri içinde tıpkı kuruluş asrının çocukları gibi oynuyorlar.* (A. H. Tanpınar, BŞ, 100).

oyna-Ø-yorlar → Yükleme → İşteş (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

4.4.3. Sentaktik İşteşlikler

Sentaktik yapılı işteş çatılarının oluşumunda da cümlede yer alan tümleçler işteşliği sağlamaktadır. Yüklemede ne anlamsal bir değişiklik vardır ne de işteş çatı eki bulunur. Bu yapılarda çatının oluşumunu sağlayan işaretleyiciler, söz diziminde yer alan kelime ya da kelime gruplarıdır.

Aşağıdaki örneklerde tümleçlerle işaretlenen sentaktik yapılı işteş çatı örnekleri incelenmiştir.

i. *Memed, Topal Ali'nin yanına geldi, **diz dize** oturdu.* (Y. Kemal, İM-2, 255).

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

ii. *O böyle beşik gibi sallandı mı, yüce dağların yamaçlarını tutan kar, yükseklerden aşağılara iner, ovalarda çağıldayan akarsularla buluşur, yerle gök **birbirine** geçirdi.* (A. Kulin, KÖ, 7).

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

iii. *Bir ay önce candarmayla Bozkuyunun altındaki dereye **karşı karşıya** geldik.* (Y. Kemal, İM-2, 184).

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

iv. *El **ele** dağlara doğru koştuk.* (S. Birsal, YFK, 95).

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

v. *Hep **beraber** projeyi bitirdik ve zamanında teslim ettik.* (O. Atay, BBAR, 103).

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

vi. *Domuzlar şehrin içinde **sürü olarak** geziyorlar.*

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

vii. *Hep **birlikte** kayalara tırmanmaya başladılar.*

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

viii. *Bir samba bestesiyle hep birden cevap verdiler:* (R. Ilgaz, DKİ, 33).

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

ix. *Merdivenleri kol kola çıktılar.* (Y. Kemal, İM-4, 445).

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

x. *Halkın mutluluğu için çalışacağız el birliğiyle!* (R. Ilgaz, DKİ, 97).

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

4.4.4. Leksik İşteşlikler

Leksik oluşumlu çatılarda cümlede söz dizimsel yahut biçimbirimsel herhangi bir somut işaretleyici yoktur. İşteşlik yüklem çatısını anlamsal olarak işaretlemesiyle mantıksal yapıda tespit edilir.

Aşağıdaki örneklerde anlamsal yapıda yüklem çatısını işaretlediği çözümlenmektedir.

i. *Sonsuz bir "Hurra" zinciri, bağırarak, sallanarak kalabalığın içinden geçiyor, canlı bir girdap dalgası halinde, döne döne, sarayın meydanında birikiyordu.* (Ö. Seyfettin, K, 15)

birikiyordu = toplaşıyordu

birikiyordu → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Birlikte Yapma

ii. *Birdenbire gözleri Kür Şad'ın locasına ilişip Bögü Alp'la göz göze geldi.* (H. N. Atsız, BÖ, 196).

göz göze geldi = bakıştı

göz göze geldi → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

iii. *Erzincan'ın Belediye Başkanı, bazı ileri gelenleri, Hüdai adında bir müteahhit ve Ankara'dan birkaç konuk, mehtaba karşı oturmuş **sohbet ediyorlardı**.* (A. Kulin, KÖ, 23).

sohbet ediyorlardı = söyleşiyorlardı

sohbet ediyorlardı → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

iv. *Bazı meşhur adamların hayat hikâyelerinde vardır böyle karanlık sonlar: adam, esrarlı ve anlaşılmaz bir kişiliğe bürünür, eski dostlarına davranışı değişir, yerli yersiz **kavga eder** onlarla.* (O. Atay, T, 632).

kavga eder = tartışır

kavga eder → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

v. *Babam Deli Veli ile annem Fatma dünyaevine girmişler, evlilik kurumunun kutsal yapısı altında **cima etmişler**.* (Ş. Onay, H, 1).

cima etmişler = sevişmişler

cima etmişler → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

vi. *Sonra yeni Kağan'ın kim olacağını **münakaşaya başladılar**.* (H. N. Atsız, BÖ, 12).

münakaşaya başladılar = tartıştılar

münakaşaya başladılar → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişli)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

vii. *Garsonu çağırıp hesap gördüm.* (S. Ali, KMM, 80)

hesap gördüm = ödeştim

hesap gördüm → Yükleme → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

viii. *Dumrul, parti meselesi yüzünden babasıyla kavga etti.* (O. Atay, T, 227).

kavga etti = tartıştı

kavga etti → Yükleme → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

ix. *İki kardeş bir anda sokakta karşı karşıya geldi.*

karşı karşıya geldi = karşılaştı

karşı karşıya geldi → Yükleme → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Anlamsal İşlev: Karşılıklı Yapma

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

1. Fiil cümlelerinde yüklem ile özne arasındaki dilbilgisel işlevleri bildiren öznenin yapma, yapılma, yapılandan kendi etkilenme, yaptırma, birlikte veya karşılıklı yapma durumlarını sentaktik, leksik yahut basit, türemiş, birleşik veya katmerli yapılarda morfolojik olarak ortaya koyan gramer kategorisi olarak tanımlanan çatının morfolojik oluşumu birtakım eklerle meydana gelirken bu ekler bağlama göre farklı görevler üstlenebilir.

Çatı biçimbirimleri, cümlede öğeler arasında dilbilgisel ilişki kurarak söz diziminde rol oynarken ilgili sözcüklerin semantik değerlerinde de şekil bilimsel işlevle değişimler yaratır. Bazen de söz dizimsel açıdan bir işlev üstlenmeden fiilde semantik değişimlere neden olur. Dolayısıyla çatı biçimbirimlerinin cümlede yer almaları her zaman özne ve nesneye bağlanmaz. Bu biçimbirimler fiile eklenerek sözcükler arasında birtakım dilbilgisel ilişkiler kurması ve cümlede bir durum değişikliği yaratması nedeniyle işletim eklerine, fiile yeni bir sözlüksel anlam kazandırması düşüncesiyle de türetimlik eklerle yaklaşmaktadır. Örneğin *darıl-*, *düşün-*, *ayır-*, *bildir-*, *paylaş-* fiillerine yeni bir anlam kazandıran çatı biçimbirimleri türetimlik işlevindeyken *işitil-*, *gezin-*, *aşır-*, *hazırlat-*, *açtır-*, *öpüş-* fiillerinde yer alan biçimbirimler ise sözcüğe yeni bir sözlüksel anlam kazandırmamıştır. Bu nedenle hem dilbilgisel rol üstelenen hem de sözlüksel anlam kazandıran çatı biçimbirimlerini, sözcüklere yeni bir sözlük anlamı kazandıran türetimlik ekler ile sözcükler arasında birtakım dilbilgisel ilişkiler yaratan işletim ekleri arasında özel bir kategoride ele almak daha uygun olacaktır.

2. Çatı konusunun işlendiği kaynaklarda geçişlilik ve geçişsizliğin çatı kategorisi içerisine alınıp alınmayacağı hususunda bir uzlaşma söz konusu değildir. Geçişlilik ve geçişsizlik terimlerini ayrı bir başlık altında ele almayan araştırmacıların yanı sıra kimi araştırmacılar geçişlilik-geçişsizliği çatı kategorisine alırken kimi araştırmacılar da Türkçede çatı ve geçişlilik kategorilerinin birbirinden ayrı iki dilbilgisi kategorisi olduğunu görüşündedir.

Çatı kategorisi ve geçişlilik-geçişsizlik iki farklı kategoridir. Geçişlilik-geçişsizlik fiilin kök veya gövde anlamı özelinde bir kavramdır. Çatının kuruluşunda ise geçişlilik ya da geçişsizlik bir etmen değildir. Çatı türlerinin oluşumunda fiilin geçişli olma şartı yoktur, geçişsiz fiiller de edilgen, dönüşlü, ettirgen veya işteş çatı oluşturabilir. Örneğin geçişsiz birer eylem olan *koş-*, *kıpırda-*, *çık-*, *bak-* fiilleri, ilgili çatı biçimbirimini alarak

koşul- şekliyle edilgen, *kıpırdan-* şekliyle dönüşlü, *çıkar-* şekliyle ettirgen ve *bakış-* şekliyle işteş çatı kurarlar. Bu nedenle fiil çatıları ve fiillerin geçişlilik-geçişsizliği birbirinden bağımsız iki ayrı dilbilgisi kategorisi olarak ele alınmalıdır.

3. Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması fiillerin çatı eklerini belirli bir düzende ardı ardına beş kereye kadar almasına imkân tanımaktadır. Fiillere gelen çatı ekleri, kendinden önce gelen çatı ekinin işlevini son buldurmamakla beraber fiilin özne veya nesne bağlantısını etkileyebilir ya da çatıyı kuvvetlendirebilir.

Birden fazla çatı eki alan fiillerde son çatı ekinin kendinden önceki çatının işlevini sona erdirmediği görülmektedir. Örneğin geçişli bir fiil olan *gör-* eylemiyle kurulan ve karşılıklı yapma anlamı kazanan işteş çatılı *görüş-* fiili, üzerine gelen ettirgenlik ekiyle *görüştür-* fiil şeklini alır ve başkasına yaptırma anlamı kazanır. Ancak söz konusu fiilin karşılıklı yapma işlevinin devam ediyor oluşu da yalnız ettirgen olmadığı aynı zamanda işteş de olduğunu gösterir. Bir başka örnekte ise geçişli bir fiil olan *oku-* eylemine getirilen ettirgenlik ekiyle *okut-* şeklini alan fiil başkasına yaptırma anlamı kazanırken *okuttur-* şekliyle de yeni bir ettirgenlik eki aldığı anda anlamını kuvvetlendirir.

Üst üste getirilen çatı ekleri üzere yapılacak tasnif denemelerinin Türkçenin yapısal zenginliğine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda morfolojik yöntemle oluşturulan çatılar yapılarına göre; tek çatı eki alan *basit yapıllılar*, aynı türde birden fazla çatı eki alan *türemiş yapıllılar*, farklı türde iki çatı eki alan *birleşik yapıllılar* ve farklı türde üç çatı eki alan *katmerli yapıllılar* olarak sınıflandırılmıştır.

4. Geleneksel dilbilgisinde çatı, biçimbirimsel işaretleyicilerle morfolojik yöntemle oluşturulmaktadır. Türkiye Türkçesinde bazı fiillerde morfolojik yöntemle çatı oluşturulamaz. Örneğin biçimbirimsel işaretleyicilerle *kal-* fiili ettirgen, *göm-* fiili dönüşlü ya da *iç-* fiili çatı oluşturamaz. Bu fiillerle morfolojik yöntemle çatı oluşturulamazken sentaktik veya leksik yöntemlerle çatı kurulabilir.

i. Ali evde kaldı. → Ali'nin evde kalmasını sağladı. → Ettirgen

ii. Toprağa gömdü. → Kendini toprağa gömdü. → Dönüşlü

iii. Soda içtiler. → Birlikte soda içtiler. → İşteş

Çatı, sadece yüklemde yer alan biçimbirimsel bir işaretleyici vasıtasıyla *morfolojik* olarak kurulmaz, yüklemde biçimbirimsel veya anlamsal bir işaretleyici olmadan cümlede yer alan söz ya da söz öbekleriyle *sentaktik* ve yüklemde biçimbirimsel, cümlede ise sözdizimsel işaretleyiciler olmaksızın fiilin anlamsal işaretlenmesiyle de *leksik* yöntemlerle de oluşturulabilir.

5. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de dönüşlü çatının işaretleyicisi olduğu örneklere sıkça rastlanan $-(F^{\#})\text{ş}$ - biçimbiriminin Türkiye Türkçesinin $-(F^{\#})n$ - ve $-(F^{\#})l$ - dönüşlülük biçimbirimlerinin yanı sıra bir dönüşlülük işaretleyicisi olduğu görülmektedir.

i. EAT / (SN 1149)

(...) *irişmezdi ucına* (...)

“sonuna erişmezdi.”

ii. Ggz./ (GF 222)

Dönüşmüş bu korkak bir iki leşin dolayanında.

“Bu korkak bir iki leşin etrafından boş boş dolaşmış.”

iii. Az. / (QB 9)

Bir az geçmiş tkrar soruşdum.

“Biraz zaman geçince yeniden sordum.”

iv. Kzk. / (KHM 295)

Akıırı ekewi kimniñ küşti, kimniñ älsiz ekenin sınap körüwdiñ amalın oylasadı.

“Sonunda ikisi kimin güçlü, kimin ise halsiz olduğunu ispatlamak için çözümler bulmaya çalışmışlar.”

v. KKlp. / (KDKV 140)

(...) *Aşılmayın solğan jayğa jetistim.*

“Açılmadan solan yere yetiştim.”

vi. TatK. / (KDİ 167)

Sevdegerneň oç citken ulı bar idě. Her öçesě yeşlěk ve nefēs tēlegēnce atalarının malın yaramas cirlerge tota ideler hem, kesepke kērēşmiy,

“Tüccarın üç yetişkin oğlu vardı. Üçü de gençliklerinin ve nefislerinin dilediğince babalarının malını yaramaz yerlere harcarlardı, hem de bir işe girişmezler,”

vii. TT. / i. (O. Atay, KB, 13), ii. (H. N. Atsız, DK, 18).

i. *Nereye asıldıkları belli olmayan elbiselerin ve kumaşların arasına sıkıştı*

ii. *Satı Kadın ciddileşmişti*

6. Türkiye Türkçesinin morfolojik yapıları çatılar, “-(^F)l-, -(^F)n-, -Ar-, -(^F)r-, -(^F)t-, -(^{D^F)r- ve -(^F)ş-” biçimbirimlerinin haricinde “-Ø-” sıfır biçimbirimi ile de kurulabilmektedir.}

i. *Maç erken bitti.*

“başkası tarafından bitiril-”

bit-Ø-ti → Yüklem → Edilgen (Eylem kökü: geçişsiz)

maç → Dilbilgisel özne (Mantıksal nesne)

ii. *Ahmet sonunda biraz sakinledi.* “sakinleş-”

sakin+le-Ø-di → Yüklem → Dönüştü (Eylem kökü: geçişsiz)

Ahmet → Özne

iii. *Siz hızlıca dışarı çıkın.*

“çıkart-”

çık-Ø-in → Yüklem → Ettirgen (Eylem kökü: geçişsiz)

Siz → Özne

iv. *Okulda Arçın'a rastladım.* “karşılaş-”

rast+la-Ø-dım → Yüklem → İşteş (Eylem kökü: geçişsiz)

Ben → Özne

Yukarıda sıfır biçim birimleriyle verilen örneklerin ilkinde bit- eylemini gerçekleştiren bir başkasıdır. Özne, cümlenin dilbilgisel öznesi, mantıkça da nesnesidir konumundadır. İkinci örnekte özne eylemi kendi kendine gerçekleştirmektedir, sakinle-eyleminin hem gerçekleştireni hem de etkileneni konumundadır. Üçüncü örnekte cümlenin eylemin gerçekleştirilmesini sağlayan ve eylemi gerçekleştirecek olan iki kılıcı bulunmakta ve eylem bir başkasına yaptırılmaktadır. Dördüncü örnekte ise özne, rastla- eylemini karşılıklı yapmakta dolayısıyla eylem birden fazla kişi tarafından karşılıklı yapılarak gerçekleştirilmektedir.

7. “-Ar-, -(^F)r-, -(^F)t-, -D^Fr- ve -Ø-” biçimbirimleriyle oluşturulan ettirgen çatılarda söz konusu biçimbirimler eylemde “*yardım etme/sağlama, oluş, neden-sonuç, ihmal, izin verme, buyurma ve mecburiyet*” olmak üzere 7 farklı anlam sağlayabilir.

i. *Kanaat notuyla öğrencisini dersten geçirdi.* “Yardım etme/Sağlama”

ii. *Sistemdeki tüm işleri bitirdim.* “Oluş”

iii. *İlişkimizi yersiz kıskançlıklar bitirdi.* “Neden-sonuç”

iv. *Eve dönerken cebimdeki bozuklukları düşürdü.* “İhmal”

v. *Akşamları çocuğunu parkta oynatıyordu.* “İzin verme”

vi. *Akşam yemeği için mantı yaptırdı.* “Buyurma”

vii. *Elindeki silahı bırak ve yere yat.* “Mecburiyet”

KAYNAKÇA

- Akerson, E. F. (2008), *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Aksan, D. (1995), *Her Yönüyle Dil*, Ankara: TDK Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2011), *Hakas Türkçesi Grameri*, Ankara: Bengü Yayınları.
- Arslan, A. (2022), Türkiye Türkçesinde Dönüşlü Çatının Oluşum Yöntemleri, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, (8)17, 226-240.
- Banguoğlu, T. (1998), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Başdaş, C. (2006), Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler, *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 1-6, Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Bilgegil, M. K. (2009), *Türkçe Dilbilgisi*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Bilgin, M. (2006), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Boz, E. (2015), *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bozkurt, F. (1995), *Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Çulha, T. (2019), *Karaycanın Karşılaştırmalı Grameri Fonetik-Morfoloji (Kırım Ağzı Esasında)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Delice, H. İ. (2008), *Sözcük Türleri*, Sivas: Asistan Yayınları.
- Delice, H. İ. (2009), Türk Lehçe ve şivelerinde Fiil Çatılarının İşlenişi Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım Denemesi, *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, 187-194, Kazakistan/Türkistan.
- Demircan, Ö. (2003), *Türk Dilinde Çatı*, İstanbul: Papatya Yayınevi.
- Deny, J. (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çeviri: Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Dilek, G. F. (2004), *Altay Türkçesindeki {-GIIA-} Eki Hakkında*, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 787-792, Ankara.
- Dizdaroğlu, H. (1963), *Türkçede Fiiller*, Ankara: TDK Yayınları.

- Duru, M. Ö. (2009), *Türk Dilinde Edilgen Çatı (Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ediskun H. (1999), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2009), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Emre, A. C. (1945), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Ercilasun, A. B. (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergönenç, D. (2009), *Nogay Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gabam A. V. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Gencan, T. N. (2001), *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç Yayınları.
- Göknel, Y. (2014), *Türkçe Dilbilgisinin Yeni Tertibi*, İzmir: Hür Efe Matbaası.
- Grunina, E. A. (1997), Fiil Çatısı Üzerine, *TDAY-Bulleten*, (45)1997, 195-213, Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2000), *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gülsevin, G. (2011), Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, 315-335, Ankara: TDK Yayınları.
- Gündoğdu, V. (2012), *Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güneş, S. (1996). *Türk Dili Bilgisi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1997), *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, Ankara: TTK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1982), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Hengirmen, M. (2006), *Türkçe Temel Dilbilgisi*, Ankara: Engin Yayınevi.
- Kara, F. (2014), Çatı Kavramı İçinde Sıfır (/ø/) Biçim Birimi, *Türk Dil Bilgisi Toplantıları-II Türkiye Türkçesi: Ses ve Şekil Bilgisi Sempozyumu*, Konya.

- Kara, F. (2016), Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 1204-1215.
- Karaağaç, G. (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karabulut, F. (2010), Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, 5(4), 306.
- Karabulut, F. (2011), *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karpuz, H. Ö. (2007), Türkiye Türkçesindeki Fiil Çatılarının Yeniden Yapılandırılması ve Yeni Terim Önerileri *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu Bildiriler -2-*, 651-656, Erzurum.
- Kerimoğlu, C. (2014), *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara: Pegem Akademi.
- Kirişçioğlu, M. F. (1999), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kononov, A. N. (1956), *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıkı*, Moskova-Leningrad: Sovyet İlimler Akademisi Basımevi.
- Korkmaz, Z. (1999), Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathesis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Binâ, Fiil Binâsı), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (44)1996, 159-165.
- Korkmaz, Z. (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2014), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Koşaner, Ö. (2005), *Türkçede Dönüştü Yapıların Biçim-Sözdizimsel Özellikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- König, G. (1983), Türkçede Çatı, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1)Özel Sayı, 111-126.
- Lübimov, K. (1967). Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller, *Türk Dili*, 13(147), 150-155, Ankara: TDK Yayınları.
- Musaoğlu, M. (2008), Türkçede Çatı, *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, Ankara, 207-234.
- Özkan, N. (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

- Öztürk, R. (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Terbish, B. (2006), *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Topaloğlu, A. (1989), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Uygur, C. V. (2010), *Karakalpak Türkçesi Grameri*, İstanbul, Kriter Yayınları.
- Uysal, B. (2016), *Türkçede İşteş Çatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzun, N. E. (2006), *Biçim Bilim Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Uzun, N. E. (2004), *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, (Yay: Mehmet Ölmez) İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Üstünova, K. (2012), Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, (7)12, 7-14.
- Üstünova, K. (2015), Eylem-Nesne İlişkileri Üzerine Sadece {-I}, {-Ø} Ekleriyle Çekimlenmiş Ad/Zamir Alan Eylemler mi Geçişli Sayılmalıdır?, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, (10)16, 1143-1152.
- Üstünova, K. (2016), 'Biçimleri Aynı İşlevleri ve Kategorileri Farklı Eklere Yönelik Bir İnceleme', *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, 11(10), 681-691.
- Yelten, M. (2011), *Türk Dili ve Anlatım Bilgileri*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Yıldız, M. (2014), *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, E. (2001), Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler, *TDAY-Belleten*, (49)2001, 251-289.
- Yılmaz, S. (2014), Çatı Kavramı Üzerine, *Journal of Academic Social Science Studies*, (II)26, 521-535.
- Yücel, B. (1999), Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları, *Türk Gramerinin Sorunları II*, , 156-201, Ankara: TDK Yayınları.